

Управління культури і туризму Чернігівської облдержадміністрації

Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
Чернігівське відділення

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 6

Чернігів
2005

ББК 63.3 (4 УКР)

С.42

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип.6 / Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2005. – 164 с.

У шостому випуску збірника вміщені доповіді і повідомлення, виголошені на наукових конференціях “Битва за визволення України” (жовтень 2004 р.) та “Славимо воїнів Перемоги” (квітень 2005 р.), статті, що висвітлюють окремі сторінки історії Чернігівщини, каталоги музейних колекцій.

Для наукових працівників, викладачів, учителів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (голова),

С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк,

С.М. Лихачова, С.О. Половнікова

Комп’ютерний набір:

І.П. Цикунова

Оригінал-макет:

Чернігівський ЦНТЕІ

ISBN 966-7905-69-1

©Чернігівський історичний музей
ім. В.В.Тарновського, 2005

Воїни-чернігівці у вирішальних битвах за визволення України

Полум'я Другої світової війни, складовою частиною якої була Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників, палахкотіло цілих шість років. У вир війни було втягнуто 61 державу. Битви йшли на території 40 країн Європи, Азії, Африки, на неосяжних океанських і морських просторах. Армії воюючих сторін нараховували понад 110 мільйонів чоловік. Війна забрала понад 50 мільйонів життів.

Як і в роки Першої світової війни, Україна опинилася в епіцентрі гігантської битви. Вже на світанку 22 червня 1941 року на її землю впали перші німецькі бомби. Водночас гітлерівські дивізії вдерлися на її територію, плюндруючи все на своєму шляху. Радянські бійці чинили героїчний опір.

Розрахунок нацистського керівництва робився на те, щоб, скориставшись раптовою агресією, жорстокістю, залякуванням мирного населення, зламати волю і здатність Радянської Армії та народу протистояти сталевій армادі вермахту, чинити опір “вищій расі”. На час нападу на СРСР Німеччиною вже були підкорені Польща, Франція, Данія, Голландія, Бельгія, Люксембург, Норвегія, балканські країни. Тому цей напад був закономірним продовженням її мілітаристської політики на встановлення світового панування, завоювання “життєвого простору”.

За планом “Барбаросса” 80 відсотків населення західних областей СРСР підлягали знищенню, а решта 20 відсотків мали стати робочою худобою.¹

Воєнні дії на території України тривали три роки і чотири місяці, або 1225 днів і ночей.² Останній населений пункт на Закарпатті звільнено 28 жовтня 1944 року. Понад 6 мільйонів воїнів дав український народ Збройним силам країни.

У перші ж дні війни в діючу армію влилось майже 200 тисяч жителів Чернігівської області, серед яких було багато добровольців. Ще 54346 чоловік стали народними ополченцями і у першій половині липня з них було сформовано 46 батальйонів, 7 окремих рот та 77 окремих взводів. Крім того, було створено 40 винищувальних батальйонів у складі 6320 бійців.³

Тяжких втрат зазнав український народ у тій страшній воєнній круговерті, що розметала, понівечила і розтоптала мільйони людських доль. За різними джерелами кількість тих, хто не повернувся з війни, тільки по Чернігівській області становить від 134,5 до 167 тисяч чоловік.⁴

Після поразки німецьких військ на Волзі, Північному Кавказі, під Курськом, в інших операціях кампанії 1942 – 1943 років були створені умови для подальшого розвитку наступу Червоної Армії і визволення України.

Треба зазначити, що тільки протягом січня 1943 – жовтня 1944 років на території України радянськими військами проведено 15 наступальних (11 стратегічних і 4 фронтові) та 2 оборонні операції.⁵ Свого апогею битва за Україну досягла в період з осені 1943 до осені 1944 року, саме в цей час на її території Ставка Верховного Головнокомандування зосередила приблизно половину діючої Червоної Армії: до 42 відсотків стрілецьких і 80 – танкових і механізованих з'єднань.⁶ В боях за визволення України брали участь 8 фронтів, а також Окрема Приморська армія, Чорноморський флот, Азовська, Дніпровська та Дунайська військові флотилії.

Їм протистояли найдобірніші війська фашистської Німеччини – армії “Північна Україна” і “Південна Україна”. В кінці 1943 року на південній ділянці фронту було 40 відсотків усіх піхотних і 72 відсотки танкових сил, залучених на радянсько-німецькому фронті. На Східний фронт були направлені елітні з’єднання бронетанкових сил – “Велика Німеччина”, “Лейб штандарт Адольф Гітлер”, “Вікінг”, “Валлонія”, “Мертва голова”, “Рейх”.⁷

Увічнити пам’ять про живих і полеглих, зберегти воєнні реліквії, розповісти прийдешнім поколінням правду про війну зобов’язані музеї. 9 травня 1985 року було урочисто відкрито військово-історичний відділ Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Невеликий за кількістю колектив наукових співробітників (5 чоловік) за 20 років існування відділу зібрав майже 10 тисяч експонатів, з яких приблизно 80 відсотків – це матеріали учасників Другої світової війни, довоєнних та повоєнних військових конфліктів.

Визволення України від німецько-фашистських окупантів почалося військами 1-ї гвардійської армії під командуванням генерала В.І. Кузнецова, які 18 грудня 1942 року звільнили перший український населений пункт – с. Півнівка Міловського району Ворошиловградської (тепер – Луганська) області.⁸ Рада ветеранів 1-ї гвардійської армії була серед засновників військово-історичного музею і тому значна частина експозиції розповідає про героїчний шлях її воїнів, у тому числі Україною – від Мілового до Самбора.

Фонди музею зберігають матеріали маршалів Радянського Союзу, командуючих арміями, командирів корпусів, дивізій, полків, батальйонів, рот, а також рядових бійців.

У битві за визволення України брали участь мільйони воїнів. Серед них були і чернігівці. Розповісти про подвиги кожного з них – завдання співробітників музею. Ми ж зробили деякі узагальнення та висновки для двох категорій учасників тих подій: Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів ордена Слави.

Зі 156 Героїв Радянського Союзу, уродженців Чернігівщини, 59 брали участь в операціях по визволенню України (додаток 1), а 12 з них – загинули.

З 26 повних кавалерів ордена Слави 9 – були учасниками визволення України і в цих боях одержали свою першу нагороду (додаток 2).

Ось декілька прикладів героїзму та мужності чернігівців, виявлених у битвах за визволення України.

Полтавщиною у напрямі Лебедин-Гадяч успішно просувалися з’єднання 40-ї армії, хоча ворог чинив упертий опір. 26 серпня 1943 року поблизу с. Веприк (Гадяцький район) 111-й гвардійський гаубичний артполк під командуванням гв. підполковника Н.Д. Мізерного прийняв на себе контрудар противника, знищив 4 танки і близько двох рот піхоти. Потрапивши в оточення, полк відбив кілька ворожих атак, зумів прорвати кільце і з’єднатися зі своїми частинами. 9 жовтня 1943 року Н.Д. Мізерному було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

Значну роль у Чернігівсько-Прип’ятській, як і в інших наступальних операціях, відіграла авіація, зокрема 16-а повітряна армія. За дорученням Ставки і керівництва військово-повітряних сил країни вона була сформована у жовтні 1942 року генералом Руденком Сергієм Гнатовичем, уродженцем смт. Короп Чернігівської області. Бойовий шлях очолюваної ним армії проліг від Сталінграда до Берліна. Серед 221 льотчика 16-ї повітряної, удостоєних найвищої нагороди, були й наші земляки М.О. Гарам, І.А. Лозенко, І.О. Науменко, Б.М. Ривкін. Генералові Руденку С.Г. звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 19 серпня 1944 року.

Чималий внесок у визволення України і льотчиків авіації далекосяжної дії. Серед них двічі Герой Радянського Союзу (1941, 1942) Олександр Гнатович Молодчий. Визнаний ас Великої Вітчизняної війни, уродженець Луганщини з 1968 року проживав у м. Чернігові. Молодчого О.Г. ще двічі представляли до звання Героя Радянського Союзу – у 1944 та 1945 роках.

Ось уривок з нагородного листа від 13 травня 1944 року: “Чувство священной мести за Родину – Украину, в сочетании с мужеством и героизмом, помогают Молодчему отлично выполнять боевые задания во время её освобождения от немецких захватчиков. Летал бомбардировать скопления войск и технику противника на жел[езно]дор[ожных] станциях: Харьков, Полтава, Кременчуг, Киев, Бахмач, Нежин. При полёте на жел[езно]дор[ожную] ст. Полтава 11.5.43 г. экипаж эффективно отбомбился, создал крупный очаг пожара.

10.9.43 г. летал бомбардировать жел[езно]дор[ожный] узел Нежин. Несмотря на огонь 4-х орудий крупного калибра, сплошную облачность и местами дождь, тов. Молодчий точно вывел самолёт на цель и метко поразил её. Возникло 7 очагов пожаров на жел[езно]дор[ожных] путях.

2.6.43 г., когда цель – жел[езно]дор[ожная] ст. Киев – была защищена батареями крупного калибра, экипаж отлично отбомбился – возник крупный очаг пожара среди эшелонов, начались взрывы.

Рабочие жел[езно]дор[ожного] района г. Москвы на собранные средства вручили тов. Молодчему самолёт “Олег Кошевой”, на котором Молодчий с ещё большей энергией громит врага, проявляя мужество и героизм.

За умелое руководство подчинёнными в ходе боевой работы, за личный героизм и мужество в борьбе с немецкими захватчиками, за участие в освобождении Украины, достоин представления к высшей правительственной награде – присвоению звания трижды Героя Советского Союза.

Командир 2 гв. п[олка] Д[альней] Авиации

Герой Сов[етского] Союза гв. полк[овник] Швец”.⁹

На кінець вересня 1943 року радянські війська на 700-кілометровому фронті від Лоева до Запоріжжя вийшли до Дніпра і захопили на його правому березі понад 20 плацдармів.

Вирішальна битва за Дніпро тривала протягом жовтня – грудня 1943 року. Визначальне місце в ній мала Київська наступальна операція (3 – 13 листопада 1943 року), проведена силами 38-ї та 60-ї загальновійськових, 3-ї гв. танкової, 2-ї повітряної армій.

Героїзм радянських воїнів під час битви за Київ був високо відзначений. Понад 60 з'єднань одержали почесне найменування “Київських”. З 12 жовтня по 7 листопада воїнам 1-го Українського фронту було вручено 17,5 тис. орденів та медалей. Майже 700 воїнів, які відзначились під час форсування Дніпра та визволення Києва, удостоєні звання Героя Радянського Союзу, в тому числі і наші земляки – А.С. Комоса, Г.Г. Галуза, М.Т. Лучок, М.В. Мелашенко, С.С. Мурза, Т.А. Панчешний, О.В. Плющ, В.А. Приходько.

Форсування Дніпра вочевидь довело, що наступальний порив, патріотизм, масовий героїзм, самопожертва воїнів, не підкріплені далекоглядними розрахунками командування, не можуть гарантувати бажаного результату. Фронтове командування планувало окремі операції, в тому числі і Київську, з урахуванням “червоних” дат календаря. Використовуючи людські ресурси Лівобережжя, воно кидало в бій погано навчених і недостатньо забезпечених бойовим спорядженням новобранців, що ставало

причиною невинуватих великих втрат. Статистика просто вражаюча: при форсуванні Дніпра з 25 тисяч воїнів, які спускалися з лівого берега у дніпровські води, правого берега дісталася не більше 3 – 5 тисяч. Тільки при визволенні Києва загинуло більше чверті мільйона бійців та офіцерів.¹⁰

Після звільнення Києва були створені сприятливі умови для визволення Правобережжя і півдня України, в кінці 1943 – на початку 1944 років всі чотири Українських фронти перейшли в наступ.

Під час боїв на Правобережній Україні відзначилося немало чернігівців – Героїв Радянського Союзу: М.П. Бойко, І.Я. Васюк, І.М. Веремей, П.І. Гавриш, А.К. Галецький, Ф.М. Жила, П.М. Лашенко. За визволення Вінницької області були удостоєні звання Героїв Радянського Союзу розвідники Іван Якович Дубинський та Іван Петрович Надьон. Загинули, визволяючи українські міста і села, А.І. Комок під Луцьком, М.Т. Лучок в боях за смт. Ланчин Івано-Франківської області.

На півдні України з січня по травень 1944 року відбулося декілька наступальних операцій, серед них: Нікопольсько-Криворізька, Березнегувато-Снігурівська, Одеська та Кримська.

У небі та на землі громила ворога авіація. Вона дошкуляла не лише діючим частинам і передовим позиціям, але й комунікаціям, тиловим об'єктам противника. Це дезорганізувало постачання, знижувало маневреність військ. Високу майстерність пілотування, різнопланову тактику ведення повітряного бою і штурмування демонстрували Герої Радянського Союзу Віктор Іванович Мисниченко, уродженець Луганської області та Андрій Олексійович Бордюгов, уродженець Донецької області, які в повоєнний час проживали в Чернігові.

12 січня 1944 року командир ланки 955-го полку 305-ї штурмової дивізії А.О. Бордюгов у складі групи з шести "Іл-2" вилетів на штурмування ворожих ешелонів на залізничну станцію. Шість заходів здійснили льотчики і вже зібрались повертатися на базу, коли командир ланки помітив, що зі станції виповзає ешелон. Маючи мінімальний боезапас, літак Бордюгова атакував потяг і пошкодив його. 2 лютого 1944 року А.О. Бордюгов з товаришами знищив 40 вагонів і великий склад з паливом, 4 лютого 1944 року льотчик у парі вилетів на переправу – вісім бомб, скинутих на понтонний міст, зруйнували його.

22 лютого 1944 року було визволено м. Кривий Ріг, розгромлено 12 дивізій противника. Розпочався наступ на Миколаївському та Одеському напрямках, визволення Криму. В боях на півдні України відзначились кавалери ордена Слави Тихон Якович Литовчик та Микола Григорович Палкін (уродженець Свердловської області в повоєнний час жив у Чернігові); Герої Радянського Союзу М.Ф. Шатило, Г.Г. Галуза, Т.П. Хандога, П.Н. Зубко, Ю.М. Мазний, І.О. Мозговий, О.М. Овчаров, В.П. Онищенко, Б.М. Ривкін, а А.С. Мірошник та І.Т. Тимошенко назавжди залишилися у кримській землі.

Кримська операція була заключним акордом зимово-весняного наступу радянських військ у 1944 році, під час якого було звільнено Правобережну Україну, південні області та Кримській півострів.

Попереду були Карпати. Зважаючи на те, що основні сили 1-го Українського фронту були задіяні на Сандомирському плацдармі, Верховне Головнокомандування знову створило 4-й Український фронт (розформований після звільнення Криму), до складу якого були передані 1-а гвардійська та 18-а армії, управління 8-ї повітряної армії, інші частини. Долаючи пересічену місцевість, 1-а гвардійська армія 5 серпня звільнила Стрий, наступного дня – Дрогобич, 7 серпня – Самбір і Борислав.

З середини серпня з'єднання 4-го Українського фронту припинили наступальні дії і почали готуватися до Карпатської операції, кінцевою метою котрої мало стати визволення Закарпатської України і вихід до Середньодунайської рівнини біля верхів'їв Тиси.

Наступ розпочався 9 вересня силами 1-ї гвардійської армії, 11 вересня перейшов у наступ 17-й гвардійський стрілецький корпус, 18 вересня – 18-та армія під командуванням генерала Євгена Петровича Журавльова, уродженця смт. Козелець. Визволення України було завершено 28 жовтня 1944 року.

Нищівний вал бойових дій двічі прокотився українськими землями, не обминувши жодного населеного пункту, понівечивши долі десятків мільйонів людей.

Хроніка подій свідчить, що на українській і взагалі на південній ділянці радянсько-німецького фронту практично ніколи не було стану затишшя, постійно тривали активні бойові дії: з усіх 76 стратегічних і фронтових наступальних і оборонних операцій радянських військ, здійснених за період 22 червня 1941 року – 28 жовтня 1944 року, 29 проведено на території України.¹¹ Понад 2600 чоловік за мужність і самовідданість, виявлені в боях за Україну, були удостоєні вищої відзнаки – звання Героя Радянського Союзу,¹² і серед них 59 – наші земляки.

¹ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – К., 2000. – С. 10

² Там само. – С. 543.

³ Книга Пам'яті України: Чернігівська область. – Т.1. – К., 1995. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 7.

⁵ Безмертя... – С.543.

⁶ Там само. – С. 544.

⁷ Там само.

⁸ Безмертя... – С. 673.

⁹ Архів відділу.

¹⁰ Безмертя... – С. 11.

¹¹ Там. само. – С. 543.

¹² Там.само. – С. 546.

Додаток І

Уродженці Чернігівської області, які отримали звання Героя Радянського Союзу за визволення України

№№	Прізвище, ім'я, по батькові, дати життя	Дата указу про присвоєння звання	Військове звання на момент народження, місце народження (за сучасним адміністративним поділом)
1	2	3	4
1	Авдєєнко Петро Петрович (1901 – 1956)	29.10.1943	генерал-майор, с.Коти (тепер у складі Чернігова)
2	Андрусенко Корній Михайлович (1899 – 1976)	15.01.1944	полковник, смт. Парафіївка Ічнянського району
3	Артозєєв Георгій Сергійович (1911 – 1999)	04.01.1944	командир партизанського загону імені В.І. Чапаєва, с. Машеве Семенівського району

1	2	3	4
4	Білий Данило Микитович (1897 – 1974)	25.10.1943	генерал-майор, с. Самотуги Корюківського району
5	Богданенко Григорій Іванович (1922 – 1979)	26.04.1944	старшина, с. Крехаїв Козелецького району
6	Бойко Микола Павлович (1911 – 1995)	16.10.1943	ст. лейтенант, с. Івангород Ічнянського району
7	Болдун Іван Корнійович (1918 – 1981)	15.01.1944	старшина, с. Розльоти Коропського району
8	Брайко Петро Овсійович, (1918 р.н.)	07.08.1944	командир стрілецького полку 1-ї Української партизанської дивізії імені двічі Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака, с. Митченки Бахмацького району
9	Броварець Володимир Тимофійович (1923 – 1943)	17.10.1943	лейтенант, с. Мрин Носівського району
10	Варава Григорій Андрійович (1922 р.н.)	17.10.1943	ст. сержант, с. Шабалинів Коропського району
11	Васюк Ілля Якимович (1919 – 1970)	13.09.1944	ст. лейтенант, с. Мармизівка Варвинського району
12	Гавриш Павло Іванович (1917– 1968)	15.01.1944	ст. лейтенант, с. Вікторівка Ніжинського району
13	Галецький Анатолій Кузьмович (1923 – 1981)	17.10.1943	ст. лейтенант, м. Ніжин
14	Григор'єв Леонід Михайлович (1913 – 1943)	15.01.1944	лейтенант, смт. Добрянкa Ріпкинського району
15	Гузь Марко Дмитрович (1919 – 1990)	01.11.1943	ст. сержант, смт. Куликівка
16	Дубина Петро Прокопович (1909 – 1995)	13.09.1944	червоноармієць, с. Рубанка Бахмацького району
17	Дубинський Іван Якович (1920 – 1944)	13.09.1944	червоноармієць, м. Прилуки
18	Збанацький Юрій Оліферович (1913 – 1995)	04.01.1944	командир партизанського з'єднання імені М.О. Щорса, с. Борсуків Козелецького району

1	2	3	4
19	Зубко Петро Наумович (1916 – 1944)	02.08.1944	капітан, с. Марківці Бобровицького району
20	Кадун Микола Васильович (1919 – 1944)	03.06.1944	капітан, смт. Батурин Бахмацького району
21	Калач Борис Пилипович (1923 – ?)	02.05.1945	командир диверсійної групи Чернігівського обласного партизанського з'єднання, м. Городня
22	Карнаухов Віталій Леонідович (1925 – 1943)	17.10.1943	червоноармієць, м. Бобровиця
23	Кікош Михайло Іванович (1919 – 1949)	30.10.1943	ст. лейтенант, м. Носівка
24	Коваль Дмитро Іванович (1918 – 1943)	24.05.1943	лейтенант, м. Остер Козелецького району
25	Комок Аркадій Іванович (1923 – 1944)	25.08.1944	сержант, с. Зайці Чернігівського району
26	Кондратець Іван Якович (1919 – 2003)	22.02.1944	червоноармієць, смт. Варва
27	Крикливий Василь Васильович (1915 – 1984)	24.12.1943	ст. сержант, с. Сокиринці Срібнянського району
28	Кузьменко Георгій Павлович (1919 – 1990)	20.12.1943	сержант, с. Савинка Козелецького району
29	Кузьменко Іван Пантелеймонович (1913 – 1943)	22.02.1944	лейтенант, с. Вороб'їв Ріпкинського району
30	Лащенко Петро Миколайович (1910 – 1993)	16.10.1943	полковник, с. Тур'я Щорського району
31	Литовченко Микола Іванович (1919 – 1968)	10.01.1944	червоноармієць, с. Рибці Прилуцького району
32	Лучок Михайло Тихонович (1918 – 1944)	16.10.1943	єфрейтор, с. Наумівка Корюківського району
33	Мазний Юрій Макарович (1907 – 1982)	19.03.1944	підполковник, с. Велика Кошелівка Ніжинського району

1	2	3	4
34	Мелашенко Микола Володимирович (1911 – 1998)	30.10.1943	червоноармієць, с. Кучинівка Щорського району
35	Мізерний Нестор Данилович (1902 – 1970)	09.10.1943	майор, с. Хотіївка Семенівського району
36	Мірошник Андрій Степанович (1921 – 1944)	17.11.1943	капітан, с. Плоске Носівського району
37	Мурза Степан Семенович (1917– 1975)	25.10.1943	капітан, смт. Куликівка
38	Надбон Іван Петрович (1924 – 1944)	13.09.1944	червоноармієць, с. Переволочна Прилуцького району
39	Науменко Іван Опанасович (1918 – ?)	04.02.1944	ст. лейтенант, с. Харкове Талалаївського району
40	Панченко Олексій Якович (1907 – 1943)	15.10.1943	червоноармієць, м. Прилуки
41	Панчешний Трохим Андрійович (1907 – 1996)	20.12.1943	капітан, с. Великий Щимель Щорського району
42	Петрюк Василь Демидович (1922 – ?)	23.12.1943	ст. сержант, смт. Сосниця
43	Плющ Олександр Васильович (1923 – 2001)	15.01.1944	червоноармієць, с. Бреч (тепер с. Сновське) Щорського району
44	Приходько Василь Артемович (1922 – 1945)	23.10.1943	червоноармієць, с. Атюша Коропського району
45	Радченко Василь Іванович (1913 – 1983)	16.10.1943	капітан, с. Горобіївка Срібнянського району
46	Ривкін Борис Миронович (1919 р.н.)	24.08.1943	капітан, м. Чернігів
47	Свиридовський Анатолій Григорович (1922 – 1968)	22.02.1944	сержант, с. Новий Білоус Чернігівського району

1	2	3	4
48	Симоненко Микола Дмитрович (1913 – 1981)	04.01.1944	командир полку партизанського з'єднання “За Батьківщину”, с. Володькова Дівиця (тепер с. Червоні Партизани) Носівського району
49	Слабеньк Петро Опанасович (1918 – 1943)	09.02.1944	старшина, с. Круничполе Ічнянського району
50	Тарнопольський Абрам Ісакович (1912 – 1944)	15.01.1944	капітан, м. Ніжин
51	Тимошенко Іван Терентійович (1909 – 1944)	16.05.1944	червоноармієць, с. Шептаки Новгород-Сіверського району
52	Тищенко Михайло Петрович (1919 – 1983)	10.01.1944	лейтенант, с. Бажанівка Прилуцького району
53	Тканко Олександр Васильович (1916 р.н.)	04.01.1944	командир партизанського з'єднання, с. Макіївка Варвинського району
54	Хандога Тимофій Прокопович (1909 – 2004)	29.03.1944	капітан, с. Бондарівка Сосницького району
55	Харченко Іван Устинович (1918 – 1989)	02.11.1944	лейтенант. с. Комарівка Борзнянського району
56	Хацкевич Вольф Беркович (1908 – 1959)	20.12.1943	підполковник, смт. Парафіївка Ічнянського району
57	Цимбаліст Іван Єлисейович (1911 – 1960)	04.01.1944	командир диверсійної групи Чернігівського обласного партизанського з'єднання, с. Мощенка Городнянського району
58	Юдашкін Гірш Хацкелевич (1905 – 1943)	26.10.1943	лейтенант, м. Чернігів
59	Юфа Йосиф Семенович (1915 – 1974)	09.02.1944	полковник, м. Городня

**Повні кавалери ордена Слави, уродженці Чернігівської області,
які свою першу нагороду одержали за визволення України**

№№	Прізвище, ім'я, по батькові, дати життя	Військове звання	Місце народження
1	Буток Володимир Георгійович (1925 – 1970)	старшина	смт. Батурин Бахмацького району
2	Величко Іван Григорович (1921 – 2001)	червоноармієць	с. Бригинці Бобровицького району
3	Литовчик Тихон Якович (1911 – 1980)	старшина	с. В'юнище (тепер у складі Сосниці)
4	Саєнко Гаврило Омелянович (1905 – 1949)	старшина	с. Кладьківка Куликівського району
5	Самко Володимир Георгійович (1923 – 1984)	ст. сержант	с. Мутичів Ріпкинського району
6	Сиворакша Петро Федорович (1924 – 2004)	ст.сержант	с. Киріївка Сосницького району
7	Риженко Григорій Іванович (1923 – 2002)	сержант	м. Прилуки
8	Шекера Григорій Кіндратович (1923 – 1981)	сержант	м. Ніжин
9	Яременко Ілля Петрович (1925 – 1967)	ст. сержант	с. Головеньки Борзнянського району

3-я гвардійська танкова армія в боях за Україну

Значний внесок у справу Перемоги зробила 3 гв. танкова армія. Армія брала участь у 23 фронтових наступальних і оборонних операціях, діючи на найважливіших напрямках, гromила війська противника під Козельськом, на воронезько-харківському напрямі, в Курській битві, на Лівобережній і Правобережній Україні, в Польщі, на території Німеччини, брала участь у Берлінській і Празькій операціях.

3 гв. танкова армія бере витоки від 3 танкової армії, яка була сформована 30 травня 1942 року. Командувачем був призначений генерал-лейтенант П.Л. Романенко, членом Військової Ради – бригадний комісар С.І. Мельников, заступниками командувача – генерал-майор танкових військ М.Л. Чернявський (по танкових військах) і генерал-майор П.С.Рибалко (по піхотних), начальником штабу – підполковник М.І. Зінкович. До її складу увійшли: 12 і 15 танкові корпуси, які були головною ударною і маневреною силою, 179 окрема танкова бригада, 154 і 264 стрілецькі дивізії, 62 гв. мінометний та 1172 винищувально-протитанковий артилерійські полки, 226 зенітно-артилерійський і 8 мотоциклетний полки, 54 мотоциклетний і 182 мотоінженерний батальйони, 470 зенітно-артилерійський дивізіон, 507 батальйон зв'язку, тилові частини.

Таким чином, за своєю організаційною структурою 3 танкова армія була змішаною. До її складу входили і танкові корпуси, і стрілецькі дивізії. Це обумовлювалося тим, що Ставка Верховного Головнокомандування (ВГК) хотіла мати таке велике танкове об'єднання, яке могло б своїми стрілецькими дивізіями прорвати оборону противника, а танковими корпусами розвинути тактичний успіх в оперативний.

Бойове хрещення армія одержала у складі Західного фронту в боях під Козельськом. 22 серпня 1942 року вона вступила в бойові дії. Почались запеклі бої, які тривали майже місяць. Ворог стягнув на ділянку армії декілька піхотних і танкових дивізій, значну кількість артилерії і авіації. Німецькі літаки безперервно бомбардували бойові порядки армії, намагаючись зупинити її наступ. Незважаючи на важкі умови армія прорвала оборону противника на фронті довжиною 25 км і глибиною 15 – 20 км. Були розгромлені 11 і 20 танкові та 56 і 26 піхотні дивізії противника. Ворог втратив багато живої сили і техніки. Армія виконала свою задачу – наступ німців на Сухиничі було зірвано. 10 вересня 1942 року вона за наказом командування фронту перейшла до оборони, а в середині вересня – виведена у резерв Ставки ВГК.

За мужність і героїзм, проявлені в цих боях, сотні воїнів були нагороджені орденами і медалями, а 154 і 264 стрілецькі дивізії та 105 важка танкова бригада 10 жовтня 1942 року стали гвардійськими (відповідно 47 і 42 гв. стрілецькі дивізії і 8 гв. танкова бригада).

З 19 вересня до кінця 1942 року армія перебувала в резерві Ставки в районі Плавська. В кінці листопада замість 105 танкової бригади, яка була передана до 5 танкової армії, до складу 15 корпусу увійшла 88 танкова бригада; замість 17 мотострілецької бригади у середині грудня – 52 мотострілецька бригада; замість 54 мотоциклетного батальйону – 39 розвідувальний броневий автомобільний батальйон.

У жовтні 1942 року командування армією прийняв генерал-майор (з 19.01.1943 року – генерал-лейтенант, з 30.12.1943 року – генерал-полковник) П.С. Рибалко, який

командував 3 танковою, а потім 3 гв. танковою армією до кінця війни.

У ході Великої Вітчизняної війни генерал П.С. Рибалко став видатним воєначальником. Маршал Радянського Союзу І.С. Конєв у своїх мемуарах писав: “У нас було чимало хороших танкових начальників, але, не зменшуючи їх заслуг, на мій особистий погляд, Рибалко найбільш проникливо розумів характер і можливості великих танкових з’єднань. Він любив, цінував і добре знав техніку, хоча й не був змолоду танкістом. Він знав, що для цієї техніки можливо і що неможливо, завжди пам’ятав про це, коли ставив завдання своїм військам”.¹

Після розгрому противника під Сталінградом Ставка ВГК віддала наказ Червоній Армії перейти в загальний наступ на фронті від Ленінграда до Головного Кавказького хребта.

В цьому наступі на війська Воронежського фронту, до складу якого була передана 3 танкова армія, покладалась задача розгромити війська противника на Верхньому Дону, розвинути успіх на західному напрямі і визволити Харків. 3 танкова армія повинна була зосередитися у районі Кантемирівки. Перед нею стояла задача: із району Кантемирівки прорвати на 16-кілометровій ділянці фронту оборону противника, вийти на рубіж Кам’янка, Алексєєвка, з’єднатися з військами 40 армії з метою оточення і знищення острогозько-россошанського угруповання противника, далі оволодіти Валуйками, Уразово, перерізати залізницю Касторна-Куп’янськ.² 14 січня 1943 року армія почала свою зимову кампанію наступом на Россош-Валуйки. Стрімкою атакою танкісти розірвали в декількох місцях оборону противника і почали його знищення. 17 січня були взяті Россош і Алексєєвка, 19 січня приданий армії 7 кавалерійський корпус визволив Валуйки, 20 – Уразово. Острогозько-Россошанська операція завершилась повним розгромом фашистських військ.

Значними успіхами був відзначений січневий наступ армії. За 16 днів армія пройшла з боями близько 300 км, визволила значну територію і стала готуватися до боїв за Харків.

2 лютого 1943 року почалась Харківська наступальна операція. Перед 3 танковою армією стояло завдання: зламати опір противника на рубежі р. Оскол, розвинути наступ на західному напрямі, нанести удари на Чугуїв, Мерєфу, Люботин і у взаємодії із 40 і 69 арміями ударом головних сил оволодіти Харковом.³ Незважаючи на те, що війська армії були ослаблені в ході попередніх боїв, а техніка потребувала ремонту, вони перейшли в наступ і в ході боїв з 2 по 15 лютого визволили населенні пункти Великий Бурлук, Чугуїв, Нову Водолагу, Мерєфу, Рогань, Печенігу, Василенкове, Шевченкове, Гракове, форсували Сіверський Донець і разом з військами 40 і 69 армій 14 лютого вийшли до Харкова.

15 лютого війська Воронежського фронту почали штурм міста: 40 армія із заходу і півночі, 69 – з північного сходу, 15 танковий корпус і 160 стрілецька дивізія 3 танкової армії – зі сходу, а 62 гв. стрілецька дивізія, підсилена 179 танковою бригадою, – з півдня. Долаючи сильний опір противника, 3 танкова і 69 армії ввечері 15 лютого прорвали оборону ворога і розв’язали бої на околицях міста, а війська 40 армії, увірвавшись у місто із заходу, оволоділи Холодною Горою. Війська противника, зважаючи на безперспективність опору і боячись оточення, у ніч на 16 лютого залишили місто і відступили у південно-західному напрямі. На 12 годину 16 лютого спільними зусиллями 3 танкової, 40 і 69 армій Харків був повністю звільнений від ворога.

Після визволення Харкова 3 танкова армія у другій половині лютого продовжувала наступ в напрямку Полтави і Червонограда. На цей час війська армії були знесилені 40-добовими безперервними боями, у строю залишилося лише 110

танків,⁴ через розтягнутість комунікацій не вистачало пального, а поповнення йшло за рахунок мобілізації чоловіків призовного віку із визволених районів, які у більшості не були навчені військовій справі. Тому наступ йшов повільно. І на початку березня війська перейшли до оборони, оскільки противник підтягнув нові сили і перейшов у контрнаступ. 4 березня 4 танкова армія противника нанесла удар по 3 танковій армії, бажаючи взяти реванш за поразку під Харковом.

Проте, незважаючи на велику перевагу у силах, противнику за 2 дні наступу вдалося вклинитися в оборону 3 танкової армії лише на 6 – 8 км. 6 березня німецько-фашистське командування перенесло напрям головного удару на стик 69 і 3 танкової армії і, підтягнувши армійський корпус “Раус”, 10 березня нанесло удар, в результаті якого між арміями утворився 60-кілометровий розрив.

У ході Харківської оборонної операції народилося братство по зброї радянських і чехословацьких воїнів. В боях за Соколово брав участь 1 окремих Чехословацький стрілецький батальйон під керуванням полковника Л.Свободи, який був сформований на території СРСР в районі Бузулука.

Незважаючи на героїчний опір воїнів 3 танкової армії, яка обороняла Харків, за наказом Ставки наші війська залишили Харків. Проте невдача, яка спіткала в цих боях армію, аніскільки не применшує її заслуг. Протягом 24 діб оборонних боїв армія завдала ворогу значних втрат, знищила 70 тис. ворожих солдат і офіцерів, 228 танків та іншої бойової техніки. 26 березня після довгих і важких боїв армія відійшла на рубіж Сіверського Дінця, на якому закріпилась.

Батьківщина високо оцінила ратний подвиг воїнів армії. Тисячі з них були нагороджені орденами і медалями, а 32 присвоєне звання Героя Радянського Союзу, в тому числі і підпоручнику 1 Чехословацького батальйону Отакару Ярошу, який став першим Героєм-іноземцем.

Після виводу в кінці березня 1943 року танкових корпусів у резерв Ставки ВГК на доукомплектування, 3 танкова армія перетворилась за своїм складом на загальновійськову і 26 квітня 1943 року була переформована у 57 армію. Але ж 3 танкова армія протягом року успішно проводила наступальні операції, мала досвідчені, добре підготовлені кадри танкістів і славні бойові традиції. Враховуючи це, генерал-лейтенант П.С. Рибалко і генерал-майор С.І. Мельников 1 травня 1943 року зробили подання до Генштабу і Управління бронетанковими і механізованими військами з проханням поновити 3 танкову армію як оперативне танкове з'єднання.

14 травня 1943 року Ставка ВГК видає директиву про сформування 3 гв. танкової армії у складі 12 і 15 танкових корпусів і однієї танкової бригади. Командувачем був призначений П.С. Рибалко, членом Військової Ради – С.І. Мельников, начальником штабу – полковник В.А.Митрофанов.

Пізніше до складу армії увійшли 91 окрема танкова бригада, 50 окремих мотоциклетний полк, 138 окремих полк зв'язку, 372 окремих авіаційний полк зв'язку (По-2), окремі 39 розвідувальний і 182 мотоінженерний батальйони та інші частини.⁵ 14 липня 1943 року до складу армії увійшов 2 механізований корпус.

Таким чином, 3 гв. танкова армія (як і усі танкові армії) за своїм бойовим складом стала однорідною, без стрілецьких дивізій, і набула змогу самостійно діяти в оперативній глибині з відривом від загальновійськових армій.

Влітку 1943 року армія бере участь в Орловській операції. Спочатку у складі Брянського (15 – 26.07), потім – Центрального (27.07 – 11.08) фронтів.

В ході цієї операції, яка тривала 37 днів, війська 3 гв. танкової армії відігравали вирішальну роль у розгромі болховського, мценського, кромського і орловського

угруповань противника. Протягом всієї операції армія була тією ударною силою, яка вела за собою загальновійськові армії обох фронтів і забезпечувала їм успіх наступу. З 19 липня по 10 серпня їй довелося 7 разів проривати заздалегідь підготовлену оборону противника, причому двічі – з форсуванням водних перешкод, 6 разів змінювати напрям наступу в інтересах подальшого просування загальновійськових армій.

За успішні бойові дії всі корпуси і їхні бригади були перетворені на гвардійські: 12 і 15 танкові корпуси – на 6 і 7 гв. танкові, 2 механізований – на 7 гв. механізований корпус.

В середині серпня 1943 року армія була виведена в резерв Ставки ВГК, а з 10 вересня увійшла до складу Воронежського (з 20 жовтня – 1 Українського) фронту, у складі якого і завершила війну. В оперативне підпорядкування армії був переданий 1 гв. кавалерійський корпус, а замість 7 гв. механізованого корпусу – 9 механізований корпус.

Після Курської битви війська Воронежського фронту почали операцію по форсуванню Дніпра і визволенню Києва.

20 вересня 1943 року частини армії, стрімко наступаючи, збиваючи ворожі заслони, почали вихід до Дніпра. За ніч передові загони майже без зупинок пройшли 100 км і одними з перших увечері 21 вересня вийшли до Дніпра в районі Букрина.

Біля с. Зарубинці 22 вересня першими форсували Дніпро воїни 1 мотострілецького батальйону 69 механізованої бригади, яким командував капітан Г.Ш. Балаян. Зламавши опір противника на правому березі Дніпра, роти під командуванням Г.Ш. Балаяна захопили с. Зарубинці і забезпечили переправу частин бригади. За цей подвиг 32 воїни батальйону були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

В районі с. Григорівка першими форсували Дніпро четверо бійців 51 гв. танкової бригади 6 гв. танкового корпусу М.Є. Петухов, В.А. Сисолятин, І.Д. Семенов, В.М. Іванов. Вони відволікли на себе увагу ворога, тим самим дали змогу переправитись своїй роті, вибити ворога із села і створити плацдарм. Усі четверо гвардійців були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

На кінець дня 22 вересня 1943 року передові підрозділи танкової армії оволоділи декількома населеними пунктами і ділянками місцевості на правому березі Дніпра, започаткувавши створення Букринського плацдарму.

Як тільки передові загони 3 гв. танкової армії захопили плацдарм у Букринській вилучині, противник почав поспішно підтягувати сюди підкріплення з-під Києва і Канева, намагаючись скинути наші частини у Дніпро і відновити своє положення на цій ділянці фронту. Жорстокі бої не припинялися на Букринському плацдармі ні вдень, ні вночі.

В цій обстановці перед командуванням 3 гв. танкової армії постало завдання якнайшвидше переправити на правий берег танки і артилерію і розширити захоплені плацдарми, а також налагодити безперебійне постачання їх боєприпасами і паливом. Тому виникла необхідність у побудові постійного дерев'яного мосту. Загальне керівництво будівництвом було покладене на тимчасово створений штаб на чолі з членом Військової Ради генералом С.І. Мельниковим. Під постійним обстрілом ворожої артилерії і авіації почалося будівництво моста. Він зводився одразу з двох боків і з середини ріки. До робіт було залучено більше 2 тис. осіб цивільного населення. В неймовірно важких умовах за 13 днів міст було побудовано. У практиці військово-інженерних робіт такого ще не було. За спорудження моста звання Героя Радянського Союзу було присвоєне генерал-майору С.І. Мельникову та начальнику інженерних військ армії інженер-полковнику М.В. Онучину (посмертно), який загинув під час

будівництва.

Протягом місяця армія вела запеклі бої за розширення Букринського плацдарму. Особовий склад виказував зразки мужності і військової доблесті. 70 воїнів армії були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Бойовими діями на Букринському плацдармі 3 гв. танкова армія разом із 40 і 27 арміями відволікла на себе сили противника, стягнуті на цю ділянку з інших фронтів.

Форсування Дніпра з ходу на підручних засобах є безприкладним в історії війн ратним подвигом радянських військ, у тому числі і воїнів 3 гв. танкової армії.

Після створення плацдармів на правому березі Дніпра перед військами Воронежського фронту постала нова задача – визволити столицю України – місто Київ. У зв'язку з тим, що спроби наступу на Київ з Букринського плацдарму не мали успіху, 24 жовтня Ставка ВГК наказала командувачу 1 Українського фронту нанести головний удар з Лютизького плацдарму. Для здійснення цього задуму необхідно було таємно перегрупувати 3 гв. танкову армію і основні сили резерву ВГК з півдня на північ. Для того, щоб противник не зміг визначити напрямок головного удару, війська, які залишались на Букринському плацдармі, повинні були через декілька днів поновити наступ і відволікти сили противника.

Одним із важливих факторів успішного виконання завдання було забезпечення таємності, маскування та дезінформації. Тому на місці дислокування 3 гв. танкової армії були побудовані удавані вогневі позиції, встановлені макети танків, радіостанції продовжували працювати.

У ніч на 27 жовтня почалось перегрупування військ. За 6 діб, здійснивши 200-кілометровий марш вздовж лінії фронту, переважно у нічний час, по розкислих від дощів дорогах, під дощем, в тумані, з вимкненими фарами, війська армії двічі переправились через Дніпро, форсували Десну і вранці 2 листопада вийшли в районі Лютижа. Це був безпрецедентний випадок в історії війни.

3 листопада частини загальновійськових армій почали наступ на Київ, 4 листопада бої прийняли виключно напружений характер і в дію були введені війська 3 гв. танкової армії. Вночі впав густий туман, але зупиняти наступ було неможливо. Тоді командувач армії генерал-лейтенант П.С. Рибалко віддав наказ: наступати з ввімкненими фарами і сиренами, одночасно вести інтенсивний вогонь з усіх гармат, кулеметів і автоматів. Такий нічний удар був несподіваним для ворога і він почав відступати. Переслідуючи ворога, танкові бригади визволили Святошино і перерізали шосе Київ – Житомир. В ніч на 6 листопада Київ було остаточно визволено від ворога.

Командувач армії генерал-лейтенант П.С. Рибалко за форсування Дніпра і визволення Києва був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Почесне найменування “Київські” було присвоєно восьми з'єднанням і частинам армії: 6 і 7 гв. танковим і 9 механізованому корпусам, 50 окремому мотоциклетному, 59 окремому танковому, 1666 винищувально-протитанковому артилерійському полкам, 39 окремому розвідувальному бронев автомобільному і 182 окремому моторизованому інженерному батальйонам.

Після визволення Києва з'єднання армії продовжували стрімкий наступ. Переслідуючи ворога вони визволили Фастів і Васильків.

За визволення Фастова десять танкістів 91 окремої танкової бригади були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, в тому числі її командир І.І. Якубовський. Це була його перша Зірка Героя. 7 частин і з'єднань були удостоєні почесного найменування “Фастівські”.

Намагаючись взяти реванш за Київ, гітлерівці 8 листопада почали контрнаступ. Проте, незважаючи на запеклі бої, він не мав успіху. Півторамісячні німецькі контратаки були відбиті. В цьому – чимала заслуга воїнів 3 гв. танкової армії.

24 грудня 1943 року війська 1 Українського фронту знов перейшли в наступ, а разом з ними і війська 3 гв. танкової армії. Почалась Житомирсько-Бердичівська операція (24.12.1943 – 14.01.1944 рр.).

31 грудня 1943 року з'єднання 3 гв. танкової армії разом із частинами загальновійськових армій визволили обласний центр України – Житомир. За ці бої 9 механізованому корпусу, 47 окремому гв. танковому, 1831 самохідно-артилерійському полкам було присвоєно почесне найменування “Житомирських”, а 7 гв. танковий корпус, 22 гв. мотострілецька, 51, 52, 53 гвардійські, 91 окрема танкові бригади, 59 окремих танкових і 1893 самохідно-артилерійських полки були нагороджені орденом Червоного Прапора.

Під час подальших боїв частини і з'єднання армії визволили населені пункти Троянів, Янушпіль (нині Ямпіль), Райгородок, важливий залізничний вузол Уланів.

В ході операції армія пройшла з боями 180 км, знищила і захопила 406 ворожих танків і штурмових гармат, 270 гармат і мінометів, 597 автомобілів, бронетранспортерів та ін.⁶

4 березня 1944 року почалась Проскурівсько-Чернівецька операція, в ході якої війська 3 гв. танкової армії вели запеклі бої з купель-базилінським угрупованням противника, визволили ряд населених пунктів, захопили залізничні вузли Чорний Острів, Макаровичі, Ярмольниці, визволили м.Проскурів (нині – Хмельницький). За визволення м. Проскурова 69, 70, 71 механізовані бригади одержали найменування “Проскурівських”.

В операціях на Правобережній Україні 3 гв. танкова армія одержала великий бойовий досвід. Вона пройшла з боями майже 400 км, визволила значну територію Київської, Житомирської, Проскурівської областей.

Після Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції 3 гв. танкова армія зосередилась у районі Тернополя за річкою Серет. Її війська готувались до участі у Львівсько-Сандомирській операції. Вона почалась 14 липня силами 60 і 38 армій, а 16 липня в бої включилась 3 гв. танкова. Починаючи з рубежу Колтів – Тростянець, війська армії змушені були рухатись через так званий Колтівський коридор, шлях який місцями звужувався до 2 – 3 км і знаходився під постійним артилерійським і кулеметним обстрілом противника. Після виходу з Колтівського коридору гвардійці 3 танкової разом з військами 13 і 60 загальновійськових армій беруть участь у ліквідації Бродівського угруповання ворога і виходять на оперативний простір на північний захід від Львова. 20 липня 1944 року почались бої за визволення міста. Надзвичайно вигідне географічне розташування сприяло перетворенню Львова у місто-фортецю, чим і скористався противник. Бої на ближніх підступах до міста прийняли затяжний характер. І тоді 3 танкова обхідним шляхом заходить у тил противника. Львівське угруповання ворога, щоб уникнути оточення, почало з боями відходити у південно-західному напрямку. Бої за місто були жорстокими. Тільки 27 липня, після 30-хвилинної артпідготовки, воїни 3 гв. танкової армії разом із воїнами 60 армії увірвались у місто і повністю очистили його від ворога.

Визволенням Львівської області завершилися бойові дії 3 гв. танкової армії на території України. Далі війська армії пройшли з боями через Польщу і Німеччину, брали участь у Берлінській і Празькій операціях. Війну армія завершила у Празі.

За успішні бойові дії Верховний Головнокомандувач 31 раз оголошував

подяку військам 3 гвардійської танкової армії, а Москва салютувала їм переможними артилерійським залпами. За героїзм і мужність, проявлені в боях, понад 100 тис. воїнів армії нагороджено бойовими орденами і медалями СРСР та іноземними нагородами, 295 – присвоєне звання Героя Радянського Союзу. А командувач армії генерал-полковник П.С.Рибалко, командир танкового корпусу полковник І.І. Якубовський, командири бригад полковники В.С. Архипов, О.О. Головачов, Д.А. Драгунський і З.К. Слюсаренко, командири батальйонів М.І. Горюшкін і В.С. Хохряков – удостоєні цього звання двічі. 19 воїнів армії стали повними кавалерами ордена Слави. Всі з'єднання і частини нагороджені орденами Радянського Союзу і одержали почесні найменування населених пунктів, які вони визволяли, у т.ч. і українських.

---

¹ Конев И.С. Сорок пятый. – М.: Воениздат, 1966. – С.44 – 45.

² Центральний архів Міністерства оборони (Далі: ЦАМО). – Ф.3ТА. – Оп.4487. – Спр.70. – Арк. 13.

³ ЦАМО. – Ф.3ТА. – Оп.4487. – Спр.70. – Арк. 40.

⁴ ЦАМО. – Ф.3ТА. – Оп.4487. – Спр.70. – Арк. 59.

⁵ ЦАМО. – Ф.315. – Оп.4444. – Спр.3. – Арк. 61 0 69.

⁶ ЦАМО. – Ф.315. – Оп.4440. – Спр.333. – Арк. 12 – 14.

Бомбові удари радянської авіації по військових об'єктах Берліна у 1941 – 1945 роках

(за матеріалами виставки “Під крилом – Берлін”)

“Під крилом – Берлін” – таку назву має розгорнута в експозиції Національного музею Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років виставка, що розповідає про нальоти радянської бомбардувальної авіації на військові об'єкти столиці Німеччини.

Уперше Берлін був підданий бомбовому удару 7 серпня 1941 р. у відповідь на липневе варварське бомбардування Москви. Такий удар, як небезпідставно вважали радянські військові стратеги, мав би величезний міжнародний резонанс і, безперечно, велике пропагандистське значення.

Найбільш боєздатною на той час лишилася авіація Військово-Морського флоту та авіація далекосяжної дії (АДД). 30 липня 1941 р. нарком ВМФ М.Г. Кузнецов передав штабу Червонопрапорного Балтійського флоту наказ Ставки: “Відібрати 13 найбільш підготовлених екіпажів для нічних польотів зі складу 1 мінно-торпедного полку, ретельно оглянути і підготувати матеріальну частину. На 5 годину ранку 2 серпня мати на аеродромі Кагул бомби та бензин”.¹

За наказом командувача ВПС ВМФ С.Ф. Жаворонкова спеціалісти-авіатори все обрахували і дійшли остаточного висновку: радянські бомбардувальники ДБ-3, маючи повний запас пального, злітають з аеродрому Кагул, що на острові Сааремаа, скидають бомби на німецьку столицю і зможуть повернутися назад.

Через декілька днів командувач ВПС ВМФ прибув до 1 авіаційного мінно-торпедного полку і сповістив полковника Є.М. Преображенського та батальйонного комісара Г.З. Оганезова про рішення Ставки піддати бомбовим ударам військові об'єкти Берліна і доручення цього складного завдання кращим екіпажам саме їхньої частини. Разом з командуванням полку генерал-лейтенант С.Ф. Жаворонков відібрав льотний склад для виконання цих польотів.

1 мінно-торпедний полк був одним з кращих на Балтійському флоті. З перших годин війни він блискуче виконував бойові завдання по установці мін на вузьких фарватерах у Балтійському морі. Бомбардувальників полку Є.М. Преображенського можна було спостерігати і над танковими колонами ворога. Льотний склад бився з ворогом сміливо і хоробро.²

І ось тепер Верховний Головнокомандувач поставив перед полком нове, незвичайне завдання. Щоб злетіти в небо з невеликого аеродрому, долетіти до Берліна і назад, С.Ф. Жаворонков дав розпорядження брати більше пального і менше боєприпасів, ніж зазначено в інструкції. Коли Сталіну доповіли, що літаки пробудуть над Берліном 15 – 20 хвилин, він вирішив, що цього замало. Не влаштувала Сталіна і вага бомб – 500 кг. Сталін був упевнений, що бомбове навантаження може бути доведеним до 1 тонни. На острів Сааремаа він прислав льотчика-випробувача Володимира Коккінакі показати, як це робиться, адже саме на літаку ДБ-3 у вересні 1937 р. він підняв на висоту більше 11 км дві тонни вантажу. Однак призначені випробування закінчилися невдало. Прийшлося авіаційним технікам довести бомбове навантаження до 800 кг. З таким боєзапасом 5 серпня п'ять екіпажів на чолі з майором Ф.О. Усачовим злітали на розвідку до Берліна і благополучно повернулися назад.

7 серпня 1941 р. 13 найкращих екіпажів полку трьома групами на чолі з полковником Є.М. Преображенським, капітанами В.О. Гречишниковим та А.Я. Єфремовим взяли курс на захід. Вів повітряну ескадру флагманський штурман П.І. Хохлов. На виставці відвідувачі музею зможуть побачити фото 1941 р., яке зберегло для історії момент роботи Є.М. Преображенського і П.І. Хохлова з польотними картами напередодні вильоту, і штурманське приладдя, яким Петро Ілліч користувався під час виконання цього завдання.

Маршрут до Берліна і назад складав 1760 км, з яких майже півтори тисячі – над морем. Політ тривав на висоті близько 7 км. Температура повітря в кабінах опускалася до - 40 градусів. У літаку флагманського штурмана замерз компас і його прийшлося відігрівати в руках.

Однак сміливість, розумний ризик, побудований на точному розрахунку, виправдали себе. Фашисти і гадки не мали, що радянські пілоти підуть на такий відчайдушний крок, як бомбардування їхньої столиці. У своїй книзі “Над трьома морями” Петро Ілліч Хохлов розповідає: “На підході до цілі ми побачили Берлін у різнобарвних вогнях. Місто не було затемнене. Мовчала його повітряна оборона. Аж ось полетіли сигнали: що за ескадрилья, куди прямуєте? Якщо необхідно здійснити посадку, ось вам координати найближчих аеродромів, – пропонували нам гітлерівці. Загіпнотизовані геббельсівською пропагандою, повітряні стражі і гадки не мали, що над столицею рейху можуть з’явитись радянські літаки”.

Після уточнення штурманських розрахунків командири вивели свої групи на бойовий курс. Літаки скинули фугасні і запалювальні бомби на танкобудівний завод “Даймлер-Бенц”, заводи “Хейнкель”, “Фокке-Вульф”, “Сіменс”, “Цепелін”, залізничні станції. Радист флагманського літака лейтенант В.Кротенко включив рацію і передав: “Мое місце Берлін. Бомбардували. Все добре. Повертаємось”.

На зворотному шляху погода різко погіршилась і льотчики вели важкі повітряні кораблі по приладах, їх майстерність і тут допомогла подолати труднощі. На світанку 8 серпня літаки були на базі.

Фашистське командування вважало ймовірність бомбардування столиці Німеччини радянськими льотчиками за межею фантастики, тому Берлінське радіо передало інформацію, що в ніч на 8 серпня “великі сили англійської авіації намагалися бомбардувати нашу столицю. Є вбиті та поранені, збито 4 англійських літаки”.

А ще раніше Геббельс хвалькувато заявляв, що радянську авіацію знищено і жоден ворожий літак до Берліна не підійде...

У свою чергу британські засоби інформації спростували вигадку геббельсівської пропаганди: “Німецьке повідомлення про повітряну атаку Берліна цікаве і загадкове, адже ні 7-го, ні 8-го серпня англійські літаки над Берліном не літали”.

Через тиждень балтійським льотчикам Євгену Преображенському, Андрію Єфремову, Василю Гречишникову і штурманам Петру Хохлову та Михайлу Плотнікову було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

На виставці поряд з матеріалами Героїв Радянського Союзу Є.М. Преображенського та П.І. Хохлова представлені документи і нагороди капітана Є.П. Шевченка та старшого лейтенанта І.Г. Серебрякова, які за участь у бомбардуваннях Берліна були відзначені орденами Червоного Прапора. У льотній книжці капітана Є.П. Шевченка зберігся історичний запис про маршрут польоту до Берліна за 8 серпня 1941 р.³

У наступних бомбардуваннях Берліна разом з балтійцями брали участь льотчики бомбардувальних авіадивізій АДД. У Києві мешкає один із учасників бомбардувань

фашистського лігва Герой Радянського Союзу полковник у відставці Іван Іванович Яновський.

Поряд з льотним планшетом, який передав І.І. Яновський до музею у 1980-х роках, експонуються фотографії, документи ушавленого льотчика, зібрані науковими співробітниками в результаті тематичного комплектування під час підготовки виставки.⁴

Остання повітряна атака на Берлін з аеродрому Кагул була здійснена в ніч на 5 вересня 1941 р., коли радянські війська залишили місто Таллінн і стартувати літакам стало неможливо. А загалом було здійснено 52 літаковильоти, на столицю фашистської Німеччини скинуто більше трьохсот важких бомб, які викликали десятки пожеж у місті.

Бомбові удари по столиці рейху поновилися влітку 1942 р., коли фашистська орда стояла біля стін Сталінграда, коли перед ними був Кавказ. Завдання ускладнилося тим, що лінія фронту відсунулася на схід і тривалість польотів збільшилася. До ворожої столиці тепер необхідно було із підмосковного Моніно подолати півтори тисячі кілометрів над ворожою територією. Навколо самого Берліна стояли три тисячі зеніток. Союзники вважали план радянського командування нереальним. Однак радянські льотчики долетіли.

У ніч з 26 на 27 серпня 1942 р. політ радянської ескадрильї на Берлін очолив наймолодший льотчик 2 гв. авіаполку 34 авіадивізії АДД Герой Радянського Союзу О.Г. Молодчий. Ось як згадував це сам Олександр Гнатович: “Перед самою лінією фронту ми пірнули у хмари і далі летіли всліпу, по приладах. До Берліна дійшли не всі – хто не зміг пробитися через сильну грозу, відбомбився по інших містах Німеччини. Цього разу німці були готові до нашого візиту і зустріли по повній програмі: кораблі берегової охорони на Балтиці, винищувачі, прожектори та зенітки вели нас, передаючи один одному, безперервно до самої столиці”. До Берліна екіпаж О.Г. Молодчого вийшов першим. Це було видно з того, як одразу забігали навколо літака промені прожекторів у небі, стало видно як удень. Ховатися вже не було ніякого сенсу. О.Г. Молодчий ввімкнув у кабіні світло, щоб не бути осліпленим прожектором, і 14 хвилин вів літак над Берліном по приладах. У Москву була передана радіограма: “Москва, Кремль, товаришу Сталіну. Завдання виконали, повертаємось додому”. Вдруге відважний льотчик брав участь у польоті на Берлін 30 серпня 1942 р. А вже у грудні цього року він був вдруге удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У фондовій колекції музею зберігаються льотні окуляри і реглан Олександра Гнатовича. Під час роботи виставки їх змогли побачити відвідувачі.⁵

З новою силою розігралися події в небі над Берліном навесні 1945 р. 16 квітня розпочалася Берлінська наступальна операція. Підтримку наземним частинам надавали 2, 4 і 16 повітряні армії – 8 тис. радянських льотчиків. Серед них капітан М.В. Мамай, який вже в перший день боїв за Берлін спрямував свою пошкоджену в бою машину на скупчення ворожої техніки. Як символ мужності і самовідданості нашого земляка, уродженця Черкащини, і вшанування його подвигу експонується на виставці його Грамота Героя Радянського Союзу.⁶

Боротьба у повітрі увінчалася повним тріумфом радянських льотчиків. Одним із символів великої Перемоги став прапор, встановлений над рейхстагом. 2 травня 1945 р. фотокор газети “Правда” В. Тьомін з літака молодшого лейтенанта І.А. Вештака зафіксував для історії цей незабутній момент. Центральне місце на виставці посідає авторський знімок, свого часу переданий до музею відомим фотокореспондентом, і льотна книжка І.А. Вештака із записами про цей травневий політ.⁷ Цікавою є і така

деталь. Завдання було не з легких. За декілька днів польотів з метою фотозйомки об'єктів Берліна літак Івана Вештака отримав 48 пробоїв. Редакція газети “Правда” виділила льотчику грошову премію – 1000 руб., яку він відправив на Київщину батькові на відбудову хати, спаленої німцями. Війна закінчилася. Життя продовжувалося.

---

¹ Хохлов П.И. Над тремя морями. – М., 1982. – С. 42.

² Мастера бомбового удара. – М., 1942. – С. 11.

³ Фонди НМБВВ. – КН-59456, РД-92; КН-59457, РР-1102; КН-11176, Ф-1219; КН-11182, Г-421; КН-32604, Ф-8793.

⁴ Фонди НМБВВ. – КН-98583, РШ-794.

⁵ Фонди НМБВВ. – КН-222979, Ф-29752; КН-222974, РР-2120; КН-22975, РШ-1239.

⁶ Фонди НМБВВ. – КН-50756, Д-11317.

⁷ Фонди НМБВВ. – КН-25106, Ф-7147; ТФ-3840.

Збирання реліквій Великої Вітчизняної війни та їх використання у військово-патріотичній роботі музею

Щорський історичний музей протягом своєї 65-річної історії активно займається історико-краєзнавчою роботою за тематикою Великої Вітчизняної війни, добре розуміючи її важливість.

Незважаючи на те, що музей було відкрито як меморіальний музей М.О. Щорса, його працівники не обмежилися вузькими рамками, а зайнялися збиранням матеріалів по історії Великої Вітчизняної війни, що дозволило розширити тематику експозицій музею, створити історичний відділ.

Особливо плідно ця робота проводилась у 1970-х – 1980-х роках. Активний пошук архівних документів, збір речових реліквій, фотоматеріалів дозволив створити колекції, які майже повністю відображають події Великої Вітчизняної війни на території нашого краю.

За архівними документами було повністю прослідковано події героїчної оборони Щорса в 1941 році і звільнення району в 1943 році, уточнений склад частин і з'єднань, що брали участь в операціях по звільненню. Встановлені військові підрозділи, персональний командний склад, описаний хід бойових дій підрозділів 61-ї та 65-ї армій Центрального фронту по визволенню території Щорського району, що дозволило у хронологічному порядку, із зазначенням конкретної бойової частини, її приналежності до армії встановити день звільнення кожного населеного пункту. Виявлені імена людей, які отримали звання Героя Радянського Союзу за звільнення району, та приблизна кількість загиблих.

За матеріалами архівів було встановлено кількість жертв серед мирного населення, розміри матеріальних збитків, кількість оstarбайтерів по кожному населеному пункту району, імена Героїв Радянського Союзу – наших земляків.

За матеріалами райвійськкомату встановлено кількість осіб, що були призвані на фронт, кількість нагороджених та загиблих.

Іншою групою музейного фонду стали матеріали, що стосуються створення і бойових дій партизанського з'єднання під командуванням О.Ф. Федорова, з'єднань М.М. Попудренка та М.Г. Салая, які певний час базувалися на території Єлінських лісів у Щорському районі.

Також були зібрані матеріали про Щорську підпільну організацію, колекції зброї і нагород, фронтові листи, спогади. Складені списки наших земляків – учасників найбільших операцій Великої Вітчизняної війни (Сталінградської, Курської, битви за Дніпро, Корсунь-Шевченківської).

На сьогоднішній день з-понад 18 тис. експонатів Щорського історичного музею майже 3000 одиниць збереження відноситься до періоду Другої світової війни. Збирання та наукове опрацювання пам'яток дозволило створити в музеї експозицію, що знайомить відвідувачів з подіями Великої Вітчизняної війни на території краю. Вона представлена наступними темами: партизанський рух; підпілля міста Щорс та його героїчний опір окупаційному режиму; звільнення міста і району від фашистських загарбників; Герої Радянського Союзу, що звільняли наш край; герої-земляки.

Крім того, наявні експонати дозволяють активно займатися і виставковою

діяльністю. Ця форма роботи є важливою не тільки з огляду на популяризацію фондів колекцій, а й враховуючи велике інформаційне навантаження, яке несуть згадані матеріали.

Щорічно в музеї до Дня Перемоги, Дня звільнення Чернігівщини, Дня партизанської слави, інших ювілейних і пам'ятних дат створюються стаціонарні та пересувні виставки. Серед них – “Фронтові листи”, “З життя та побуту партизан в Єлінських землянках”, “Згадують ветерани”, “Фронт юність”, “Вони залишилися молодими”. Виставки експонуються у школах міста, ПТУ, районному Будинку культури, бібліотеках, інших установах, під час проведення масових заходів.

Науковці музею власними силами та при співробітництві з іншими організаціями щорічно проводять різноманітні заходи, спрямовані на виховання у молодого покоління почуття патріотизму і самоповаги. Якщо знову ж таки звернутися до історії музею, то слід зазначити, що Щорський історичний музей посідав чільне місце серед музеїв області в роботі по військово-патріотичному вихованню, неодноразово нагороджувався дипломами та грамотами, відзначався на обласному і республіканському рівнях.

Активно займаємося цією роботою і нині. Традиційними для музею є зустрічі з ветеранами, на яких молодь спілкується з учасниками і свідками тих буремних років, слухає їхні розповіді про бойові подвиги та знайомиться з експозиціями, в яких представлені реліквії Великої Вітчизняної війни. Щорічно музеєм спільно з районною Радою ветеранів проводиться 10 – 12 зустрічей.

Іншою формою масової роботи є проведення для учнів уроків мужності як в експозиціях музею, так і в інших установах (навчальних закладах, бібліотеках). Для проведення уроків мужності в інших установах створюються пересувні виставки із фондів музею. З темою уроку і матеріалами виставки присутніх знайомить співробітник музею.

На зборах, тематичних вечорах, науково-практичних конференціях, організованих іншими установами, використовується така форма роботи, як лекційне обслуговування, що також спрямоване на популяризацію серед населення міста матеріалів, присвячених Великій Вітчизняній війні.

Найявне фондове зібрання та існуючі експозиції дозволяють проводити на базі музею масові заходи районного і обласного рівнів. Мета таких заходів – вшанування ветеранів Великої Вітчизняної війни, партизанів і підпільників та виховання молоді на прикладі героїзму та мужності цих людей патріотами своєї Батьківщини. Так, за останні роки в музеї відбулися обласні заходи, присвячені 100-річчю від дня народження О.Ф. Федорова (2001), 60-річчю створення Чернігівсько-Волинського з'єднання партизанських загонів під командуванням О.Ф. Федорова (2003). В 2004 році до Дня партизанської слави була проведена науково-практична конференція “Партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1943 рр.” за участю учасників партизанського та підпільного руху Чернігівщини, Гомельщини, Брянщини.

До 60-річчя від дня загибелі Щорського підпілля співробітниками музею був підготовлений і проведений День вшанування пам'яті загиблих підпільників, героїв руху Опору. В рамках Дня організований тематичний вечір “Вони залишилися молодими” для старшокласників міста. Відбулася зустріч з родичами загиблих, виїзд громадськості на могилу підпільників, відслужений молебень по загиблих.

Велику роботу по патріотичному вихованню молоді проводить філіал Щорського історичного музею – Єлінський музей партизанської слави. Профіль музею та матеріали, представлені в експозиції, дозволяють протягом року проводити

екскурсії, масові заходи, читати лекції на тему Великої Вітчизняної війни та про роль партизанського руху в ній, організовувати зустрічі з ветеранами війни, зі свідками спалення села фашистами в 1942 році. Такі зустрічі допомагають молодим людям усвідомити, що довелося пережити народу під час окупації, наскільки високим було почуття патріотизму у той страшний час і чому ми сьогодні повинні поважати і пам'ятати подвиг нашого народу у війні на нашій землі за наше майбутнє.

Все далі від нас події Другої світової війни і з кожним роком все менше залишається свідків героїчного минулого. В останні роки працівники музею активно займаються збиранням спогадів ветеранів Великої Вітчизняної війни, людей, які пережили окупацію, остарбайтерів, адже ми всі добре розуміємо, що пройде ще не так багато часу і живі свідки цього періоду історії відійдуть в інший світ. Тому збір спогадів і використання їх під час проведення заходів по патріотичному вихованню в подальшому буде мати дуже важливе значення.

На сьогоднішній день фонди музею налічують близько 50 спогадів про події Великої Вітчизняної війни, які вже зараз використовуються і під час проведення масових заходів, і для написання публікацій до засобів масової інформації, лекцій, наукових довідок тощо.

Майбутнього немає без минулого, про яке треба знати і пам'ятати. І саме музеї повинні стояти на варті пам'яті про нашу історію.

Історична пам'ять – це дзеркало душі народу. І дзеркало не повинно бути тьмяним і заплямованим. І неправда, що молодь має інші життєві орієнтири, живе лише сьогоднішнім днем і байдужа до свого минулого, яке не розуміє. Все залежить від тих, хто повинен донести до них це минуле. Якщо підходити до питання патріотичного виховання не формально, а з душею, диференційовано і самому вірити у свої слова, подавати матеріал цікаво і доступно, а не завченими штампами, то результати військово-патріотичного виховання будуть такими, яких ми прагнемо.

П. ПРОВОЗИН

Реліквії Великої Вітчизняної війни у зібранні Новгород-Сіверського краєзнавчого музею

Новгород-Сіверський краєзнавчий музей – відділ історико-культурного заповідника “Слово о полку Ігоревім” – протягом багатьох років збирає матеріали про події Великої Вітчизняної війни на території району, про участь новгород-сіверців у боях з фашистами на фронтах, у партизанському і підпільному русі.

На основі зібраних реліквій створена постійна експозиція, яка щорічно доповнюється новими матеріалами.

Відкриває експозицію репродуктор, з якого житель Новгорода-Сіверського Степан Олегович Василець 22 червня 1941 року слухав промову Молотова про початок Великої Вітчизняної війни. Тут же документ, написаний простим олівцем, – “Акт приємки тракторів, евакуированих из Новгород-Северской МТС в Саратовскую область”, поруч – перепустка № 32518 від 24 вересня 1943 року на ім'я директора МТС Валентина Йосиповича Козачка на право повернення до вже визволеного від фашистів Новгорода-Сіверського.

Великий інтерес відвідувачів викликають експонати, що розповідають про тимчасову окупацію 1941 – 1943 років. Фото і 14 хірургічних інструментів знайомлять з новгород-сіверцем лікарем-хірургом М.В. Кастогаровим. У 1942 році він потрапив у полон і перебував у м. Ямпіль. Відпущений на волю, Микола Васильович організує підпільний шпиталь для лікування поранених радянських воїнів. На питання представників окупаційної адміністрації Кастогаров відповідав, що лікує хворих на тиф, тому німці до нього не заходили. Відважному лікареві вдалося поставити на ноги 29 офіцерів Радянської Армії. Коли Ямпіль захопили партизани з'єднання О.М. Сабурова, лікар разом зі своїми пацієнтами пішов бити ворога. Про подвиг М.В. Кастогарова йдеться у книзі В.В. Бобильова “Сабуровцы”, виданій в Іжевську в 1978 році. Того ж року рідні Миколи Васильовича передали до Новгород-Сіверського краєзнавчого музею його матеріали.

Про жорстокість окупаційного режиму красномовно свідчить звичайна дошка розміром 65 x 46 см. На ній темною фарбою російською і німецькою мовами написано оголошення комендатури про те, що особи, які наблизяться до залізничного полотна ближче ніж на 100 метрів, будуть розстрілюватися німецькими солдатами без попередження. Дошку знайшов на горищі в 1984 році мешканець міста Сергій Леонідович Левдик.

Дорогами війни від Москви до Берліна пройшов старший лейтенант Георгій Якович Дмитрієв. Після смерті героя, у 1981 році його удова передала до музею польову сумку, фронтний блокнот, патронташ, мандоліну, на якій він грав у перервах між боями.

Не можна оминути увагою парадний мундир генерал-майора Б.А. Хазанова, почесного громадянина Новгорода-Сіверського, переданий до музею в 1984 році. В роки війни Борис Абрамович очолював великий оборонний завод по виробництву далекобійних морських гармат у Красноярську. На заводі працювало 23000 робітників. За уміле керівництво і високий професіоналізм Б.А. Хазанов був нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, багатьма медалями.

У 1990 році вийшла його книга “Подвиг одного заводу”.

Учасниками громадянської і Великої Вітчизняної воєн були полковники у відставці Тимофій Федорович Сергійчик та Михайло Васильович Ромченко. Їхні долі схожі. У вересні 1917 року М.В. Ромченко організував на Новгород-Сіверщині загін Червоної гвардії, у лютому 1918 року він і Т.Ф. Сергійчик брали участь у боях частин Червоної Армії з німцями біля Гомеля, після громадянської війни – служили в армії. Не раз приїздили вони до рідного міста. Під час однієї із зустрічей подарували музею свої парадні мундири, фронтіві фляжки, інші речі.

Поряд з парадними мундирами – фронтова гімнастерка жителя Новгорода-Сіверського, підполковника артилерії у відставці Олега Павловича Згутницького. Учасник оборони Москви, Сталінградської битви, визволення Польщі, Чехословаччини, він прославився у знаменитій танковій битві біля с. Прохорівка, командуючи артилерійською батареєю. За Курську битву Згутницький був нагороджений орденом Олександра Невського. Нині ця нагорода зберігається в Новгород-Сіверському музеї.

Серед тих, хто допомагав вижити блокадному Ленінграду, був шофер, рядовий Володимир Панасович Провозін. На своїй вантажівці він возив до нескореного міста продовольство і боеприпаси. В машині не було дверцят, адже так швидше можна вискочити з кабіни, коли фашисти починали бомбардувати колону, яка рухалася “Дорогою життя”. Червоноармійську книжку і посвідчення до медалі “За оборону Ленінграда” разом з іншими документами передала до музею дружина Провозіна.

Чимало раритетів представлено у розділі, присвяченому історії партизанського руху на Новгород-Сіверщині. Уродженцем с. Кролевець-Слобідка Новгород-Сіверського району є М.Г. Салай. Він – учасник громадянської війни: у 1918 році на чолі партизанського загону вів бої проти німецько-австрійських окупантів, потім у лавах Червоної Армії воював проти білогвардійців. У березні 1943 року Український штаб партизанського руху направив його для організації боротьби в тилу ворога на Полтавщині. Невдовзі невелика група виросла у з’єднання, яке налічувало 650 бійців. Після визволення Полтавщини з’єднання перейшло на правий берег Дніпра, успішно взаємодіяло з регулярними частинами Радянської Армії південніше Києва і на Житомирщині. Михайло Гордійович був нагороджений орденами Богдана Хмельницького 1-го ступеня, Червоного Прапора. Останні роки жив і працював у Москві. Помер у 1955 році, похований на Ваганьківському кладовищі. Переважна більшість особистих речей і документів, що висвітлюють участь М.Г. Салая у Великій Вітчизняній війні, в тому числі нагороди, зберігаються у Центральному музеї збройних сил у Москві. До Новгорода-Сіверського на прохання працівників музею рідні партизанського ватажка надіслали фото, кобуру від пістолета, трофейні термос і саперну лопатку.

Комісаром партизанського загону ім. К.Є. Ворошилова з’єднання О.М. Сабурова був уродженець с. Мурав’ї заслужений вчитель України Борис Єлисейович Гуд, який нині проживає у Харкові. Його фото, ремінь, трофейні німецькі ложка, виделка, тарілка, якими він користувався під час війни, експонуються в музеї.

Представлені також партизанські квитки Петра Тимофійовича Варгана, Петра Івановича Сигути, Степана Васильовича Тимошенка – бійців Чернігівсько-Волинського з’єднання партизанських загонів під командуванням двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова.

У вересні 1943 року частини 48-ї та 65-ї армій Центрального фронту визволили територію району від фашистських окупантів. Капітан 162-ї Середньоазіатської стрілецької дивізії 65-ї армії Сергій Григорович Смаліус під час відвідин музею

подарував свій комсомольський квиток, виданий у 1938 році, та рукопис спогадів про бої під Новгородом-Сіверським. Представлені в експозиції і матеріали воїнів 102-ї Далекосхідної Новгород-Сіверської стрілецької дивізії 48-ї армії: польова сумка командуючого артилерією дивізії П.Г.Лаврова, який загинув у боях; протигаз, пілотка, кобура, ремінь редактора дивізійної газети “Вперёд” М.І.Ченцова; подяка Верховного Головнокомандуючого за участь у звільненні Новгорода-Сіверського старшині Андрію Корнійовичу Синявському, уродженцю Новгорода-Сіверського, почесному громадянину міста.

Щемливі почуття викликають фронтові листи – прості трикутники і поштові картки, як-от: ”Новогодние подарки в Германию. От пилотов, пехотинцев, от Балтийских моряков Шлём под Новый год гостинцы – Груды ваших черепов”, “Смерть немецким оккупантам” (із зображенням партизана), “Стреляю так, что не патрон – то и немец!”.

З-поміж інших раритетів цього періоду хочеться виділити фотоапарат “Фотокор” 1941 року. Він належав Івану Івановичу Макаренку, старшому сержанту, командирі відділення розвідки 1819-го артдивізіону 147-ї артилерійської бригади 65-ї армії, уродженцю с. Прокопівка Новгород-Сіверського району. З 1943 року Іван Іванович служив ординарцем, потім ад’ютантом К.К.Рокоссовського, часто фотографував маршала, членів штабу. В 1945 році під час зйомок на передовій фашистська куля пробила апарат. В 1999 році Макаренко передав “Фотокор” до музею.

Про дружбу, що не згасла і після війни, “розповідає” бюст Героя Радянського Союзу Георгія Сергійовича Артозеєва. Його колишній партизанський командир подарував своєму воєнному побратиму, колишньому партизанському зв’язковому, мешканцю Новгорода-Сіверського Олексію Євдокимовичу Шахову з нагоди 20-річчя Перемоги. Сьогодні немає серед живих ні Артозеєва, ні Шахова, а бюст із дарчим написом зберігається в музеї.

Не менший інтерес ніж речові викликають документальні пам’ятки, як-от: невеликий аркуш паперу 12 x 8 см – “Справка. За отличные боевые действия в боях за освобождение Риги... объявляю благодарность войскам генерал-майора танковых войск Шаповалова, в числе которых служит Харченко Александр Константинович”; облигація третьої державної воєнної позики 1944 року номіналом 100 рублів; листівка-звернення до німецьких генералів, офіцерів, солдат із закликом здаватися у полон від імені командуючого 3-м Білоруським фронтом маршала О.М. Василевського, датована 11 квітня 1945 року; грамота Геннадія Миколайовича Чеховича про нагородження пам’ятною медаллю “За визволення Дукельського перевалу”; рідкісні примірники газет – “Известия” за 31 серпня 1941 року, “Голос визволеної Сіверщини”(орган окупаційної влади) за 15 травня 1943 року, “Правда” за 17 вересня і “За победу” за 18 вересня 1943 року з інформацією про визволення Новгорода-Сіверського, “Перемога” (Фастів) за 7 листопада 1944 року тощо.

Це лише невелика часточка матеріалів, які допомагають вивчати і висвітлювати історію краю періоду Великої Вітчизняної війни. Пошук нових реліквій триває.

Тема Великої Вітчизняної війни у діяльності Бахмацького історичного музею

“Несказанно прекрасною була Україна перед війною і ніколи, скільки світ стоїть, не була вона такою багатою і пишною... такою небачено прекрасною, як того літа, – читаємо у воєнних виступах нашого земляка О.П. Довженка, – та страшне горе зруйнувало все, завдало величезних матеріальних збитків, зламало, знищило сотні, тисячі людських доль”. Не минуло воно й Бахмаччини.

Матеріали про Велику Вітчизняну війну представлені в Бахмацькому історико-красознавчому музеї. Одним із перших висвітлив цю тему його засновник М.Г. Яременко. У 1950-х роках Микола Гнатович почав писати історію села Бахмач. І ця робота так його захопила, що на основі зібраних матеріалів виник музей. Люди несли до нього все, що знаходили, а події 1941 – 1945 років тоді ще не так далеко відійшли в минуле, тому більша кількість експонатів була саме з воєнної тематики. Особливо велику роботу М.Г. Яременко провів по збору матеріалів про спалених окупантами жителів села. Тепер музей переїхав до міста Бахмача, працює новий колектив, але робота в цьому руслі не припиняється, а навпаки...

Предмети воєнного часу в музей потрапляють по-різному. Так, в 1957 році в с. Бахмач відбувалось перепоховання загиблих воїнів. Серед речей, які були знайдені тоді, – невеличкий клаптик папірця. На ньому рукою загиблого солдата написано прізвище, ім'я, ім'я по-батькові та адреса. Це – як звернення до нас, живих, із вічності. Рідкісний експонат знайшов прописку в музеї.

Часто речі приносять діти. Серед них трапляються й небезпечні вісники війни. Нещодавно школярі принесли німецьку міну і радянський снаряд. Вони виявилися бойовими і нерозрядженими, тому їх передали спеціалістам-мінерам. А от щит кулемета залишився назавжди в музеї.

Дізнаємось про те, що цікавить, і спілкуючись із людьми під час екскурсій, індивідуальних відвідань музею, у розмові зі знайомими. Ось саме таким чином було встановлено, що кімната бойової слави в с. Тиниця припинила існування. Звідти Бахмацький музей отримав нові експонати – гвинтівку, кулеметний патронташ, американську каністру, протигаз.

Програмою комплектування фондів передбачене збирання інформації та експонатів по населених пунктах району. В результаті цієї роботи були записані спогади учасників подій, очевидців у м. Бахмач, с. Григорівка, с. Городище. Люди, що вціліли, вижили, тепер своїми словами оповідали, як це було.

Спогади часто дуже болісні. От, наприклад, про Д.Т. Руденка, уродженця с. Бахмач, який служив у розвідувальній авіації згадував його брат Петро Тимофійович: “Його частина отримала завдання розвідати ворожі укріплення в районі Бахмача. Пролітаючи над рідною хатою, Дмитро Тимофійович побачив матір і німецького офіцера, що був на подвір'ї. Жінка підняла руки до неба і кричала: “Синку, синку”. Підказувало серце, що в літаку її дитина.

Незабаром біля села приземлився той самий літак. Два пілоти вийшли з нього з речами, документами, фотографіями загиблого Д.Т. Руденка. Один із прибулих розповів: “Я разом із старшим лейтенантом Руденком кружляли над селом, вашою

хатою і помахом крила вітали Вас”.

“Так значить не помилялося моє серце, – відказала мати”.

А кого залишать байдужими спогади Марії Олексіївни Лященко: “Коли палили людей, то був “вой”. В одній із хат жив німець. У момент спалення наших він ходив по хаті і говорив: “Рус – дурак”. Тоді він і посивів: не зміг пережити цього крику”.

Людей, які пережили це страшне лихо, залишається дуже мало. Отож, треба поспішати.

Минулого (2003) року музеєм проведена пошукова робота по складанню списків цивільних людей, які загинули на території Бахмацького району. Ця інформація використана при написанні “Книги Скорботи України. Чернігівська область”. Знайдені також фотографії жертв фашистського окупаційного режиму.

В музеї зберігаються і живописні твори на воєнну тематику, автори яких – учасники Великої Вітчизняної війни. Так, у 1973 році Кузьма Григорович Руденко передав до наших фондів альбом фронткових малюнків свого сина Григорія. У дарчому записі є слова: “Ця книга врятувала художнику життя – куля потрапила в речовий мішок із альбомом, який знаходився за спиною”. Понад 40 робіт тепер в музеї. Г.К. Руденка немає вже, а війна, її справжнє обличчя – в його малюнках.

Події 1941 – 1945 років відображають колишні фронтвики у своїх живописних творах і нині. Як пекучий спогад про минуле з’являються з-під їхнього пензля картини на воєнну тематику, наприклад: полотно “Залп катюш на Волоколамському шосе” Івана Василюковича Цапа. А нещодавно самодіяльний художник із с. Бахмач Іван Панасович Ковтун подарував музею свою картину “Медико-санітарний батальйон. Литва. 1944 р.”, написану на основі власних воєнних спогадів, адже Іван Панасович був санітаром.

Під час збирання експонатів до музейного зібрання потрапили фронткові листи сім’ї Кучеренків і 168 листів Григорія Кащенко, які чекають на свого дослідника.

Дуже багато цікавого у листах з архіву Олександра Володимировича Шкури, молодого поета-журналіста, розстріляного фашистами у Плисках 1943 року (409 од.). Вони створюють доволі цілісний образ особистості цієї обдарованої людини.

На основі зібраних матеріалів у кінці 1980-х років була створена експозиція, що розповідає про участь бахмачан у Великій Вітчизняній війні. Але життя не стоїть на місці, відкриваються нові факти історії, надходять нові експонати, тому експозиція постійно доповнюється, змінюється. Крім того, воєнні реліквії використовуються для створення виставок.

Величезний інтерес відвідувачів, як молоді, так і дорослих, викликали матеріали, що експонувалися на виставці “Ніхто не забутий, ніщо не забуто”, зокрема, робоча німецька картка Євгенії Василівни Танани, жительки м. Бахмач, та інші документи людей, які перебували у німецькій неволі; виклик на медкомісію із фальшивим медичним діагнозом, свідомо поставленим лікарем із містечка Дмитрівка, щоб молоду людину не вивезли на рабську працю до Німеччини. Не можуть не зацікавити і щоденники місцевого краєзнавця Бориса Гнатовича Киричка та вихованця Бахмацького дитячого будинку Толі Листопадава, які велися в ті часи, тощо.

Плануємо виставити й експонати, які останнім часом надійшли до музею, наприклад: зображення німецького кладовища в Бахмачі в 1943 році.

Музей постійно співпрацює зі школою. На вечори, які організовуються для учнів, запрошуюються ветерани Великої Вітчизняної війни. Школярі, спілкуючись з тими, хто зі зброєю в руках боронив рідну землю, дізнаються, що таке фашизм, яких мук і страждань завдав він народам Європи, скільки жертв зазнав наш народ у битві з

ним, вчать ся берегти й цінувати мир.

Все менше й менше залишається ветеранів. Сьогодні багато хто із них розміняв дев'ятий десяток. Але вони хочуть, щоб ми знали про це лихоліття. Тепер у нашому музеї є “Заповіт нащадкам” – книга листів-спогадів, написаних ветеранами. Пам'ять про Велику Вітчизняну війну безмежна, невичерпна, вічна. Сучасникам і майбутнім поколінням її заповідали у цій книзі.

Зберігаючи пам'ять про Велику Вітчизняну війну, її жертви, віддаючи належне її героям, працівники музею виступають на місцевому радіо і шпальтах газети з розповідями про події воєнних років, публікують спогади; відшуковують невідомі досі дані і нові імена; проводять чимало тематичних екскурсій тощо.

Загалом, вся багатопланова діяльність музею по висвітленню теми Великої Вітчизняної війни має не тільки велике пізнавальне значення, але і виховує почуття патріотизму, любові до рідного краю.

Почесні громадяни: відновлення традиції у другій половині ХХ ст.
(за матеріалами Чернігівського історичного музею
імені В.В. Тарновського)

Традиція присвоювати звання “Почесний громадянин” зародилася в європейських країнах ще у XVIII сторіччі. У 1827 р. Міністерство фінансів Росії також запропонувало уряду розглянути положення про почесне громадянство. Маніфестом від 10 квітня 1832 р. було ухвалено закон про введення нових привілеїв для осіб – надання їм звання почесних громадян.

Як зазначалось в енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона: “В России звание Почётный гражданин может быть присвоено лицам всех сословий за оказанную ими на разных поприщах полезную деятельность, продолжающуюся не менее 10 лет. Почётный титул не сопряжён ни с какими обязанностями. Потерять право почётного гражданства можно вследствие судебных приговоров”.¹

Порядок надання почесного громадянства був наступним: міська спільнота в особі міської думи пропонувала, обговорювала кандидатуру і направляла відповідне клопотання губернатору. Губернатор затверджував його і звертався до міністра внутрішніх справ, міністр – до імператора. Імператор давав указ Сенату і останній, нарешті, видавав указ про присвоєння звання.²

Наданням почесного громадянства місцеві органи влади відзначали своїх громадян за їхню громадську або політичну діяльність, а також заслуги перед певним містом. На початку ХХ ст. майже 40 чернігівців, у тому числі і жінки, були удостоєні звання почесного громадянина міста.

З приходом радянської влади розпочинається боротьба зі старим світом, його моральними цінностями. Декретом Всеросійського центрального виконавчого комітету вже 24 листопада 1917 р. почесне громадянство скасовується.

Після Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. традиція присвоєння звання почесного громадянина в Радянському Союзі відновлюється. Цьому деякою мірою сприяло те, що радянські воїни-визволителі стали почесними громадянами ряду європейських міст, містечок, у визволенні яких вони брали участь та відзначились.

Почесне громадянство в Чернігові відновлюється після півстолітнього забуття. Депутати міської ради 31 жовтня 1967 р. підтримали пропозицію голови виконкому Степана Несторовича Мухи, який сказав: “Відновлення і розквіт нашого рідного міста – справа рук радянських людей, які захищали його зі зброєю в руках, піднімали з руїн і попелу. Щоб вшанувати людей, які своєю працею, волею і розумом відзначились у справі захисту, відбудови і розвитку нашого міста, ми пропонуємо запровадити звання Почесний громадянин міста Чернігова”. Було прийняте і “Положення про Почесне громадянство”:

“1. Звання Почесного громадянина м. Чернігова присвоюється активним учасникам революції, громадянської війни, Вітчизняної війни, передовикам виробництва, працівникам наукових, партійних, радянських установ і організацій.

2. Звання Почесного громадянина присвоюється міською Радою депутатів трудящих за пропозицією виконкому на основі подання партійних, комсомольських, профспілкових та інших громадських організацій, колективів підприємств, установ і

організації.

3. Почесному громадянину м. Чернігова видається свідоцтво, скріплене підписами і гербовою печаткою виконкому міськради, диплом, шовкова стрічка з гербом УРСР і словами “Почётный гражданин города Чернигова”.

4. Почесний громадянин м. Чернігова повинен високо нести почесне звання, присвоєне йому від імені трудящих міста, бути прикладом у праці, побуті, громадській роботі.

5. Почесний громадянин м. Чернігова має право:

а) бути присутнім на сесіях Чернігівської міської Ради депутатів трудящих;

б) безкоштовного проїзду в автобусах і тролейбусах міського транспорту в межах міста;

в) позачергового придбання квитків на стадіони, в кіно, театр, концертні зали, на потяги, автобуси, на літаки;

г) позбавлення громадян звання вирішується сесією міськради за представленням виконавчого комітету”.³

Тоді ж було прийняте перше рішення про присвоєння звання почесного громадянина Чернігова. Ще тричі (12 квітня 1976 р., 25 серпня 1983 р., 17 грудня 1986 р.) ці питання включалися до порядку денного сесії Міської ради, згідно з рішеннями якої почесними громадянами Чернігова стали 8 осіб. За винятком Петра Ілліча Климука, двічі Героя Радянського Союзу, льотчика-космонавта, випускника Чернігівського вищого військового училища льотчиків та Бориса Олександровича Рибаківа, Героя Соціалістичної Праці, академіка АН СРСР, відомого археолога, одного із дослідників Чернігова – почесними громадянами стали люди, які прислужилися Чернігову в роки Великої Вітчизняної війни. Саме про них і йтиме мова.

Отже, звання почесний громадянин Чернігова надане:

31 жовтня 1967 р. – Олексію Федоровичу Федорову, двічі Герою Радянського Союзу, командирі Чернігівського та Чернігівсько-Волинського партизанських з'єднань; Федору Івановичу Короткову, командирі Чернігівського партизанського з'єднання ім. М.М. Попудренка; Олександрі Васильовичі Кірсанові, Герою Радянського Союзу, командирі 76-ї Чернігівської гвардійської стрілецької дивізії;

25 серпня 1983 р. – Олександрі Гнатовичі Молодчому, двічі Герою Радянського Союзу, ушавленому льотчику-асу та Сергію Гнатовичу Руденку, Герою Радянського Союзу, маршалу авіації, командуючому 16-ю повітряною армією;

17 грудня 1986 р. – Віктору Андрійовичу Башкірову, Герою Радянського Союзу, льотчику 16-ї повітряної армії.

Зупинимось більш детально на біографіях почесних громадян міста.

Олексій Федорович Федоров (30.03.1901 – 09.09.1989) народився в с. Лоцманська Кам'янка (тепер у складі Дніпропетровська). Своїх батьків не знав. У його книзі “Підпільний обком діє” читаємо: “Я був підкидьок. Мене взяв на виховання, спасибі йому, дніпровський лоцман-поромник Максим Трохимович Костира”. Останній мав семеро рідних дітей і троє усиновлених. Статки у багатодітній родині були невеликі, тому Олексій Федорович рано почав трудову діяльність: наймитував, працював у земській лікарні, на будівництві, у 1920 р. добровільно пішов до Червоної Армії. З 1932 р. – на партійній і профспілковій роботі на Чернігівщині. У 1938 р. обраний першим секретарем Чернігівського обкому КП(б)У. На цій посаді сорокарічний Федоров і зустрів війну. Через місяць призначений першим секретарем підпільного обкому партії, начальником обласного штабу партизанського руху. Під керівництвом обкому мали діяти 18 підпільних райкомів, 65 підпільних партійних і комсомольських

організацій.⁴

18 листопада після інспекційного відрядження до південних районів окупованої області Федоров прибув в урочище Гулине Корюківського району, в розташування обласного партизанського загону, очолюваного М.М. Попудренком. Останній записав у “Щоденнику”: “Я не одразу його впізнав. Зарослий, у драному піджаку, в паршивих штаних на випуск, галоші, подерті чоботи, вуса, як у Тараса Бульби...

Думаю, що життя буде більш повнокровним”.⁵

Олексій Федорович перебрав на себе командування загonom, а наступного дня видав наказ про об’єднання загонів, що діяли на півночі Чернігівщини.

Одним з перших боїв обласного об’єднаного партизанського загону, його бойовим хрещенням, стала операція по розгрому ворожого гарнізону в с. Погорільці Семенівського району, здійснена в ніч з 1 на 2 грудня 1941 р. В результаті було знищено 2 гармати та 9 автомашин, спалено склади з боеприпасами, майном, продовольством, вбито і поранено до 100 вояків противника.

У лютому – березні 1942 р. партизанам довелося витримати в Єлінських лісах Щорського району запеклі бої з каральними підрозділами фашистів. У травні – червні обласний загін ім. Й.В. Сталіна на ділянках залізниць Новозибків, Новгород-Сіверський, Брянськ і Гомель підірвав 21 ворожий ешелон, що прямував у бік Брянського фронту.⁶ Налагодили друкування листівок і газети “Більшовик”.

18 травня 1942 р. полковому комісару Федорову присвоїли звання Героя Радянського Союзу за зразкове виконання бойових завдань у партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у тилу ворога.⁷

28 липня 1942 р. на базі загонів, які діяли на півночі Чернігівської області, підпільний обком КП(б)У в Рейментарівських лісах створив Чернігівське з’єднання партизанських загонів (командир О.Ф. Федоров, комісар В.М. Дружинін, начальник штабу Д.І. Рванов). Діяло з’єднання на півночі Чернігівської області, а також на території Білорусі і Росії. Партизани налагодили постійний контакт з Українським штабом партизанського руху. На початку 1943 р. у складі з’єднання налічувалося 12 партизанських загонів.⁸

11 березня 1943 р. за наказом УШПР основні сили обласного з’єднання під командуванням О.Ф. Федорова рушили в рейд на Правобережну Україну, отримавши назву Чернігівсько-Волинське з’єднання. Мета рейду: підняти населення на боротьбу з окупантами, вивести з ладу найважливіші залізничні вузли.

До числа великих бойових операцій з’єднання відноситься розгром на початку квітня 1943 р. фашистського гарнізону у м. Брагін (Білорусь) та флотилії гітлерівців на р. Прип’ять в районі Ломачі. Після виходу з’єднання на територію Волинської області основні зусилля партизанів були спрямовані на проведення диверсійно-підривної роботи на ділянках залізниць Ковельського вузла. З 7 липня 1943 р. по квітень 1944 р. було підірвано 611 ешелонів та 8 бронепотягів фашистів.⁹

4 січня 1944 р. генерал-майор О.Ф. Федоров за особливі заслуги в розвитку партизанського руху вдруге був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.¹⁰

Наприкінці березня 1944 р. Чернігівсько-Волинське партизанське з’єднання зустрілось з передовими частинами Червоної Армії. Для партизанського генерал-майора Орленка (підпільна кличка О.Ф. Федорова) війна закінчилась. Його викликали до ЦК КП(б)У і призначили на партійну роботу. Працював першим секретарем Херсонського, Ізмаїльського, Житомирського обкомів партії, а з 1957 до 1979 р. – міністром соціального забезпечення УРСР. Останні 10 років О.Ф. Федоров очолював Комісію у справах колишніх партизанів і підпільників при Верховній Раді УРСР.

Він був нагороджений шістьма орденами Леніна, орденами Суворова 1 ст., Богдана Хмельницького 1 ст., Вітчизняної війни 1 і 2 ст., Червоної Зірки.¹¹

О.Ф. Федоров прожив довге життя. Доля закидала його у різні куточки України. Трохи більше десятиріччя провів Олексій Федорович на Чернігівщині. Та на цей час припали незабутні роки боротьби з підступним ворогом, які назавжди зріднили партизанського ватажка з нашим краєм. Генерал Орленко у повоєнний час був частим гостем Чернігова та місць, де пролягли його партизанські стежки. Зустрічався з бойовими побратимами, згадував. Згодом вийшли дві його книги – “Підпільний обком діє” та “Остання зима”, присвячені діям Чернігівського і Чернігівсько-Волинського партизанських з’єднань. Олексій Федорович був рецензентом багатьох мемуарів та книг про дії партизанів України.

Неодноразово відвідував він і Чернігівський історичний музей, куди передав чимало своїх матеріалів, серед яких багато фотографій періоду війни, книги з дарчим написом, парадний кітель генерал-майора, стрічка, диплом і посвідчення почесного громадянина Чернігова, партизанський квиток та ін.

Одночасно з О.Ф. Федоровим почесним громадянином Чернігова став інший партизанський ватажок – Ф.І. Коротков (25.01.1905 – 15.04.1983). Селянський син, уродженець Росії (с. Думіно Тверської губернії), Федір Іванович після закінчення школи у 1922 р. почав трудову діяльність робітником у деревообробній артілі, деякий час був головою Глебенської сільради Краснохолмського району Калінінської області, завідував торговельним відділом Краснохолмського сільськогосподарського товариства, з 1929 р. – в Україні, працює штампувальником Київської взуттєвої фабрики. У 1931 р. вступає до лав комуністичної партії. З 1932 р. – на керівній комсомольській, радянській і партійній роботі на Чернігівщині: секретар Семенівського райкому комсомолу, голова райвиконкому, з 1938 р. – секретар Корюківського районного комітету Комуністичної партії України.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Ф.І. Короткова залишили для роботи в тилу ворога. Він готує людей до можливої німецької окупації, партизанської боротьби, підпільної діяльності. Почав формувати Корюківський партизанський загін, який спочатку налічував 32 чоловіки. Потім Короткова викликають до обласного центру і призначають на посаду секретаря Чернігівського підпільного міськкому партії, доручають разом з Іваном Івановичем Красильниковим – секретарем міськкому партії, організувати підпілля. За короткий час було створено 3 підпільні групи, але лише одна, очолювана Олександром Михайленком, змогла розгорнути свою діяльність.

На початку вересня 1941 р. (напередодні фашистського вторгнення до Чернігова) Ф.І. Коротков одержує завдання – передати директиву підпільного обкому партії до районів області. Обмотавши литки директивами та зверненнями, “швець” вирушив у подорож. Після війни Коротков скаже, що за ті 19 діб, коли він ходив зв’язковим, пережив більше, ніж за весь час партизанського життя.¹²

Таку саму директиву наостанок він приніс і у свій Корюківський район. На партизанських зборах в урочищі Гай, які відбулися 2 листопада 1941 р., Ф.І. Короткова обрали командиром Корюківського партизанського загону, що на той час нараховував 76 бійців. В листопаді 1941 р. Корюківський партизанський загін увійшов до складу обласного об’єднаного загону під командуванням О.Ф. Федорова.

Архівні документи свідчать, що упродовж перших 4-х місяців окупації партизани практично тримали владу у своїх руках на території Корюківського і Холминського районів.

Після того, як основні сили обласного партизанського з’єднання під проводом

О.Ф. Федорова вирушили на Правобережну Україну, на Чернігівщині було сформоване нове обласне з'єднання на чолі з М.М. Попудренком, до складу якого увійшов і загін Короткова.

В липні 1943 р. партизани потрапили у вороже оточення. 6 липня загинув М.М. Попудренко. Загін Ф.І. Короткова разом із загоном І.І. Водоп'яна забезпечив вихід з'єднання з оточення.

23 липня 1943 р. Федора Івановича було призначено командиром обласного партизанського з'єднання, яке невдовзі отримало ім'я Миколи Попудренка.

Після визволення Чернігівщини і розформування з'єднання Ф.І. Коротков працює у Чернігові.

Війна і окупація залишили в місті страшні сліди. Секретар міськкому партії Коротков (спочатку другий, а з 1950 р. до 1959 р. – перший) доклав неабияких зусиль, аби підняти місто з руїн. Тодішні мешканці пам'ятають, як біля міськкому партії з'явилася величезна карта відбудови і забудови Чернігова. Було прокладено Алею героїв, відновлено площу ім. Куйбишева (тепер Красна), створено зону відпочинку на Валу, відремонтовано тротуари, житлові будинки, насаджено фруктові і декоративні дерева. У цих післявоєнних досягненнях городян була лєвова частка праці Ф.І. Короткова.¹³

Після виходу на пенсію співпрацював з парткомісією при міськкомі партії.

Країна відзначила його діяльність орденами Леніна, Червоного Прапора, Богдана Хмельницького 1 ст. та медалями (тепер ці високі нагороди зберігаються в музеї). Проте більш за все Федір Іванович пишався званням почесного громадянина Чернігова, яке йому присвоїли за заслуги перед трудящими і містом Черніговом, самовіддану працю, активну громадську діяльність і великий особистий внесок у розвиток народного господарства і культури міста.¹⁴ Посвідчення почесного громадянина Чернігова Ф.І. Короткова також зберігається в музеї, разом з багатьма іншими його документами, фотографіями, особистими речами.

Федір Іванович пішов із життя в 1983 р. Похований в Чернігові на кладовищі Яцеве. Однак пам'ять про нього живе в серцях чернігівців.

Олександр Васильович Кірсанов (23.12.1898 – 1994) народився в Казані. Там закінчив початкову школу, реальне училище і вступив до учительської семінарії. Але почалась революція. Учасник громадянської війни Олександр Васильович своє подальше життя вирішив присвятити військовій справі. У 1926 р. закінчив артилерійське відділення Об'єднаної Київської військової школи. А у 1939 р. одержав посвідчення про завершення навчання на Вищих курсах вдосконалення кваліфікації командних кадрів.¹⁵ Війну полковник Кірсанов зустрів командиром артилерійського полку 157-ї стрілецької дивізії, сформованої в 1939 р. у Північно-Кавказькому військовому окрузі.¹⁶ На початку війни дивізія дислокувалася на узбережжі Чорного моря між Таманню і Геленджиком, а у вересні 1941 р. її перекинули під Одесу, де вона прийняла перше бойове хрещення. Далі – оборона Криму, Сталінградська битва.

У вересні 1942 р. під стінами Сталінграда командиром 157-ї стрілецької дивізії було призначено полковника Кірсанова. 1 березня 1943 р. дивізія одержала почесне найменування гвардійської і була перейменована на 76-у гв. стрілецьку дивізію.¹⁷

76-а гв. стрілецька дивізія брала участь у Курській битві у складі 61-ї армії Центрального фронту. На початку вересня 1943 р. генерал-майор Кірсанов повів своїх бійців і командирів у напрямку Севська – Кролевця.

19 вересня 76-а гв. стрілецька дивізія звільнила Мену, Березну і вийшла до р. Снов поблизу Седнева, щоб продовжити наступ на Чернігів.

21 вересня, після триденних боїв, обласний центр було повністю звільнено від німецько-фашистських окупантів. Наказом Верховного Головнокомандуючого 76-ї гв. стрілецької дивізії присвоєне почесне найменування “Чернігівська”, а її командир генерал-майор О.В. Кірсанов нагороджений орденом Суворова 2 ст.

Потім були наступальні бої у напрямку Дніпра, форсування ріки в районі сіл Миси, Редьківка Ріпкинського району.

За мужність і героїзм, виявлені у боях за звільнення Чернігівщини та успішне форсування Дніпра, 1287 солдатів і офіцерів дивізії нагороджені орденами і медалями, 47 – одержали звання Героя Радянського Союзу і серед них О.В. Кірсанов. Звання Героя Радянського Союзу йому присвоєне 15 січня 1944 р.

Дивізія визволяла Білорусь, Східну Прусію, Польщу, Німеччину. Бойові дії закінчила в німецькому місті Вісмар.

24 червня 1945 р. 7 гвардійців 76-ї гв. Чернігівської стрілецької дивізії разом з командиром взяли участь у Параді Перемоги. Олександр Васильович очолив батальйон зведеного полку 2-го Білоруського фронту.

Після війни Олександр Кірсанов закінчив Військову академію Генштабу і до 1963 р. обіймав різні відповідальні посади у збройних силах СРСР. Після виходу на пенсію жив у Мінську. Деякий час завідував військовою кафедрою Білоруського державного університету. Помер бойовий генерал у 1994 р., похований на мінському цвинтарі.

О.В. Кірсанов був нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 2 ст., Кутузова 2 ст., Вітчизняної війни 1 ст. Почесний громадянин Чернігова, смт. Брагін та м. Калинковичі Гомельської області (Білорусь).¹⁸

В музеї зберігаються фотографії ушавленого командира і книга “Гвардейская Черниговская” (Москва, 1976), одним з авторів якої був О.В. Кірсанов.

В 2004 р. Україна відзначила 100-річчя від дня народження видатного земляка, Героя Радянського Союзу, маршала авіації Сергія Гнатовича Руденка (20.10.1904 – 10.07.1990). Народився він у Коропі в сім’ї чоботаря. Рано втратив батька, який помер від сухот у 1911 р., залишивши трьох дітей. Сергію, найстаршому, йшов сьомий рік. Мати працювала на поденщині в полі, отримувала плату натурою. Сергій же доглядав і “виховував” молодших брата і сестру. Взимку ходив спочатку до церковної школи, а потім – двокласного училища Міністерства народної освіти, яке закінчив у 1917 р. Тоді ж почав працювати учнем чоботаря у колишнього учня свого батька.

Та саме в цей час у Коропі місцева інтелігенція, головним чином вчителі, створила драматичний гурток. Гроші, отримані від вистав, гурток передавав на добродійні справи – допомогу “солдаткам”, Червоному хресту тощо. Діячі гуртка вирішили послати вчитися до державної гімназії, яка відкривалася влітку 1917 р., двох хлопчиків з незаможних родин. Одним з цих двох обранців став Сергій Руденко. Згодом він згадував, що мати довго радилася з сусідами та родичами і, нарешті, погодилась: “Може Бог допоможе і Серьога буде паном”. Гуртківці платили за навчання, пошиття форменого одягу, придбання підручників і зошитів, а також допомагали з харчуванням. У 1919 р. гурток розпався і Сергій перестав отримувати допомогу, але навчання не полишив, одночасно працюючи в різних установах – комнезамі, волосному правлінні, райподатковому бюро тощо. В 1922 р. він закінчив середню трудову школу, у яку була реформована колишня гімназія. Того ж року вступив до комсомолу, працював у партійних та комсомольських організаціях. Та Сергій прагнув вчитися далі. У другій половині серпня 1923 р. він приїхав до Києва, але вступні іспити

вже пройшли. Повертатись додому не став, вирішив піти працювати і готуватися до вступу на наступний рік. Та ось в обкомі комсомолу довідався, що можна вступити до військового закладу – артшколи або училища льотчиків. Сергій обрав небо: пройшов медкомісію, склав іспити і став курсантом Київського училища Червоного Повітряного флоту. У вересні 1924 р. училище перевели до Ленінграда і перейменували у “Військово-теоретичну школу ЧПФ”. У 1925 – 1927 рр. навчався у 1-й Військовій школі льотчиків (Севастополь – Кача). Закінчив Військово-повітряну академію ім. М.Є. Жуковського: у 1932 р. – командний, а у 1936 р. – оперативний факультети. У 1941 р. Сергій Гнатович командував авіадивізією, дислокованою на Далекому Сході, яка з початком Великої Вітчизняної війни перекидається на захід і в першій половині липня вступає в бій у районі Старої Руси – Великих Лук. Надалі був командуючим ВПС армії, фронту. В серпні – вересні 1942 р. під Сталінградом сформував 16-ту повітряну армію, на чолі якої брав участь у Сталінградській і Курській битвах, Білоруській, Варшавсько-Познанській, Східно-Померанській і Берлінській операціях. У складі військ Центрального фронту 16-а повітряна армія в ході Чернігівсько-Прип'ятської операції визволяла Чернігівщину. Кільком її частинам були присвоєні почесні найменування “Бахмацьких”, “Ніжинських”, “Чернігівських”.

Після звільнення Чернігівщини від окупантів Сергій Гнатович відвідав рідний Короп, зустрівся з матір'ю, земляками.¹⁹

19 серпня 1944 р. за вміле керівництво повітряною армією в боях з німецько-фашистськими загарбниками і проявлені мужність і героїзм генерал-полковнику С.Г. Руденку було присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Після війни С.Г. Руденко – на різноманітних керівних посадах у ВПС: був начальником головного штабу ВПС, командуючим авіацією далекосяжної дії, начальником Військово-повітряної академії ім. Ю.О. Гагаріна, військовим інспектором-радником групи генеральних інспекторів МО СРСР.²⁰ Тривалий час очолював штаб Всесоюзного походу молоді місцями революційної, бойової і трудової слави.

Все своє життя Сергій Гнатович не забував рідний куточок Придесення, підтримував зв'язок із місцевим музеєм. У 1978 р. рішенням виконкому Коропської селищної ради С.Г. Руденку присвоєне звання почесного громадянина Коропа.

Наш земляк був нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Суворова 1 ст., орденами Кутузова 1 ст., Суворова 2 ст., Вітчизняної війни 1 ст., “За службу Батьківщині у Збройних силах СРСР” 3 ст. Мав ряд нагород іноземних держав.²¹

Про героїзм радянських льотчиків у роки війни С.Г. Руденко написав книгу “Крила перемоги” (М., 1985). Її примірник з дарчим написом автора зберігається в нашому музеї.

У 1990 р. С.Г. Руденко пішов із життя. Його поховали на Новодівичому кладовищі в Москві. Він чесно витримав не тільки воєнні випробування, але й випробування славою, високими нагородами.

В зібранні музею зберігаються матеріали ще одного льотчика 16-ї повітряної армії, Героя Радянського Союзу В.А. Башкірова: фронтові фотографії, кітель полковника, стрічка почесного громадянина Чернігова та ін.

Віктор Андрійович Башкіров (27.11.1920 – 27.07.1991) народився у Владимирській області (Росія). Як і більшість юнаків свого часу був закоханий в авіацію, відвідував Владимирський аероклуб. У 1939 р. юнака зарахували до Сталінградського військового авіаційного училища льотчиків. Там він навчився літати на Іл-16 і отримав кваліфікацію пілота та звання сержанта.

У вересні 1941 р. льотчик Башкіров був зарахований до винищувального авіаційного полку, що діяв на підступах до Москви.²² За півтора місяці він здійснив 66 вдалих бойових вильотів, провів 19 повітряних боїв, у яких збив 4 ворожі літаки. У жовтні 1941 р. В.А. Башкірову присвоїли звання молодшого лейтенанта і нагородили орденом Червоного Прапора.

В листопаді Віктора було важко поранено і лише влітку 1942 р. він повернувся до свого полку, який у серпні 1942 р. увійшов до складу 16-ї повітряної армії. І знову почалися виснажливі бойові будні: Сталінградська битва, Курська. В серпні 1943 р. В.А. Башкіров був призначений помічником командира 519-го винищувального авіаполку, шлях якого пролягав у небо України та Білорусі. Під час визволення Чернігівщини полк, в якому служив Башкіров, дислокувався неподалік с. Андріївка Чернігівського району. Збивав німецькі літаки В.А. Башкіров у небі Польщі, Німеччини.

У лютому 1944 р. капітану Башкірову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу за мужність і героїзм, проявлені в боях і збиті при цьому 16 літаків противника. Загальна кількість бойових вильотів Башкірова за роки війни – 281, а знищених фашистських літаків – 19.²³

Перемогу В.А. Башкіров зустрів на одному з аеродромів поблизу Берліна. А 24 червня 1945 р. двадцятичотирирічний льотчик-винищувач, Герой Радянського Союзу В.А. Башкіров крокував на Параді Перемоги у зведеному полку 1-го Білоруського фронту.²⁴

Після війни Віктор Андрійович залишився в армії, дослужився до полковника. У 1960 р., після звільнення у запас, оселився з родиною в Чернігові. Працював в ДТСААФ. Помер у 1991 р. Похований на кладовищі Яцеве.

Кілька років тому чернігівці провели в останню путь двічі Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта Олександра Гнатовича Молодчого (27.06.1920 – 09.06.2002). Рік по тому, у червні 2003 р. у військово-історичному музеї була відкрита виставка із циклу “Пам’ять”, присвячена вшануванню Героя. Матеріали, представлені на ній, надала родина льотчика. Це унікальні довоєнні та воєнні фотографії, книги, написані О.Г. Молодчим, парадна форма зі стрічкою почесного громадянина Чернігова, особисті речі, документи, почесні грамоти, сувеніри.

Народився О.Г. Молодчий у Луганську. Закінчив Луганський аероклуб, школу пілотів. У 1938 р. одержав диплом військового льотчика і звання молодшого лейтенанта.

Війну він зустрів у Підмосков’ї, де дислокувалась дивізія, в якій служив Молодчий – пілот бомбардувальника далекосяжної дії ДБ-3.²⁵

Вже у жовтні 1941 р. за мужність і героїзм лейтенанту Молодчому, першому серед льотчиків радянської бомбардувальної авіації далекосяжної дії (АДД) присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У серпні наступного року його екіпаж був серед тих, хто у складних метеорологічних умовах пробився до Берліна і завдав по гітлерівській столиці бомбових ударів. Невдовзі капітан Молодчий отримав другу Золоту Зірку (грудень 1942 р.). Бив фашистів О.Г. Молодчий в районі Сталінграда, на Курській дузі, на Лівобережній Україні. Восени 1943 р. 1-а гв. дивізія АДД, командиром ескадрильї в якій служив О.Г. Молодчий, перебазувалась на Количівський аеродром поблизу Чернігова. Звідси бомбардувальники літали на Кенігсберг, Данціг, Тільзіт, Берлін.

Всього за роки війни екіпаж Молодчого здійснив 311 бойових вильотів, з яких 287 – нічні, налітав у небі 600 тис. кілометрів, скинув на ворога 4 тис. бомб загальною

вагою більше 500 тонн.²⁶

Після війни О.Г. Молодчий закінчив Академію Генштабу. По закінченні навчання перебував на командних посадах у ВПС, навчав молодих авіаторів.

У 1965 р. генерал-лейтенант Молодчий звільнився в запас. Оселився спочатку в Луганську, а потім переїхав до Чернігова. В місті над Десною Олександр Гнатович написав дві книги – “У палаючому небі війни” і “Літак йде у ніч”. Є ці книжки і в музеї.

Помер О.Г. Молодчий 9 червня 2002 р., похований на кладовищі Яцеве. В 2003 р. на могилі Олександра Гнатовича встановлено пам'ятник роботи скульптора Михайла Ятченка.

В музейному зібранні є також і матеріали почесних громадян інших населених пунктів області та України.

Тимофій Максимович Корнюшенко (16.04.1921 – 25.02.2004) народився в с. Незнань Могилівської області (Білорусь). У 1927 р. батько – сільський активіст – на заклик партії поїхав працювати на шахти Донбасу. За ним переїхала і вся родина Корнюшенків. Тимофій Максимович закінчив середню школу, технікум гірничої промисловості. У 1940 р. був призваний в армію, служив на Далекому Сході, де й застала його Велика Вітчизняна війна. У складі 34-ї Червонопрапорної стрілецької дивізії 2-го Далекосхідного фронту на посаді помічника начальника політвідділу з комсомольської роботи брав участь у боях з японськими загарбниками.³⁰

Після війни Т.М. Корнюшенко залишився в армії, служив у різних гарнізонах країни. Службу закінчив у м. Чернігові на посаді начальника гарнізонного будинку офіцерів. Після звільнення в запас Тимофій Максимович очолив Чернігівський обласний штаб Всесоюзного походу молоді місцями революційної, бойової і трудової слави. За військову доблесть, багаторічну плідну громадську роботу він нагороджений орденом Червоної Зірки, двома орденами Вітчизняної війни 2 ст., медалями, відзнакою Президента України – орденом Богдана Хмельницького 3 ст.³¹

Рішенням 5-ї сесії Коропської селищної Ради від 18 грудня 2003 р. Тимофій Максимович Корнюшенко був обраний почесним громадянином смт. Короп.

25 лютого 2004 р. Тимофія Корнюшенко не стало. Його дочка передала до музею багато батькових речей: фотографії Т.М. Корнюшенка з видатними людьми, книги з автографами, медалі, нагородні знаки, значки, присвячені Великій Вітчизняній війні, сувеніри, документи та ін.

Андрій Васильович Костіцин (18.08.1921 – 19.05.2002), уродженець Башкирії (Росія), ветеран 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, учасник Курської битви, визволяв південні райони Чернігівщини (Бахмацький та Ічнянський). 121-а Рильська стрілецька дивізія однією з перших форсувала Дніпро, визволяла Київ. Також брала участь у Житомирській, Проскурівсько-Чернівецькій, Львівсько-Сандомирській, Карпатській операціях.²⁷

Після війни жив у Чернігові, працював у обласній лікарні.

У 1982 р. А.В. Костіцину рішенням виконкому Круничпільської сільської ради народних депутатів з нагоди 39-ї річниці визволення села було присвоєне звання почесного громадянина с. Круничполе Ічнянського району, також Андрій Васильович – почесний громадянин м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області (рішення ІХ сесії міськради від 15 вересня 1999 р.). А.В. Костіцин дуже пишався цим званням. Він був частим гостем музею, любив зустрічатись з молоддю. Дуже цікаво розповідав про війну, про роботу медпрацівника на фронті, читав свої вірші.

Олександр Михайлович Лерман (07.11.1915 – 21.04.2003). Народився Олександр

Михайлович на Дніпропетровщині, виховувався у дитячому будинку. Трудова біографія почалась на одному із заводів Дніпропетровська. Закінчив робітфак. В 1936 р. був призваний до армії. Служив рядовим у 7-му артполку. Закінчив Московське військово-політичне училище і залишився працювати начальником клубу цього училища.³² Коли почалась Велика Вітчизняна війна, О.М. Лерман пішов на фронт. З літа 1942 р. старший політрук Лерман – в 1-й гв. армії. Разом з нею пройшов бойовий шлях від Сталінграда до Праги. Займав посаду інструктора політвідділу управління 1-ї гв. армії. Олександр Михайлович був нагороджений 3 орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни 2 ст., відзнакою Президента України – орденом Богдана Хмельницького 3 ст., кількома медалями, урядом Чехословаччини нагороджений чехословацьким військовим хрестом.

В післявоєнний час служив у політуправлінні Київського військового округу.³³ Після виходу у відставку працював директором Чернігівського парку культури і відпочинку. Майже 20 років очолював Раду ветеранів 1-ї гв. армії. Є автором і упорядником 16 книг про подвиги своїх однополчан, про бойовий шлях 1-ї гв. армії. За його ініціативи та активної участі було створено Військово-історичний музей – відділ музею ім. В.В. Тарновського, у якому деякий час працював науковим співробітником.

Олександр Михайлович Лерман обраний почесним громадянином м. Старокостянтинів Хмельницької та с. Чуднів (4 січня 1991 р.) Житомирської областей.

Юрій Михайлович Сагайдачний (23.02.1922 – 02.04.2001) народився в м. Владикавказ (Росія). Потім родина переїхала до Москви. Там Юрій закінчив школу, працював на студії дитячих і художніх фільмів кіномеханіком. В 1941 р., коли німці наступали на Москву, разом з батьком пішов у народне ополчення. Молодого ополченця направили до Чкаловського танкового училища. В серпні 1943 р. лейтенант Сагайдачний потрапляє на фронт. У складі 10-го танкового корпусу 40-ї армії Воронежського фронту бере участь у визволенні України. В ніч на 24 жовтня 1943 р. під вогнем противника танк Ю.М. Сагайдачного форсує Дніпро в районі хутора Монастирсьок біля смт. Ржищів Київської області. Танкісти захопили невеликий плацдарм і відбивали атаки противника до підходу основних сил Червоної Армії, знищили 10 танків та 150 ворожих солдат. За цей подвиг Ю.М. Сагайдачний удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В кінці 1943 р. лейтенант Ю.М. Сагайдачний за станом здоров'я звільнений у запас. Спочатку жив у Запоріжжі, працював на заводі “Запоріжсталь”, а у 1970 р. переїхав до Чернігова.

Ю.М. Сагайдачний – учасник Параду Перемоги у Москві 9 травня 2000 р.

Нагороджений орденами Леніна, Олександра Невського, Вітчизняної війни 1 ст., “Знак Почёта”, медалями.

Почесний громадянин м. Гребінка Полтавської та смт. Ржищів Київської областей. Почесний член екіпажу корабля “Гетьман Сагайдачний”, почесний солдат 183-ї танкової бригади, у складі якої воював під час Великої Вітчизняної війни, та 1-ї окремої танкової бригади Збройних сил України.

Сергій Олександрович Сафонов (1916 – 03.05.1987) є почесним громадянином м. Дрогобич Львівської (19 липня 1984 р.) і м. Старокостянтинів Хмельницької (1975) областей. Він визволяв ці міста від німецько-фашистських загарбників на посаді командира 115-го інженерно-саперного батальйону 1-ї гв. армії. В музеї зберігаються стрічки почесного громадянина м. Дрогобича, м. Старокостянтинова, дипломи С.О. Сафонова, його книга “На минном поле” (К., 1983) з дарчим написом.

Микола Іванович Спірін (1927 р.н.), уродженець с. Друга Ново-Знаменка

(Башкирія), на фронті з 1943 р. лейтенант Спірін після закінчення Іркутського військово-інженерного училища отримав призначення до 476-го інженерно-саперного батальйону 354-ї дивізії 65-ї армії. Воював на Курській дузі. 7 вересня 1943 р. передові частини Центрального фронту (до складу якого входила і 65-а армія) вийшли на рубіж Десни. 8 – 9 вересня дивізія, в якій служив лейтенант Спірін, здійснила переправу, з боями розширила плацдарм і вздовж берега Десни повела наступ на Новгород-Сіверський. За зразкове виконання завдання командування по наведенню переправи і виявленню при цьому особисту ініціативу та мужність Миколу Спіріна було нагороджено орденом Червоної Зірки.

Подальший воєнний шлях Миколи Івановича проліг через Білорусь аж до Німеччини і завершився під Берліном.²⁸

По війні Спірін продовжив службу в лавах Радянської Армії. Остання його посада – заступник начальника інженерних військ 1-ї гв. армії у Чернігові.

У 1976 р. полковник Спірін звільнився в запас та не полишив активної громадської роботи. 16 вересня 2003 р. Миколі Івановичу Спіріну було присвоєно звання почесного громадянина Новгорода-Сіверського за особистий внесок у справу визволення регіону від німецько-фашистських загарбників та активну роботу по патріотичному вихованню молоді.²⁹ Також Микола Іванович є почесним громадянином с. Мамекине Новгород-Сіверського району.

Герард Олексійович Кузнецов народився 23 вересня 1925 р. у м. Вологда (Росія). В 9-річному віці переїхав з матір'ю до Чернігова. З того часу його доля пов'язана з нашим містом. Коли почалась Велика Вітчизняна війна, Герарду Кузнецову було 16 років. Два роки окупації він провів у місті і на власні очі бачив усі злочинства фашистів. Навесні 1942 р. юнаку вдалось зв'язатись з чернігівськими підпільниками: він виконував різні доручення, займався шкідництвом на залізничній станції. Влітку 1943 р. над ним нависла загроза арешту і Кузнецов залишає місто. В серпні 1943 р., після багатьох перевірок на надійність, він стає партизаном з'єднання “За Батьківщину”, яким командував Іван Бовкун. Після звільнення Чернігівщини 150 партизанів з'єднання “За Батьківщину” (серед них і Г.О. Кузнецов) перейшли воювати до з'єднання під командуванням Михайла Іларіоновича Шукаєва. Воно було сформоване 27 серпня 1943 р. представництвом УШПР при Воронезькому фронті в районі Більських лісів (15 км на захід від Ніжина) з 5 партизанських загонів, які десантувались у тил противника з 20 липня по 25 серпня 1943 р. Бойова, диверсійна і розвідувальна діяльність з'єднання велась на території Чернігівської, Житомирської, Рівненської, Волинської, Хмельницької, Тернопільської, Львівської і Чернівецької областей.³⁴ Герард Кузнецов був розвідником.

В жовтні 1943 р. в с. Крута Житомирської області німці зігнали до школи жителів села (400 чол.) і хотіли їх спалити. Але про це стало відомо шукаєвцям, які знаходились неподалік. Відбувся жорстокий бій, в якому брав участь і Герард Кузнецов. Німці втекли. 22 жовтня 1978 р. рішенням виконкому Глубочанської сільради народних депутатів Кузнецову Герарду Олексійовичу присвоїли звання почесного громадянина с. Крута.

Після звільнення України Герард Кузнецов стає бійцем 1-го гв. кавалерійського корпусу 1-го Українського фронту. Воював у Польщі, Німеччині. Перемогу зустрів у госпіталі. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2 ст., медалями “За бойові заслуги”, “Партизану Вітчизняної війни” 2 ст. Після війни служив до 1950 р. в армії (розвідувальний батальйон, м. Житомир, Прикарпатський військовий округ).

За станом здоров'я пішов у відставку і оселився у Чернігові. Працював на

чернігівських підприємствах: меблевій фабриці, об'єднанні “Хімволокно”, очолював чернігівське відділення “Інтуристу”.

Герард Олексійович Кузнецов є одним із організаторів у Чернігові Товариства охорони пам'яток історії і культури, засновником і керівником з 1967 до 1987 року його спелеоархеологічної секції, засновником міського клубу “Юний археолог”. На його рахунок майже 100 археологічних відкриттів. Проводить велику роботу по увічненню пам'яті воїнів, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни, керує групою пошуковців клубу “Патріот Батьківщини”. Знаний краєзнавець – автор 9 книг та понад 120 статей, сценаріїв декількох документальних фільмів.

Г.О. Кузнецов активний учасник ветеранського патріотичного руху: голова Чернігівської міської ради колишніх партизанів і підпільників, член президії міської Ради ветеранів, почесний член Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

8 вересня 2005 р. рішенням 17-ї сесії 4-го скликання Чернігівської міськради Г.О.Кузнецову присвоєне звання почесний громадянин Чернігова.³⁵ Традицію відновлено!

¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – Т. IX А (18). – СПб., 1898. – С. 523 – 524.

² Лазебник В. Почесні громадяни міста Катеринослава // Музей і місто. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 60.

³ Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р-90. – Оп.3. – Спр. 527. – Арк. 3 – 17.

⁴ Студьонова Л. Партизанський генерал // Почесні громадяни Чернігова. – Ніжин, 2004. – С. 10 – 11.

⁵ Попудренко М. Щоденник // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 57.

⁶ Україна партизанська. 1941 – 1945. – К., 2001. – С. 58 – 59.

⁷ Герои Советского Союза. – Т.2. – М., 1988. – С. 642.

⁸ Україна партизанська. 1941-1945. – К., 2001. – С. 37.

⁹ Україна партизанська. 1941-1945. – К., 2001. – С. 58-59.

¹⁰ Герои Советского Союза. – Т.2. – М., 1988. – С. 642.

¹¹ Герои Советского Союза. – Т.2. – М., 1988. – С. 642.

¹² Ковалець Я. Доля резидента // Чернігівські відомості. – 2000. – 18 лютого.

¹³ Студьонова Л. Розповідь про справжню людину // Почесні громадяни Чернігова. – Ніжин, 2004. – С. 28.

¹⁴ Чернигову 1300 лет: Сб. док. мат. – К., 1990. – С. 348.

¹⁵ Юр'єв Б. На захід 76 пішла “чернігівською” // Почесні громадяни Чернігова. – Ніжин, 2004. – С. 35.

¹⁶ Гвардейская Черниговская. – М., 1976. – С. 7.

¹⁷ Там само. – С. 123.

¹⁸ Герои Советского Союза. – Т. 2. – М., 1988. – С. 653.

¹⁹ Кокодій О. Придесення дало йому крила // Деснянська правда. – 2004. – 19 жовтня.

²⁰ Юр'єв Б. Маршал авіації // Почесні громадяни Чернігова. – Ніжин, 2004. – С. 41.

²¹ Герои Советского Союза. – Т. 2. – М., 1988. – С. 379.

²² Корнюшенко Т. Зірки дістають з неба // На безстроковій службі. – Ніжин, 2004. – С. 64.

²³ Байнетов А. Повітряний снайпер // Почесні громадяни Чернігова. – Ніжин, 2004. – С. 65.

²⁴ Сорокін В. Почесний громадянин Чернігова // Солдати перемоги. – Чернігів, 1995. – С. 23 – 25.

²⁵ Юр'єв Б. 1300 годин у пекельному небі війни // Почесні громадяни Чернігова. – Ніжин, 2004. – С. 34.

²⁶ Дімич А. Політ в безсмертя // Гарт. – 2005. – 12 травня.

²⁷ Корнюшенко Т. Вересень 1943 року // Деснянська правда. – 1989. – 21 вересня.

²⁸ Дерейчук В. Десну перейшли батальйони // Деснянська правда. – 2004. – 23 вересня.

²⁹ Корнюшенко Т. Навічно в серці // На безстроковій службі. – Ніжин, 2004. – С. 114.

³⁰ Там само. – С. 217.

³¹ Герои Советского Союза. – Т. 2. – М., 1988. – С. 404.

³² Летопись подвигов первогвардейцев. – Чернигов, 1996. – С. 15.

³³ Автографы победителей. – Чернигов, 1999. – С. 215.

³⁴ Україна партизанська. 1941 – 1945. – К., 2001. – С. 107 – 108.

³⁵ Дев'ятим Почесним громадянином Чернігова став Герард Кузнецов (прес-служба міської ради) // Чернігівські відомості. – 2005. – 14 вересня.

Зі щоденникових записів М.С. Баликіна

9 травня 2005 року урочисто відсвяткували 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Час стрімко віддаляє нас від подій війни. З кожним роком все менше серед живих її безпосередніх учасників. Але залишається пам'ять, кінохроніка, документи, фотознімки, спогади, листи...

Велика Вітчизняна війна тривала довгих 1418 днів. Вони склалися з гірких відступів, важких оборонних боїв, переломних наступальних операцій. За роки окупації і військових дій Україна зазнала величезних втрат. Відомий політик У. Черчілл писав: “З-поміж усіх народів, які опинились під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Але, разом з тим, він ціною мільйонів своїх представників зробив величезний внесок у перемогу над нею...”¹

Підсумком всіх драматичних подій, всього перебігу війни став день 24 червня 1945 року, коли відбувся Парад Перемоги. Як відомо, урочистий парадний стрій становили по одному зведеному полку від Карельського, Ленінградського, 1-го Прибалтійського, 1, 2, 3-го Білоруських, 1, 2, 3, 4-го Українських фронтів, зведені полки військово-морських та військово-повітряних сил. У складі полків – Герої Радянського Союзу, кавалери ордена Слави, солдати, сержанти, старшини, які найбільше відзначилися у боях.

Серед 10 тисяч учасників Параду були і наші земляки. У військово-історичному відділі Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського зібрані і представлені матеріали О.Ф. Барвінського, В.А. Башкірова, П.А. Бондарева, В.Д. Ключова, А.Д. Кузьменка.

Зберігаються в музеї і фотографії, документи, особисті речі радиста 392-го стрілецького полку 73-ї стрілецької дивізії 48-ї армії Миколи Сидоровича Баликіна. Він народився в 1923 році у Новосибірській області. Воював на Калінінському, Брянському, Центральному, 3-му Білоруському фронтах. Пройшов шлях від Орла до Кенігсберга. У 1943 році визволяв Чернігівщину, форсував Десну біля села Пушкарі Новгород-Сіверського району. Після війни закінчив Алма-Атинський юридичний і Московський економічний інститути. З 1960 року жив у Чернігові, працював юрисконсультантом у різних установах. Помер 1994 року.

З-поміж матеріалів ветерана, що зберігаються в музеї, особливий інтерес викликає “Дневник”. Це – зошит у лінійку на 18 аркушів, у картонній обкладинці, обклеєній коричневим, дуже потертим папером. 16 аркушів заповнені записами, зробленими олівцем і чорнилом російською мовою; перший з них датовано 26 травня, останній – 13 вересня 1945 року (інв. № КП-1917, А-972).

На сторінках щоденника зафіксовані спостереження за оточуючим світом, переживання за подальшу долю країни і, особливо цінні для нас, спогади про підготовку

*М.С. Баликін
1984 р.*

і проведення Параду Перемоги, в якому довелося брати участь і Миколі Сидоровичу. Тож давайте перегорнемо сторінки щоденника і повернемося на 60 років тому. Щоденникові записи публікуються фрагментарно, мовою оригіналу, курсивом, зі збереженням авторського стилю, описки виправлені без застережень.

26 мая. Направляют меня в Москву на парад фронтовиков-орденоносцев. Всего 3 человека от полка, это великая честь. Это посланцы, которые должны продемонстрировать на Параде силу и мощь нашей Красной Армии. Съездить с делегацией в Москву каждый мечтает. Но выпало счастье только нам...

27 мая. Позавтракали и приступили к занятиям. Нас разбили по подразделениям. Мой – 1 батальон, 1 рота, 2 взвод, 3 отделение. На смотре присутствовал командарм Гусев². Сказал нам кое-что о смотре в Москве, что за парад и как мы будем к нему готовиться. Еще 14 дней готовиться, строевой... Сегодня занимались до обеда. Трудно, но ради Москвы все трудности преодолеем.

Для солдатів-фронтовиків найважчою була виснажлива стройова підготовка. Заняття відбувалися щоденно, за будь-якої погоди.

28 мая. С утра опять занятия. На занятии под духовой оркестр маршировали, проверял сам Гусев. Говорит пословица: “Терпение и труд всё перетрут”. Мы стали ходить лучше. Скоро совсем научусь. Много Героев, человек 6. Действительно, в Москве будет что-то необычное.

30 мая... Отрабатываем приём “на руку”. У меня сначала не получалось, но всё же научился. В 12 часов делал смотр Баграмян³. Присутствовало много генералов. Наша армия прошла лучше всех. После обеда – мёртвый час до 3-00 и снова занятия.

Нотатки не тільки розповідають про безпосередню підготовку до параду, але й свідчать про почуття, настрої, враження автора. Для М.С. Баликіна війна закінчилась у Східній Пруссії біля міста Ельбінг. Штаб 3-го Білоруського фронту розташовувався у Кенігсберзі, тут і продовжилися заняття. Спостережливий солдат-переможець писав:

2 июня. Русская пословица говорит правильно: “Отошла коту масленица”, – так и немцам. Были в Эльбинге, возле нашей столовой всё время крутились “kleine dehink kinder”^{*} с котелками и сумочками. Они собирали объедки от наших обедов. И здесь (у Кенігсберзі – С.З.) тоже они ожидают, когда им перепадёт кусок хлеба. Пришло время – они и обгрызенному куску хлеба рады. Что же: поделом вору и мука.

**М.С. Баликін
Москва, 1945 р.**

Цей запис зроблений людиною, що мала моральне право на таке судження, людиною, що бачила горе, яке приніс ворог на її Батьківщину.

3 июня. Снова дождь. До 11 часов не занимались, а с 11 до 3-х делал смотр Баграмян. В 11 часов вечера погрузились и поехали из проклятой Пруссии на Родину. Мне было интересно записать и запомнить дорогу из Пруссии. Солнце закатилось и вид на лес был какой-то чудесный. Солнце село, только по горизонту вырисовывались макушки леса, колоколен и высоких домов.

4 июня. ...Литовская земля встретила нас солнечным погожим утром. Вот город Каунас. Асфальтированные улицы, большие дома в европейском стиле. Много зданий разрушено и сожжено. Сразу же за Каунасом туннель 2,5 км. Местность пересечённая. Вокруг поля, леса. Большей частью попадают

хутора у речек и вообще по полям. Да, это уже не Неметчина, попадаются и соломенные крыши, ещё с прошлого года пробитые минами и снарядами... Проезжаем старую границу в 40 км от Минска. Над всей железной дорогой арка, на ней плакат "СССР – Привет...", остальное не успел запомнить. Наши ребята веселы, повсюду слышны песни, гармошки, патефон.

5 июня. Белорусская земля. Вот они старые русские картины, те самые, которые были и в 41 году, и до вторжения в Пруссию. Тот же самый народ... Наши русские женщины лучшие немецких, а если наших одеть как немку, то они во много раз будут краше.

...Много детей дошкольного возраста тоже с сумочками ходит куски собирать. Большая часть из них грязна и оборвана. Почти все босые. То, что у нас остаётся, мы всё им отдаем. Страшно смотреть на это дело. Смоленская Орша и Минская область особенно пострадали от войны.

...Я много времени просиживаю у окна или в тамбуре. Мне хочется всё запомнить, всё увидеть. На одной станции баба вздохнула и сказала: "Эх, соколики, хоть бы одного на деревню дали. Мы бы его по очереди кормили и поили". – "А где твой муж?". "На войне погиб", – говорит.

Картины руйнування і спустошення супроводжували Миколу Сидоровича протягом усієї подорожі.

Вязьма...город разбит и разрушен. Вообще все города, которые мы проезжали, на 70 % разрушены и ещё не восстановлены. Работают почти одни бабы.

...станция Дорохово. До Москвы осталось недалеко. Возле дороги валяются противотанковые рельсовые ежи. Следы 41 года. Вот в стороне среди леса, как тонкая проволока, свернулась в спираль рельса. Вокруг выгоревший пятнами лес. Это следы произошедшего здесь взрыва. Вдоль дороги еловый забор и пышные кусты акации, усыпанные, как золотом жёлтыми цветами. Всё это лучше прусских подстриженных кустов. Может это от того, что я люблю Родину, а Пруссию ненавижу.

Напружені тренування в Москві розпочалися 7 червня, відразу після прибуття, і тривали до 23 червня.

7 июня. Москва. Павелецкий вокзал. Время 5 часов утра. Утро на редкость хорошее. Скоро пойдем на место. Дворники сметают с улиц пыль, поливают улицы. Движение маленькое. Мы проходим в Чернышевские казармы. Расположились и в баню № 2. Протопали – хорошо помылись с дороги. И в 11 часов на завтрак. Огромная столовая. Девушки-официантки нас обслуживают: суп, чай, сахар, хлеб нарезан чёрный и белый, масло сливочное по 25 гр. Завтрак хорош...

8 июня. В 6-00 подъём. Завтрак и на занятия. Занимаемся до 13-00. 4 часа. Идём по улице к Крымскому мосту. Всюду на улице шпалерами стоит народ. Он высыпал на балконы, смотрит в окна. А пацаны так те проходу не дают. Бегают вдоль строя и считают героев и ордена у нас. Интересно, как только мы грянем песню, то старухи плачут, а молодые смеются. Проходим институт цветных металлов и золота. Вот он и Крымский мост рядом... Мы вышли под Крымский мост и там занимались. Затем на площади выставка трофейного вооружения. Интересная выставка всем, и ценность почувствуешь, если посмотришь сам. Прошли воспитанники суворовских школ – барабанщики и тыловые командиры. Красиво. Все перила моста и сходни залепил народ. Все на нас смотрят. Пообедали. Отдых до 6 часов вечера. С 8 можно идти по увольнительной в город. Все готовятся... Сегодня смотрел кино "Кощей бессмертный", интересно. Какая сила духа к сопротивлению. Красиво оформлен. Скоро поверка и отбой!

9 июня. Снова занятия. Но этот день дался более легче. Делал смотр маршал

Василевский. Увольнительную снова не дали. Смотрел концерт. Очень понравилось художественное чтение. Да и артистка понравилась, но когда начали петь – убежал из зала.

10 июня. Началось для меня в 2 часа ночи. С 3-х ночи и до 9 утра занятия. Идём по спящей Москве. Только некоторые, разбуженные нашей песней, открывают окна и смотрят на нас заспанными глазами...

В 9 часов завтрак. Удалось взять увольнительную. Как хорошо. Вообще в городе как только видят, что это мы – орденосцы и фронтовые погоны у нас, так к нам и (нерозбірливо – С.З.) патрули.

11 июня. Снова с 2 часов занятия до 10. Сегодня особенно устал. Снова занятия. На машины и на центральный аэродром. 2 раза прошли интересно представители всех фронтов.

13 июня. Подъём в 6-00. На машины и на Красную площадь. Хороша Москва. Вокруг море электрического света. На мокром от дождя асфальте отражаются проезжающие машины. Ярко горят рубиновые звезды Кремля. Через каждые 15 минут слышен звон Кремлёвских курантов. Ведь я уже четыре года слушал этот звон по радио, на Красной площади ещё не был. Там всё так интересно. Идёт частый дождь. После репетиции зашли под Крымский мост и до 8 часов тренировались... Получил парадное обмундирование. Хороши кители. Только вот каски мешают...

І ось нарешті настав довгоочікуваний день – 24 червня 1945 року. Яким він був для учасників параду?

24 июня. В 3 часа ночи подъём. Сборы, в 5 часов завтрак и на машинах на Чугунный мост. Утро пасмурное, холодное. 7 утра, построились и пошли на площадь. Всюду шеренгами стоит милиция, не пропускает без пропусков. Вокруг Красной площади выстроились воинские части, боевая техника для парада.

Мы в 7-30 пришли на Красную площадь. Наш фронт был 4, правее Мавзолея метров 100. Оба крыла Мавзолея были заполнены народом. Очень много народу. Пошёл мелкий дождь. Мы стоим не шелохнемся. В 10 часов ровно, как только кремлёвские часы пробили, маршал Рокоссовский подал команду “Смирно” и на белом коне поскакал навстречу маршалу Жукову. Доложил. Музыканты (430 человек) проиграли гимн. Жуков стал объезжать и здороваться с войсками. Минут без 10 – 10 из Спасских ворот вышли т. Сталин и всё правительство. Они были встречены бурными аплодисментами. Когда Жуков поздравлял с Победой, мы кричали “Ура” протяжное, оглушительное, с перекатами. После он взойшёл на трибуну и через микрофон стал держать речь. Говорил очень хорошо. Я испытывал какие-то волнения, что в такую торжественную минуту я мог присутствовать на параде. После речи был артиллерийский салют. А дождь всё льёт. Начался парад в 11-00. Было приятно видеть, как наши фронтовики в парадной форме проходили по Красной площади, показывая всему нашему народу и всему миру силу и организованность. Я проходил, старался как можно лучше. Видел правительство. Прошли Красную площадь, на мост – и по Ордынке домой. Все улицы и тротуары были заполнены народом. Милиция сдерживала напор. Нам кричали «Ура!» и аплодировали.

...Радио передало, что в 11 вечера в честь праздника Победы будет фейерверк. Мы все собрались – на улицу. Кругом полно народу, еле проталкиваемся. Вся Москва веселится, тысячи разноцветных прожекторов исполосовали всё небо красными, розовыми, фиолетовыми лучами. Над Москвой, в воздухе, выхваченное из темноты, знамя Победы реет в лучах прожекторов, а над Кремлём, тоже в воздухе под прожекторами реет 2-е знамя. Слышны залпы. Это стреляют ракетами, в воздухе они разрываются и падают, рассыпаясь, в Москва-реку, на дома, на улицы. Очень красиво и замечательно. Я просто

счастливы, что увидел всё это.

Після закінчення урочистостей воїни повернулися до своїх частин.

28 июня. Утро замечательное. Поезд тащится медленно. С полей несет ветер запахи трав и цветов. Очень красиво. Город Великие Луки, вся Калининская область сильно разрушена и разбита немцами.

30 июня. Приехали в г. Вильнюс, затем Каунас. После будет Кёнигсберг.

1 июля. Подъезжаем к Кёнигсбергу, нас встречают с музыкой. Грузятся эшелоны в Россию. Мы на машинах жмём до Остраленко. Проезжаем польско-прусскую границу. Резкий контраст. Поляки живут хорошо. Приехали в свой полк. До 2-х часов всё расспросы о Москве. Ребятам очень интересно.

Невдовзі полк, у якому служив Баликін, передислокують до Новоросійська.

18 июля. Приказ ехать в Россию. Какая это мечта, у всех повышенное настроение.

19 июля. В 4 часа утра с рассветом трогаемся в путь. Первые 10 км шли хорошо, легко. Потом стало идти трудно. Весь марш в 50 км прошёл на своих двоих. К вечеру подошли к польско-русской границе. Очень интересно посмотреть настоящую границу. Сделали привал. Привёл себя в порядок, в 19-15 переходим из дружественного нам польского владения на родную советскую землю. Это в 15 км от Гродно. Польских часовых и охраны не видно. Стоит пограничный столб, на нём герб СССР и на противоположной [стороне] – польский орёл и проволочный забор, и в 3-х метрах вспаханная полоса нейтральная, стоит наш советский пограничник. Метров через 300 стоит арка, вся украшенная и посвящённая нашей доблестной Кр. Армии и её мудрому полководцу т. Сталину. КПП. Мы проходим строем, нам пограничники отдают честь.

27 июля. Сегодня интересный разговор о будущем. О будущих перспективах учёбы в гражданке. Всё это было обрисовано или в мрачных тонах и больших трудностях в смысле материальных условий. Допустим, пока ещё не известно. Да ведь если сейчас и думать об этих пока несуществующих трудностях, то тогда выходит и мечтать не надо, а только существовать. Нет, лучше мечтать о лучшем будущем.

9 августа. Ход исторических событий идёт своим чередом. Вчера вечером перед отбоем услышал известие об объявлении войны Японии. Это крупное событие внешней политики СССР. Я, пробывший 4 года в армии и 3 года на фронте, готов сразу же ехать на фронт. Только там и без меня гавриков хватает. Уже давно туда всё стянуто. Что ж, пришло время рассчитаться за все провокации, за Хасан, Халхин-Гол. Сегодня утром пошли на полковой митинг, посвящённый объявлению войны Японии. Выступали, говорили, выступил и я. Говорил и не видел массы. Говорил то, что чувствовал я и все стоящие.

Мы всё же едем, наверное, на Восток. Только интересно – как, будем воевать или нет? Безусловно, она будет продолжаться недолго. Сегодня уже там идёт сражение. Как это близко моему сердцу. Как-то интересно, я стою в 15 км у западной границы, а за 12 тыс. км идёт война, и мне надо туда ехать.

10 августа. Ура! Ура! Япония капитулировала! Да, это небывалое чтобы за сутки и вдруг кончилась война. Это очень хорошо. Меньше крови будет пролито. Я как раз дежурил по роте и слышу пехота кричит: "...Ура! Япония капитулировала!". Эта весть быстро разнеслась по всему нашему лагерю. Везде кричат громкое "Ура". Заиграла гармонь и пошла пляска. Теперь, наверное, вечером будет вся страна пьянствовать в честь победы над Японией. Сейчас, когда водворен мир во всём мире, вес Советского Союза как никогда велик и авторитет т. Сталина огромный.

11 августа. Как ни печально, но мы ошиблись. Япония не капитулировала, а только начала вести переговоры о перемирии и наша радость об окончании войны оказалась

преждевременной. Сегодня снова передают сводку Совинформбюро. Сейчас наиболее напряжённое ожидание: чем же кончит Япония свои переговоры? Моё мнение, что она всё же капитулирует. А наши союзники пошумели об атомной бомбе и замолкли, видимо дорого она им обошлась. Переезжаем на погрузочную площадку ст. Лососная. Завтра будем грузиться.

14 августа. Едем по дороге на Минск.

15 августа. Это всё ещё Зап. Белоруссия. Всё время тянутся бескрайние болота, кусты и леса. Вот бывшие пограничные укрепления. Они построены вредительски, т.е все в куче, на виду и обстрел небольшой... Немецкие в Пруссии 100 %, а наши 10 %. Проехали границу, начались наши настоящие Белорусские места. Начались лапти, домотканый холст и говор. Бедно, но нищих мало. Много продают черники. Это лучше, чем просить кусок хлеба. Приехали вечером. Очень много народа с узлами и мешками, набитыми хлебом и зерном, сидят на станции – это ездили на заработок в Зап. Белоруссию черниговские.

Подальший шлях проліг через Україну.

16 августа. Проезжаем Коростень. Повсюду видны следы ожесточённых боёв за Киев. Всё разрушено и сожжено.

17 августа. Едем на Киев. Стали попадаться сады. Вдали виднеется Киев – древняя столица Украины. Виднеются здания. Он (Киев) расположен на холмах, на очень красивом месте, на берегу Днепра. Долго нас не держат на станции... Выезжаем за Киев, через Днепр. Все мосты взорваны и построены заново. За Днепром всюду, где можно видеть, на путях, под откосами следы сорок первого года. Обгоревшие остовы вагонов, цистерн и разного ржавого искорёженного хлама.

Березань, Яготин, Гребёнка. Сады и сады. Поля. Кукуруза, украинский хлеб. Чернозём начался на Украине. Повсюду, где только проезжаем, видны одни только бабы, мужиков совсем мало. Нам машут: “Зайдите сюда!”. А и хороши же украинские девки.

18 августа. Полтава. “Полтавские галушки”. Область почти исключительно сельскохозяйственная. Всюду разрушения. ...Скоро Донбасс. Промышленный город Краматорск. Крупный промышленный центр Донбасса с его металлургическими заводами. Вот течёт речушка, в ней тёплая жёлтая вода. Это от разных заводских процессов. Воздух тяжёлый и в нём с непривычки трудно дышать.

19 августа. Кондратьевка. Начался угольный Донбасс. На ровной степи то тут, то там видны нагромождения породы. Много шахт, здесь же поблизости растянулись шахтёрские посёлки. Небольшие однотипные домики и непременно небольшой садик. Вообще здесь рабочие посёлки утопают в садах. Вот идут с работы шахтёры. Они черны, только зубы блестят. Они только что вылезли из шахты. Константиновка, Никитовка – всё шахты, промышленный Донбасс... Иловайская, проезжаем ночью. Матвеев Курган – небольшой городишко. Какой-то разъезд, стоим долго, почти полсутки. Впереди крушение, паровоз соскочил с рельс. Скопляются эшелоны. Вот пассажирский прямого сообщения Москва-Тбилиси. Набито битком, и на подножках, и на крышах вагонов. Всюду народ. Вот едет какой-то отпускник или демобилизованный. У него 8 наград – а он на крыше едет. В вагоне дамочки с крашенными губами и ногтями и в галстучках, чистенькие всю войну, бронированные. Видимо и мне придётся ехать так же, на крыше.

Наконец ночью трогаемся...

20 августа. Показывается Таганрог. Слева блестит под палящими лучами солнца Таганрогский залив. Объезжаем Таганрог слева и едем всё время вдоль Азовского моря. Справа виднеется город. Очень красив. Много заводских труб.

Вся левая сторона полотна засеяна кукурузой, подсолнухом и бахчами. Часто встречаются сады. Все деревья увешаны фруктами. Виднеются здания Ростова. Они

впереди справа. Дорога уходит влево, поезд вырывается на простор и попадает в окраины Ростова. Этот огромный красавец сильно разрушен. Стоят только коробки зданий, остальное всё разрушено. Под откосами валяются разбитые вагоны, ещё не засыпаны воронки. На станции стоим недолго... Выезжаем через Дон, за город и едем в приазовских степях. Позади ярко освещённый летним солнцем стоит этот город, составляющий единое целое в густом расположении своих зданий и заводов.

Вечер. Батайск. Железнодорожный узел с простыми станичными улицами. А вокруг раскинулась широкая степь. Трудная здесь была война. Ночь. Куцевская. Павловская.

Вечер. Тимшевская. Говорят, что прибыли на место. Нас встречают с музыкой, собралась большая толпа для встречи... Приехал на вокзал наш генерал Пашков.⁴ Приказ ехать дальше на Новороссийск.

В 2 часа отъезжаем на Краснодар.

Стоим в Краснодаре. 6 часов утра, я только проснулся, иду на станцию... Купил груш и слив. Вокзал большой и красив. Все улицы города утопают в зелени и садах.

Едем на Новороссийск... Заезжаем в приморские горы. Дорога ползёт по склону горы. А слева поднимается такая же гора, заросшая кустарником почти до самой вершины, и только вершина как ... голая, только камень. Въезжаем в туннель, затем поменьше второй, и вот наконец мы выезжаем в долину и видим город и порт на Чёрном море – Новороссийск... Красоты в нём мало, к тому же он сильно разрушен. Впереди Чёрное, действительно чёрное море. Слева и справа гряды приморских гор с разрытыми подножиями – это добывают цементный камень.

В Новороссийск мы прибыли 23 августа. Итого мы находились в дороге 10 дней. Это неплохо. Мне удалось проехать Белоруссию, Украину, Кубань и прибыть на берег Чёрного моря.

24 августа. Утром рано пошёл на берег моря за водой умыться. Вода тёплая, много маленьких крабов прячется под камнями. Вода прозрачна, виден каждый камешек на дне морском и вода горько-солёная неприятно щиплет губы. Почва каменистая. Здесь наверное ничто не способно расти, кроме виноградников. Здесь до декабря м-ца ходят босиком и раздевшись. Потом дожди, трёхдневный снег и снова дожди в марте – апреле и жаркое лето, смягчаемое ветром, дующим с моря.

28 августа. Сегодня прошла у нас перетрубация. Меня, кажется, оставляют в роте ст.телеграфистом. Это неплохо... Одно только плохо – нет долго писем и газет. Это, конечно, печально. Скоро, очевидно, домой поеду. Нарыв проходит. Да и дома сейчас уже листья желтеют и уже осень на носу. Как хочется домой, повидать родных и знакомых. Вечером смотрел кино “Дочь моряка”. Кино хорошее, интересное. Но только оно было плохо поставлено, просто безобразно – мутно видно и часто рвалось.

29 августа. Вызывают в часть. Заготавливаю документы в отпуск... Едем трое: Поляков, я и Абрамов. Большая радость, суматоха сборов... Собрались. Полк переезжает в город с Малой земли.

Микола Сидорович вирушає додому, у відпустку. І знову дорога...

2 сентября. Прибыли в г.Сталин.⁵ Разбитый городок. Когда-то промышленный гигант, а сейчас город – “Троя”. ...В 12 часов дня передают обращение т. Сталина к народу об окончании войны с Японией.

12 сентября. В 10 часов утра приехали в Новосибирск. Нужно ожидать поезда ещё сутки. Не ожидая, поехали на товарняке. Домой. Спешу, сердце стучит. С каждым новым стуком колес, с каждым новым километром всё сильнее и тревожнее. Погода очень хорошая стоит всё время, как только через Урал перевалили. Всё идет своим чередом. Листья уже пожелтели, пахнет увядающей природой, с полей и огородов убирают овощи,

картофель. Так грустно и радостно на душе. Я всё время смотрю на мелькающие деревни. На лениво текущую среди лугов, некогда большую реку. Меня так волнует, мелькают знакомые станции. Всё очень интересно. Вот скоро за выемкой и Тогучин вынырнет из вечерней тишины и покоя.

Да, вот он захолустный, милый, родной городишко,⁶ откуда я ушёл на войну ещё юношей, а вернулся возмужавшим, повидавшим виды воином. Столько воды с тех пор утекло, но однако город мой нисколько не изменился, если не считать построенных нескольких домиков на нашей улице. А в остальном всё по-старому. Даже людей не видно. Всё как будто вымерло. Природа увядает, и люди увядают. Они, кажется, ленятся выйти даже на улицу.

Поезд подходит к вокзалу. Нас, человек пять пассажиров нетерпеливых в ожидании близкой встречи спешит к знакомым улицам и домам. Я забросил вещмешок за спину, а шинель на руку. Пошёл к мосту. Вот она, шумная по воскресеньям, базарная площадь, а в будни тихая, безлюдная. Так[ая] сейчас тишина. Только по площади, дремая и сонно понукая, едет водовоз на телеге, запряжённой коровой... Позади меня идёт одна девушка. Лицо её кажется знакомо и... забыл. “Вы что, товарищ, в отпуск или совсем?” – “В отпуск”, – отвечаю. “А куда вы идёте?” – “Заводская, 2, – говорю. – К Балыкиным, я их сын”. Она: “Коля!” – “Да, это я!”. Так я встретил первое знакомое лицо в Тугучине. Иду по своей улице. Настроены новые домишки, огороды все огорожены. Этого не было раньше. Вот в канавке завалился воз сена. Возле него хлопчут мужики и бабы. Возле бегают наши соседские ребята-“козлята”.

“Дядя, вы к кому? – А сейчас узнаете”. До хаты 2 дома. Вот он, родной домишко. Переделан. Ворота с другой стороны. Волнуюсь, руки дрожат, открывая калитку. Вхожу в сени и стучу: “Войдите! Здравствуйте. Вам кого?” “Мне Николая Балыкина”. “Коля!” И с этими словами моя младшая сестра Шура бросается мне на шею. Она начинает бестолково суесться. Спешит. Хочет бежать маме сообщить о моём приезде. Но я её удерживаю.

“Воды”, – говорю. Умываюсь и вот в сенях, слышу, идёт и разговаривает мама. Я бросаюсь в другую комнату и прячусь там. Мама зашла, Шура смеётся. Я не выдерживаю и выбегаю из комнаты. Кричу: “Мама!”. Обнял её старую, родную. Сколько она перенесла горя, лишений, чтобы воспитать меня. А сколько слёз выплакала, получая от меня скупые фронтовые строчки. И вот, наконец, всё позади. Я снова вижу её, она плачет от радости и только выговаривает “Коля!”, “Коля, мой сыночек”.

В избе всё как будто по-новому. Чисто, тепло, уютно и красиво. Просто всё и аккуратно.

Очень хорошо.

Вечер. Мой первый вечер провожу дома. За 4 года посидеть, поговорить, обо всём, что произошло за это время...

Вже належить історії Велика Вітчизняна війна, за якою стоять мільйони окремих людських життів. Щоденникові записи дають нам можливість побачити людину, зрозуміти її почуття і настрої, стати співучасниками подій, “побувати” на війні і на Параді Перемоги.

¹ Цит. за: Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941 – 1945. – К., 2000. – С. 863.

² Гусєв Микола Іванович, генерал-лейтенант, командувач 48-ї армії 3-го Білоруського фронту

³ Баграмян Іван Христофорович, командувач 3-го Білоруського фронту.

⁴ Пашков Ілля Михайлович, генерал-майор, командир 73-ї стрілецької дивізії.

⁵ м. Сталін [град] – сучасний Волгоград.

⁶ м. Тогучин Новосибірської області.

* Маленькі голодні діти (викривл. нім.)

Т. ГРИЦЕНКО

Коропчани у Великій Вітчизняній війні

З перших днів Великої Вітчизняної війни жителі Коропщини виступили на захист Батьківщини. Понад 15 тисяч мешканців району боролися з ворогом на фронтах і у партизанських загонах.

Незвичайна доля випала українському хлопцю з села Покошичі Івану Івановичу Пилипенку. Він працював учителем у селі, гарно співав. В 1939 році був призваний до лав Червоної Армії, навчався у військовому училищі, а коли почалася війна, в перший її день подав рапорт про направлення на фронт. Був важко поранений, після госпіталю потрапив до танкового училища. Вдруге прибув на фронт на початку 1942 року, коли Чернігівщина була окупована ворогом. В бою під Ростовом танк Івана вирвався вперед. Коли всі боєприпаси були витрачені, давив фашистів гусеницями, та ворогові вдалося підпалити танк. Задихаючись, у палаючому одязі, Іван вискочив через запасний люк, але автоматна черга обпекла обидві ноги. Тупий удар по голові – в очач все захиталося, потемніло. Прийшов до пам'яті у таборі військовополонених. Разом з іншими його відправили на захід. Двічі тікав, та невдало: знайшовся зрадник, що видав. Потім карцер, тортури. І тільки за третім разом втік з ешелону з кількома товаришами, стрибнувши на повному ході. Йшли ночами. Знайомі французи переправили втікачів на південний захід Франції в департамент Дордонь до партизанського загону “Жаку ла Крокан”, яким командував капітан “Тото”. Майже рік Пилипенко бився пліч-о-пліч з французькими друзями. На його рахунку було понад 50 знищених фашистів, 5 затриманих гестапівців, вибух Ларденської фабрики целюлози, кілька підірваних ешелонів з військами. Біда трапилась за сім кілометрів від міста Сарла. На той час Іван Пилипенко вже викладав у школі командних кадрів. Фашисти оточили школу. Почався запеклий бій, в якому загинуло більше 400 ворогів, але загинули і захисники школи, окрім трьох бійців. Наш земляк залишився прикривати відхід своїх друзів і тяжкопораненим був захоплений гітлерівцями у полон. 24 березня 1944 року його привезли у тюрму міста Лімож, а 4 квітня розстріляли. Франція не забула про героїчні діла Івана Пилипенка: документи про нього зберігаються в Парижі в музеї Опору, а в Ліможі на кошти жителів міста воїну споруджено пам'ятник.

Коропщиною проходили перші етапи великого 534-кілометрового рейду в тилу ворога партизанських з'єднань С.А. Ковпака і О.М. Сабурова. 30 жовтня 1942 року колони партизан вийшли на лівий берег Десни біля села Жернівка. Необхідно було форсувати ріку, але всі засоби переправи окупанти забрали, мости були зірвані. До штабу надійшло донесення, що зберігся міст через Десну в шести кілометрах північніше Коропа в районі сіл Жернівка – Вільне. Міст посилено охоронявся: гітлерівці побудували навіть лінію польової оборони. Потрібен був провідник, який би добре знав місцевість. Люди знали, що за допомогу партизанам ворог жорстоко карає, та це не зупиняло їх. Олександра Кіндратівна Прохоренко, рядова колгоспниця з села Вільне, ризикуючи життям не тільки своїм, але й рідних, здійснила подвиг – вказала народним месникам найбільш безпечний шлях до мосту в обхід фашистських окопів. Саме про цю мужню жінку згадує С.А. Ковпак у своїх мемуарах “Від Путивля до Карпат”.

1 листопада 1942 року партизани з'єднання О.М. Сабурова раптово захопили

село Криски. Після короткої перестрілки перебили озброєну охорону на спиртозаводі, який працював на фашистську авіацію. Завод з усім обладнанням було підірвано, спалено склад спирту.

Того ж дня загін “За Батьківщину” зайняв колишній районний центр Понорницю, де, як значилося на карті рейду, був розташований великий ворожий гарнізон. Залишивши вбитими 25 чоловік, фашисти та поліцаї втекли у бік Холмів. Партизани взяли у полон начальника поліцейської управи. Командир загону Іван Пилипович Федоров дізнався, що за 18 кілометрів від Понорниці знаходиться школа, де готували начальників поліції для всієї України. Він зателефонував у школу і, відрекомендувавшись начальником понорницької поліції, поставив вимогу перед школою: “надіслати допомогу проти партизан, які намагаються напасти на райцентр”. Задум вдався. Через 40 хвилин два автомобілі з майбутніми начальниками поліції, озброєні кулеметами, автоматами і гвинтівками, підїхали до управи і потрапили до рук партизан. Під час перестрілки частина їх загинула, а 20 зрадників було взято у полон. Федоров знову телефонує начальнику школи і просить допомоги. Той навідріз відмовився роззброювати себе і зауважив, що у начальника понорницької поліції чомусь змінився голос. На це Федоров з насмішкою сказав, що запізно він розпізнав голос, і представив себе командиром військової частини Червоної Армії. Начальник школи з обуренням спитав, де ж послані ним люди. Федоров відповів, що всі вони здалися у полон і сидять поруч, він навіть може їм телефонну трубку дати, щоб поговорити. “А поки я тобі заговорював зуби, мої хлопці встигли оточити твою фортецю, так що готуйся доповідати, скоро зустрінемося.” У Понорниці партизани знищили телеграф, пошту, радіобладрнання, склади. Населенню було повернуто 400 тонн борошна, 1000 тонн зерна і круп, 170 бочок меду та інші продукти, які фашисти приготували для відправки у Німеччину. Добре поповнили свої запаси і партизани.

В Авдіївці партизани підірвали майстерню по ремонту танків, склад пального, злетіла у повітря і школа, де навчали майбутніх начальників поліції. Був підірваний спиртозавод у Холмах.

Багато жителів сіл Оболоння, Комуністичне (Городище), Рихли влилося в ряди партизан. Серед тих, хто став бійцем загону “За Батьківщину”, були і юнаки з Понорниці – Василь Смоголь, Іван Деркач, брати Микола і Михайло Кузьменки, Іван Шевель, Олександр Чортополох. Останній, до речі, тримав у себе на горищі власноручно зібраний детекторний радіоприймач і разом з друзями розповсюджував серед мешканців селища повідомлення Радінформбюро.

Василь Олексійович Смоголь – найстарший в багатодітній сім’ї споконвічних хліборобів – народився в 1923 році. Мріяв стати комбайнером. Разом з бойовими побратимами пройшов у складі загону “За Батьківщину” від рідної Понорниці до Рівного. Під час рейду отримав завдання вийти до залізниці на ділянці між Сарнами та Лунінцем і пустити під укіс ворожий ешелон. Одночасно командування доручило групі взяти з собою листівки, підготовлені редакцією газети з’єднання, щоб донести правду про боротьбу з фашизмом до населення окупованих територій. Через декілька днів пролунав вибух, яким було знищено 9 платформ з ворожою технікою, паровоз, пошкоджено решту потягу. За вдало виконану диверсійну операцію на грудях нашого земляка поряд з медаллю “За бойові заслуги” засяяла медаль “За відвагу”. Після звільнення Рівного В.О. Смоголь залишився працювати в цьому місті.

В боях з ворогом загинуло 34 партизана. Серед тих, хто допомагав народним месникам, була мешканка села Гута Марія Пилипівна Коршун, чоловік якої був партизаном. Не зважаючи на смертельну небезпеку, жінка пекла хліб, сушила

сухарі, прала білизну для чоловіка і його побратимів, які вночі переправляли все це в партизанський загін. Посильну допомогу харчами і одягом надавали партизанам й інші жителі району.

На початку вересня 1943 року розпочалося довгоочікуване вигнання окупантів з Коропського району. 3 вересня передові загони 322-ї стрілецької дивізії полковника П.М. Лашенка, уродженця Щорського району, оволоділи селами Риботин і Жовтневе, а 5 вересня – Коропом. 19 вересня 1943 року підрозділи 228-го стрілецького полку підполковника С.Н. Ноженка 55-ї стрілецької дивізії визволили Понорницю.

Майже тиждень точилися запеклі бої в районі села Оболоння. 10 вересня частини 13-ї армії форсували Десну і захопили на правому березі плацдарм шириною 18 км і глибиною 6 км – Оболонський плацдарм. Північніше села переправилися війська 65-ї армії. Із донесення начальника політвідділу 13-ї армії: “В течение 11 и 12 сентября 109-й стрелковый полк полностью форсировал реку и закрепился на её западном берегу... В течение 13 и 14 сентября все части 74-й стрелковой дивизии находятся на западном берегу реки Десна и ведут бои с противником. Особенно упорные бои ведёт 109-й стрелковый полк в селе Оболонье, половина которого находится у противника, а половина у нас. В этот район противник подтянул танки и вводит их в бой небольшими группами... Только за один день частями 8-й стрелковой дивизии уничтожено более 200 немцев, 1 танк, 5 пулемётов...”. Ветеран Великої Вітчизняної війни Іван Михайлович Журавель згадував: “Стрільянина не вщухала ні вдень, ні вночі. Тут на наш бік перейшов загін власівців. Після зустрічі з командуванням їх було кинуте в бій, вони відчайдушно воювали, кров'ю змивали свою провину перед Вітчизною.” Під Оболонням було розгромлено 5 фашистських полків, знищено 18 танків, з плацдарму розпочався наступ на Чернігів і Гомель.

Мужньо билися з ворогом коропчани. П'ятеро уродженців району удостоєні звання Героя Радянського Союзу – І.К. Болдун, Г.А. Варава, Ю.Д. Гриценко, В.А. Приходько, С.Г. Руденко.

Майбутній маршал авіації Сергій Гнатович Руденко під час війни командував 16-ю повітряною армією, брав участь у Курській битві, визволенні Лівобережної України, Білорусі, Вісло-Одерській, Східно-Померанській операціях. Довелося визволяти і рідну Чернігівщину. Восени 1943 року штаб фронту розташовувався в Сосниці, літаки 16-ї армії базувалися на аеродромі в Конотопі, біля сіл Атюша та Краснопілля Коропського району були підготовлені злітні смуги. На другий день після вигнання окупантів за межі Чернігівської області Сергій Гнатович на штабному газикау приїхав у рідний Короп, щоб побачитись зі старенькою матір'ю. Про героїзм радянських льотчиків С.Г. Руденко написав книгу “Крила перемоги”.

В жорстоких боях проти німецько-фашистських загарбників показав себе стійким і хоробрим воїном гвардії старший сержант Григорій Андрійович Варава. 30 серпня 1943 року в зустрічному бою біля села Марчихина Буда (нині Ямпільський район Сумської області) сержант Варава став до гармати і протягом майже двох годин вів вогонь по ворогу. В результаті важлива висота та один із населених пунктів були взяті радянськими військами. Мужність і відвагу проявив Григорій Андрійович і при форсуванні Дніпра: зі своїм розрахунком знищив шість ворожих кулеметів, стільки ж автомашин з живою силою противника, одинадцять возів з військовим спорядженням. В жовтні 1943 року в одному з кровопролитних боїв гарматний розрахунок Варава, діючи чітко і впевнено, допоміг відбити три контратаки ворога, знищивши при цьому роту гітлерівців. Нині Герой Радянського Союзу Г.А. Варава живе в селі Шабалинів.

Героєм Дніпра став колгоспний механізатор з села Атюша Василь Артемович

Приходько. Він знищував фашистів прицільним вогнем, ходив у штикову атаку. За солдатську доблесть був удостоєний ордена Слави і медалі “За відвагу”. Багато міст і сіл визволив хоробрий воїн. Найвищий зразок героїзму і мужності проявив на берегах Дніпра. Частина, в якій служив Приходько, з боями вийшла до водного рубежу. Серед сміливців, що першими переправились на правий берег, долаючи шалений опір противника, був і наш земляк.

Іван Корнійович Болдун Велику Вітчизняну війну зустрів у Брестській фортеці. Тут дістав перше поранення, тут витримав екзамен на стійкість. Потім госпіталь, і – знову фронтові шляхи. В 1943 році вони привели старшину, командира відділення на рідну землю. ...Точилися жорстокі бої. Групі Івана Болдуна доручили зайняти плацдарм на правому березі Дніпра. В холодну темну ніч під ворожим вогнем на плоті, збитому нашвидку, переправились сім сміливців. Закріпились, а наступного дня вже відбивали численні контратаки. Поранених товаришів старшина вночі переправляв на протилежний берег, а назад повертався з боєприпасами і продовольством. Не один рейс через Дніпро зробив командир розвідників – і кожен з них дорівнював подвигу.

В експозиції Коропського регіонального історико-археологічного музею представлені також матеріали О.А. Вовк, В.П. Лисенка, М.І. Скліяра, О.Ф. Запорожець, артилериста, учасника визволення Коропа І.І. Білого, медсестри О.П. Білої та інших учасників Великої Вітчизняної війни, зброя, військово спорядження, нагороди, листівки, короткий російсько-німецький розмовник тощо. Збір реліквій триває.

До історії визволення Сосниччини від німецько-фашистських загарбників у 1943 р.

Визволення для сосничан і мешканців більшої частини району прийшло 18 вересня 1943 року.

Помітну роль у звільненні всієї Сосниччини і розгортанні наступу на Чернігів відіграло село Змітнів, розташоване за 18 км від райцентру на правому березі Десни.

Змітнівці пам'ятають атмосферу нетерплячого очікування, хвилювання, яке панувало в селі напередодні визволення. Розвиваючи наступ, частини 15-го стрілецького корпусу гвардії генерал-майора І.І. Люднікова вийшли на лівий берег Десни. Зав'язалася артилерійська перестрілка з мадярськими військами, які стояли на правому березі. В донесенні начальника політвідділу 13-ї армії начальнику політичного управління Центрального фронту про бойові дії на Оболонському плацдармі зазначалось: "... річку [Десну] форсував 78-й стрілецький полк і зайняв населений пункт Змітнів." Як це було, згадують ті, кому під час війни було 10 – 14 років: "11 вересня увечері в село увійшла перша група червоноармійців. Саме з пасовиська поверталась череда, за нею непоміченими і проникли воїни. Після невеликої сутички мадяри втекли. На другий день в урочищі Головка почалось будівництво дерев'яного мосту для проходу основних сил." Як відмічають старожили, переправу жодного разу не бомбили, очевидно, фашистська авіація її не помітила.

Відступаючи, гітлерівці не припиняли чинити терор і насильство по відношенню до населення тимчасово окупованих територій.

16 вересня 1943 року після визволення села Купчичі був складений акт про злочин німецько-фашистських окупантів: " Ми, що нижче підписалися, склали цей акт в наступному: німці в шаленій люті за поразки, яких вони зазнали від Червоної Армії, перед тим, як залишити село Купчичі Сосницького району Чернігівської області учинили в ньому нечуваний злочин. 12 – 13 вересня 1943 року вони загнали населення села в погреби і потім закидали погреби гранатами. Від рук фашистських лиходіїв загинуло більше 80 чоловік – стариків, жінок і дітей... Все село Купчичі німці спалили дощенту."

17 вересня опівдні окупанти почали палити Сосницю. Намагались знищити найкращі, найважливіші споруди: Будинок культури, Народний дім, пошту, школу для глухонімих, водяні млини на Убеді, дерев'яний міст через ріку. Ніч на 18 вересня була тривожною. Зловісний дим оповив містечко, здавалось – горить все, ніби нелюди задумали спалити всю землю. В темряві осінньої ночі луками пробирався до рідного містечка Іван Тарасович Курбацький, кавалерист-розвідник, що одним із перших увірвався до Сосниці. О 6-й годині ранку він, переправившись через Убідь, вже мчав вулицями, а слідом – його побратими з 58-го гвардійського кавалерійського полку гвардії полковника Тагіра Таїповича Кусимова.

По війні Герой Радянського Союзу Т.Т. Кусимов приїздив до Сосниці, згадував, як форсували Десну, бої за містечко, схилив голову перед могилами загиблих.

Фільтраційні справи радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни, як історичне джерело

60 років минуло після закінчення Другої світової війни, але і тепер для широкого загалу залишається практично невідомою доля тих, хто в період тимчасової німецької окупації України був депортований на примусові роботи до Німеччини.

Більшість документів про цю сторінку нашої історії зберігалась в архівах КДБ.

Поштовхом для введення їх до наукового обігу стало доручення, яке було дане в листопаді 1991 р. Верховною Радою України Кабінету Міністрів: організувати через виконавчі органи обласних Рад народних депутатів складання списків українських громадян-“остарбайтерів”, з метою вирішення питання про відшкодування збитків громадянам України з боку Німеччини.

Протягом 1992 – 1993 рр. була здійснена передача документів осіб, вивезених до Німеччини, а також військовополонених з архіву колишнього Управління КДБ у Чернігівській області на зберігання до Державного архіву Чернігівської області. Це більше 43 тис. так званих фільтраційних справ і понад 50 тис. фільтраційних карток.

Фільтраційні справи – це своєрідні досьє з матеріалами про людей, вивезених в роки війни з окупованих територій для роботи в Німеччині та інших країнах, завойованих гітлерівцями. Фільтраційні справи складаються з таких документів: 1) документи радянських установ; 2) німецькі документи і матеріали; 3) документи союзних військ – англійських, американських, французьких.

Дуже інформативними є документи радянського походження. Їх можна розподілити за такими групами: 1) особисті документи громадян; 2) матеріали допитів, анкети, протоколи тощо; 3) відомче і міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей; 4) матеріали свідків про діяльність вивезених громадян під час їхнього перебування за межами України; 5) характеристики, складені офіційними представниками влади на репатріантів тощо.

Звичайно у “фільтраційній справі №... на репатріанта...” є типовий набір з 10 – 12 документів. Перш за все, це – “реєстраційні листки” на вивезених до Німеччини людей, що повернулись в 1945 р. на Батьківщину через спеціальні санітарно-перевантажувальні пункти, розташовані у прикордонних з СРСР районах. Ці “листки” складались на кожного, хто пройшов “фільтрацію”.

Голови та члени репатріаційних комісій – співробітники НКВС –допитували репатрійованих за 14 пунктами, найважливішими з яких були: “чому опинився на території іншої держави”, “чи підлягав арештам, допитам, затриманням, штрафам з боку німецької влади, коли, де і за що”, “чи утримувався у спецтаборах противника і що там робив (вказати назву табору і адресу)”, “чи проходив службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпітальях, будівельних та інших батальйонах, що створювались противником”, “чи служив у німецьких установах, на підприємствах, організаціях (в яких, в якій якості)”. Зі слів того, хто підлягав перевірці, оперативними працівниками перевірко-фільтраційної комісії заповнювалась досить докладна анкета. Окрім звичайних біографічних даних в цьому документі фіксувались відомості про трудову діяльність до початку війни і вибуття за кордон, участь у Великій Вітчизняній війні, обов’язково відзначалось де, коли і за яких обставин людина

потрапила до полону, оточення, на окуповану територію. Детально фіксувалось і те, скільки разів, де, коли і за що вона затримувалась військовими, поліцейськими органами, гестапо на окупованій радянській території, якщо засуджувалась, то яким судом і за що, строк покарання, де його відбувала, як і коли була звільнена, яким іншим репресіям піддавалася (сам репатріант та його родина) з боку окупантів; чим займалася і де працювала на окупованій території.

Велике значення надавалось тому, коли і за яких обставин радянська людина потрапила на територію країн, що воювали з СРСР, або в окуповану Німеччиною країну. При цьому членам комісії складачі анкет пропонували з'ясувати, яким чином потрапив репатріант за кордон – як військовополонений, мобілізований або виїхав добровільно.

Аналіз тисяч фільтраційних справ дозволяє зробити певні висновки та узагальнення про методи окупаційного режиму щодо вивезення радянських громадян на примусові роботи до Німеччини.

Гітлерівцями був детально розроблений план переміщення тисяч людей з території України на роботи до Німеччини. В 1942 – 1943 рр. мобілізації підлягали, як правило, люди віком від 16 до 25 років, а в останній період окупації – все працездатне населення незалежно від віку. Мобілізація проходила буденно. На селі вона здійснювалася через старост, в містах – через біржі праці. Визначались особи, яким надходили повістки про проходження медкомісії. Через деякий час на ім'я визначеного до вивезення надходило так зване “зобов'язання”, де зазначалось, куди і коли треба з'явитись з речами. Незважаючи на те, що за неявку загрожувало покарання, документи свідчать, що багато людей намагались уникнути явки на збірні пункти, часто їх приводили туди за допомогою поліції.

“Сценарій” трудової мобілізації був відпрацьований ще в Польщі – поєднання пропагандистської брехні, соціального тиску і терору.

Від німецького кордону завербованих обіцяли везти в пасажирських вагонах, місцеві газети не скупились на розповіді про німецькі міста, іноді в “арбайтсамтах” навіть демонстрували кіно про архітектурні пам'ятки та інші розкоші німецьких міст.

Що чекало “завербованих” безпосередньо на етапі?

Відправляли їх у товарних, для худоби, вагонах. Всі без винятку відзначають жахливу скупченість у вагонах, дуже убогу та холодну їжу (найчастіше юшка з брукви), а часом і повну відсутність казенної їжі протягом декількох днів або навіть тижня.

Куди ж везли їх, брудних та голодних?

Найчастіше в один з величезних розподільчих (або проміжних) таборів, звичайно розташованих на території генерал-губернаторства, тобто в Польщу, рідше – в Австрію.

Новоприбулі підлягали дезінфекції та санобробці (у багатьох таборах лютував тиф, у деяких був оголошений карантин): наголо стригли, прожарювали одяг і особисті речі, обробляли шкіру якимось розчином, а заодно знімали відбитки пальців.

Німецькі інстанції розподіляли своїх рабів за національною приналежністю. Росіяни, французи, поляки, голландці утримувались в окремих таборах, або, принаймні, в бараках. Однак честі бути відзначеними особливими розпізнавальними знаками – нашивками – окрім євреїв (жовта зірка Давида) удостоїли тільки поляків (буква “P”) і радянських громадян (прямокутник, на якому білим по блакитному написано “OST”).

Документи фільтраційних справ містять численні відомості про умови життя і долі людей в Німеччині. Найчастіше вони ставали батраками у бауерів, робітниками на

заводах або обслуговували трудові табори. Ті, хто потрапив до поміщика, працювали по 10 – 12 годин на день, замість оплати отримували одяг і взуття, а також їжу. Іноді їм платили по 20 – 45 марок на місяць. Господарі ставились до них, як до кріпосних, нерідко в матеріалах фільтраційних справ зустрічаємо: “господар знущався, бив...”. У випадку втечі втікачів ловили, після чого відправляли до в'язниці або в концтабір.

На заводах, фабриках, в шахтах, на будівництві, при обслуговуванні залізниць “остарбайтери” використовувались як чорнороби. Жили вони в робочих таборах, недалеко від місця роботи. Табори, оточені колючим дротом, охоронялись; права виходу в місто люди не мали, вихідні дні їх обмежувались. Голодували так, що пухли.

У справах є багато документів, що видавались німецькою владою: посвідчення особи, медичні картки, робочі книжки. Практично на кожному документі є фотографія і відбитки пальців.

Особі, що пройшла фільтрацію, видавалось посвідчення про направлення до постійного місця проживання з позначкою “Видом на жительство служити не может”. Цей документ після повернення здавався до місцевого органу НКВС для отримання “вида на жительство”. Одночасно працівники НКВС заповнювали картки із занесенням установчих даних “особи, що пройшла фільтрацію” і рішення комісії про направлення громадянина до постійного місця проживання, знімався дактилолідбиток вказівного пальця лівої руки. Картка передавалася з особовою справою репатріанта до місцевого органу НКВС, де останній перебував на обліку.

Група матеріалів розповідає про звільнення радянських громадян американськими, англійськими, французькими військами. Більшість майбутніх репатріантів зустріла війська союзників у квітні – травні 1945 р. Відповідно до домовленості союзників з радянським урядом вони були повернуті на Батьківщину. Згідно з угодою експедиційні сили збирали в таборах радянських громадян, опитували їх, знімали відбитки пальців. Кожному видавалася реєстраційна картка. Заборонялось під загрозою арешту переїздити в інші райони. Згодом репатріанти передавались до радянської зони окупації, звідки вони перевозились в СРСР.

Завершують фільтраційні справи “висновки”, в яких члени перевірконо-фільтраційної комісії при місцевому відділі НКВС відзначали, що “проведеною перевіркою компрометуючих матеріалів не “здобуто”, а у разі наявності таких – зазначалась їх сутність, заповнювалась “постанова”, де передбачалось 3 пункти: 1) вважати громадянина перевіреним, фільтраційну справу здати до архіву НКВС для зберігання і взяття на оперативний облік; 2) передати справу до підрозділу НКВС для продовження розслідування; 3) у випадку арешту репатрійованого справу передати органам слідства.

Протягом багатьох років люди стояли на обліку “як звільнені англо-американськими військами”, на підставі чого були обмежені у праві виїзду за кордон, прийомі на роботу в деякі установи та підприємства, в допуску до секретних відомостей тощо. Практично, протягом десятиліть держава не довіряла своїм громадянам “про всяк випадок”.

Зазначені матеріали – цікаві і важливі свідоцтва про людські долі.

1994 р. Чернігівський архів отримав листа від мешканки Тульської області Меланії Іванівни Будики, уродженки с. Мала Дівиця Прилуцького району. Коли розпочалась війна, вона після закінчення школи працювала в місцевому колгоспі ім. Чапаєва. Навесні 1942 р. почали вивозити молодь до Німеччини. В одну з партій потрапила і Меланія Іванівна. В Німеччині почала працювати на авіаційному заводі фірми “Юнкерс”. Меланія Іванівна у своєму листі згадує: “На роботу водили через все

місто з поліцейськими і собакою. На прохідній нас забирали інші поліцейські і вели до цехів. В цеху я працювала на першій машині, деталі йшли конвеєром від першої машини до останньої. Працювали по 12 годин, з шостої ранку до шостої вечора, у дві зміни, вдень і вночі. Їсти давали в заводській їдальні – “чорна баланда”. Наступив 1944 р. ситуація на фронті змінилась. Війна наближалась до кордонів Німеччини. Авіазавод був евакуйований в підземні тунелі недалеко від м. Нордхаузен. На роботу у штольні робітників доставляли потягом. Крім авіазаводу там знаходився секретний завод з виробництва диво-зброї ФАУ-1 і ФАУ-2, збудований в’язнями. Глибоко під землею працювало більше 12 тис. в’язнів – німців, французів, голландців, чехів, поляків, радянських людей. Військовополонені утримувались у концтаборі Дора – одному з філіалів Бухенвальда, який був збудований радянськими військовополоненими ще в 1942 р.

І ось у цьому пеклі опинилася молода дівчина. Під час роботи вона познайомилась з багатьма в’язнями. В таборі організувалась група Опору, яка з наближенням фронту повинна була захопити пошту, телеграф, аеродром. Меланія Іванівна допомагала підпільникам. Але фашистам вдалось викрити організацію, її члени, в т.ч. і Меланія Іванівна, були заарештовані. Спочатку вона опинилась в тюрмі Нордхаузена, а потім потрапила в концтабір Дора, де перебувала до весни 1945 р. 11 квітня табір визволили американські війська. Попереду був довгий шлях додому.

У своє село Меланія Іванівна повернулась тільки восени 1945 р. Час був такий, що практично кожний, хто опинився за кордоном, вважався зрадником Батьківщини. Під час допитів у райвідділі НКВС її запитували: “Чому повернулась живою? Як змогла вижити?”

А в 1969 р. Меланію Іванівну Будіку як свідка викликали на судовий процес в німецьке місто Гессен, де судили військових злочинців.

У звинувачувальному висновку Нюрнберзького трибуналу по справі головних військових злочинців зазначалось, що з Радянського Союзу німецька окупаційна влада вивезла 4 978 735 чоловік цивільного населення.

З Чернігівської області – понад 41,5 тис. чоловік.

---

1. Полян Н. ОСТы – жертвы двух диктатур // Родина. – 1994. – № 2.

2. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р – 8840. – Оп. 1. – Спр. 21071.

3. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). – К., 1978. – С. 102.

Чернігів 1941 – 1942: основні методи окупаційної політики німців

Вольтер колись зазначив, що “війна перетворює на диких звірів людей, народжених для того, щоб жити братами”. Яскравим підтвердженням цього вислову стала Друга світова війна. Лише при згадці про неї перед нами з’являються жахи терору і розстрілів, знущань і принижень... Не віриться, що всі ті вчинки робили люди. Багато в чому визначальною у цих процесах була політика “життєвого простору” (lebensraum), яка проводилася Німеччиною на окупованих територіях. Саме вона обумовлювала основні напрямки політики окупаційних властей. А ось методи досягнення поставлених цілей могли бути різноманітними, багато чого залежало від зони окупації та людей, які впроваджували в життя накази командування. В “12 заповідях поведінки німців на сході й їхнього поводження з росіянами” щодо цього записано, що “вибір методів виноситься на розсуд кожного з вас, якщо немає підходящих наказів у формі директив... Не розмовляйте, а дійте. Головне діяти”[8, 73 – 74].

Тож спробуємо на прикладі міста Чернігова прослідкувати ці головні методи. Обмежимося 1941 – 1942 роками, тобто періодом від початку окупації міста до зламу у війні (провал бліцкригу, Сталінградська битва) й початку визволення України від німецько-фашистських загарбників, що не могло не внести коректив до планів нацистів. Проте спершу розглянемо основні погляди фашистських керівників стосовно політики на окупованих територіях.

Мартін Борман у своєму листі від 23 липня 1942 року виклав думки, що стосувалися основних принципів окупаційної політики нацистів. По-перше, зменшення приросту населення на сході потрібно було проводити шляхом торгівлі запобіжними засобами та популяризації абортів, не запроваджувати медичне обслуговування для місцевого населення. По-друге, не розвивати у місцевого населення почуття вищості, переваги. Німці повинні були обов’язково відсторонятися від українських міст, не відновлювати їх, щоб населення не мало більш високого життєвого рівня, ніж солдати. По-третє, не потрібно видавати велику кількість законів, а обмежитися лише найнеобхіднішими. В школах же треба запровадити латинський шрифт [8, 134 – 135].

Керівник нацистської поліції Генріх Гімmlер ще в 1940 році зазначав: “...ми не зацікавлені в тому, щоб народи східних областей об’єднувалися, а навпаки, треба їх дробити на якнайменші групи”. Вищої освіти тут і бути не може, обмежитися чотирикласною народною школою, в якій навчити рахувати щонайбільше до 500, розписатися та виховувати в покорі та слухняності [8, 101 – 102].

9 вересня 1941 року німці вступили до Чернігова (наше місто входило до військової зони управління). Для досягнення намічених цілей окупанти використовували такі заходи:

1) створення місцевої адміністрації та необхідних для підтримання порядку установ – в першу чергу було засновано ортскомендатуру, міську управу та українську поліцію. Вистава з призначенням міського бургомистра закінчилася провалом. Пан Покровський, кандидат на посаду, запізнився, а це обурило німецького офіцера. Через кілька днів головою місцевої влади було затверджено Азарова. В кінці року було створено районну управу на чолі з П.Л. Дюбком [15]. Українській адміністрації було

передано в'язницю, започатковано газету “Українське Полісся”. Через кілька днів прибули й спецслужби – поліція безпеки, СД та польове гестапо [4, 29 – 33];

2) запровадження комендантської години – згідно з наказом коменданта від 10 вересня 1941 року “з 19-тої до 5-тої приватному населенню заборонялося знаходитися поза своїм помешканням” [6, 6]. Виняток робився лише для працівників підприємств першої необхідності, та й тим потрібен був спеціальний дозвіл. Винятком з правила були великі свята, коли адміністрація йшла на невеликі поступки в цьому питанні;

3) реєстрація місцевого населення та видача жителям довідок, що засвідчують особу – це дозволяло контролювати населення, більш ефективно проводити каральні та репресивні заходи, використовувати населення на благо Третього рейху, а також ускладнити діяльність партизанам. За вересень – жовтень 1941 року було видано ряд наказів із загальною вимогою: “Усім... з’явитися в Міське управління для реєстрації” [6, 7]. Відбувалася реєстрація всього чоловічого населення у віці від 18 до 45 років, різноманітних спеціалістів, членів партії, активістів та співробітників НКВС [6, 7 – 8]. Крім того, була заборонена та ліквідована Комуністична партія. Згідно з наказом міської управи № 35 від 17 травня 1942 року всі мешканці міста, починаючи з 16 років, повинні було одержати аусвайс (паспорт) з даними про власника, його місце проживання тощо [4, 72; 6, 43];

4) запровадження трудової повинності та створення біржі праці – різноманітної роботи завжди вистачало, а жителі окупованих територій, на думку окупантів, були створені саме для того, щоб працювати на користь Німеччини. Особливо яскраво все це проявилось пізніше, під час підготовки та проведення акції по вивезенню людей, а поки що мова йшла про благоустрій міста, роботу на підприємствах тощо. “Стимулами” для виконання “планів” були покарання, починаючи від штрафу та закінчуючи “смертю за порушення”, саме цими словами закінчувалося більшість наказів [6, 11; 24, 71];

5) створення “режиму жаху” – доповнення до директиви №33 німецького верховного командування дозволяло “поширення з боку окупаційної влади такого страху та жаху, котрий відіб’є в населення всяке бажання до протидії” [4, 46]. Початок цьому поклала страта 35 жителів міста, які відмовилися перед мікрофоном вітати німецькі частини [24, 63]. Надалі були заходи проти партійних діячів та комуністів, в листопаді 1941 року була проведена кампанія з винищення євреїв. Всі вони мали пройти реєстрацію в українській поліції. На своєму одязі їх зобов’язували носити розпізнавальний знак – білу пов’язку із синьою шестикутною зіркою Давида на лівому рукаві. Займатися вони могли лише важкою або брудною роботою. Та німці не були б німцями, якби не використали будь-яку можливість отримати зиск. Нашо одразу вбивати, якщо можна використати людський ресурс на свою користь? Підтвердженням цього є документ “Ймовірний прибуток від ув’язненого”. Згідно з ним:

Середня тривалість життя	9 місяців
– загальний прибуток від праці (5,3 р/м x 270 днів)	1431 р/м
– прибуток від ефективного використання трупа (золото зубних протезів, одяг, цінні речі, гроші без урахування витрат на кремацію трупа)	200 р/м
Всього прибуток за 9 місяців становив	1641 рейхсмарку

Як бачимо, враховано все, навіть найдрібніші деталі [2, 14].

У січні 1942 року відбулося масове винищення хворих психіатричної лікарні (до липня було вбито близько 500 хворих за так званою “програмою евтаназії”). Весною цього ж року проведена реєстрація циганського населення та його розстріл, а також

“усунення зі сцени” інтелігенції. Щодо останньої категорії, то це була цілеспрямована акція по знищенню “розуму” нації. “Єврейсько-більшовицька інтелігенція, що являє собою “гнобителя” народу, повинна бути прибраною зі сцени. Колишня ж буржуазно-аристократична, якщо вона ще є, в першу чергу серед емігрантів, також не повинна бути допущеною до влади” [9,103].

Для реалізації всього задуманого запроваджувалися: принцип колективної відповідальності, система заручників тощо. Німецький фельдмаршал Вільгельм Кейтель у своєму листі, зокрема, писав, що “слід мати на увазі, що людське життя в країнах, яких це стосується, абсолютно нічого не варте” і що залякуючий вплив можливий лише шляхом застосування надзвичайної жорстокості. Він пропонував за смерть одного солдата карати смертю 50 – 100 комуністів [5, 38 – 39]. Відомості про реалізацію цих заходів ми можемо віднайти в газеті “Українське Полісся” за 10 квітня 1942 року. В цьому номері вміщено повідомлення коменданта охорони порядку і СД про те, що 6 квітня “мерзенні злочинці-бандити” із засідки стріляли у двох офіцерів німецької воєнної влади. За це 8 квітня на Базарній площі м. Чернігова були повішені “чотири найближчі учасники цього злочину”. Надалі в ролі спокутного “заходу” виступатимуть 100 осіб [18]. Двічі на тиждень (понеділок та четвер) у в’язниці проводили “розвантаження” (розстріл в’язнів) [1; 7, 103; 24, 92 – 103];

б) заборона займатися певними видами діяльності – так, в параграфі 5 наказу № 40 міської управи (1942 рік) йшлося про заборону торгівлі в місті певними видами товарів, до них належали:

- зерно, хліб та продукти з них;
- худоба, м’ясо, жири та продукти з них;
- молоко, масло, олія, яйця та мед;
- домашня птиця та дичина;
- картопля [4, 56].

З квітня ж торгівля провадилася лише один раз на тиждень [20], та й тоді не завжди селяни могли довести свої товари (їх могли відібрати німці без жодної компенсації, а в разі заперечень і заарештувати);

7) вивезення людей в Німеччину на роботу – акція почалася у квітні 1942 року. За місяць до цього була проведена психологічна обробка населення, а вже 15 квітня вирушив перший ешелон з робітниками-добровольцями. У місті з’явилися плакати, на яких зображували щасливе та ситне життя в Німеччині, у кожному номері “Українського Полісся” друкувалися фотографії з повсякденного життя людей, котрі виїхали. Довкола лунали заклики типу: “Негайно зголошуйтеся для виїзду до Німеччини і заслужіть те почесне ім’я, яке вже мають тисячі українців...”[19]. Та досить скоро добровольці закінчилися, люди все ж дізнавалися про реальний стан речей і навіть йшли на каліцтво, щоб лишитися вдома. На це місцева влада реагувала по-своєму: видаються відозви, укази, накази... Так, у жовтні комендант видав указ про мобілізацію жінок у віці від 16 до 45 років для виїзду до Німеччини [6, 33 – 35; 21; 24, 71 – 72].

Як бачимо, нацисти використовували всі можливі методи, які забезпечували реалізацію поставлених ними цілей. Тоталітарна держава намагається контролювати всі сторони життя суспільства, проте й вона повинна створювати певну ілюзію свободи, самостійності рішень для підтримки свого існування. Все це, щоправда, відбувається в певних чітких рамках, але з’являється можливість для маневру, шанс реалізувати свої задуми та прагнення. Саме цей шанс намагалися використати українці, що перебували в зоні окупації. Більшість їхніх заходів носила культурницький характер і стосувалася

налагодження життя в місті. В цей важкий період вони змогли досягнути певних успіхів у втіленні в життя своїх прагнень.

Серед них слід відзначити відкриття Сільськогосподарського банку, прийняття рішення про перейменування радянських назв вулиць та площ у місті (вулиця Леніна була перейменована на вулицю Симона Петлюри, а Радянська – Богдана Хмельницького), створення “Просвіти” [11] та концертного хорового ансамблю [12], а також клубу “Січ”, що мав об’єднувати мистецькі сили та українську молодь [13]. Окрім цього, почався ремонт шкіл, засновано курси німецької мови, медшкола та Бактеріологічний інститут [10; 11; 14] тощо.

У 1942 році було надано дозвіл на відкриття в місті притулку для непрацевдатних у приміщенні міської лікарні [16] та дитячого будинку для дітей віком від 3 до 10 років (вони отримують харчування та одно-двокласну початкову освіту) [22]. Було засновано український театр, кінотеатр та п’ять початкових шкіл. Підбір вчителів був доволі прискіпливий. Навчання мало відбуватися за матеріалами, що друкувалися в газеті “Українське Полісся”. Використання радянських підручників на уроці спричиняло звільнення вчителя з роботи.

З дозволу ортскомендатури міська управа відкрила для богослужіння Спаський і Троїцький собори (останній, до речі, було освячено 28 березня 1942 р.) [4, 72 – 75; 17]. У червні міська управа навіть порушила питання про створення “історичного музею краєзнавства” в місті [23]. Насамкінець відзначимо вихід кількох українських книжок у видавництві “Українського Полісся” (збірник “Українських народних пісень”, збірник поезій П. Карпенка-Криниці “Гримлять дороги” та збірник новел І. Чигиринна (Курача) “На роздоріжжі”) [21].

Отож, всі заходи, які проводили німці на окупованій території, мали на меті реалізацію політики “життєвого простору”. Для цього використовувалися найрізноманітніші методи. Проте і в цих важких умовах люди намагалися не лише вижити, але й відродити життя в напівзруйнованому місті. Створення шкіл, лікарень, культурницьких установ, окрім прямого свого призначення, допомагало врятувати людей від смерті чи вивезення до Німеччини, а також хоча б трохи відволікти їх від думок про війну.

¹. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-3013. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 11.

². Книга Памяти євреїв Черниговщины, погибших в годы Второй мировой войны / Сост. Я.Б. Соколовский. – Нежин, 2003. – 453 с.

³. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с.

⁴. Кузнецов Г.А. Край непокорённый. Черниговщина 1941 – 1945 г.г. – Чернигов, 1995. – 252 с.

⁵. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матер. / Ред. П.М. Костриба. – К., 1963. – 488 с.

⁶. Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині / Упоряд. Н.М. Полетун. – Чернігів, 2000. – 88 с.

⁷. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине (1941 – 1944). – К., 1985. – 170 с.

⁸. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы, материалы / Ред. П.А. Жилина. – М., 1987. – 301 с.

⁹. Преступные цели – преступные средства / Сост. Г.Ф. Заставенко. – М., 1968. – 325 с.

¹⁰. Українське Полісся (Чернігів). – 1941. – 19 листопада. – Ч. 6.

¹¹. Там само. – 23 листопада. – Ч. 7.

¹². Там само. – 26 листопада. – Ч. 8.

¹³. Там само. – 10 грудня. – Ч. 14.

¹⁴. Там само. – 14 грудня. – Ч. 16.

¹⁵. Там само. – 17 грудня. – Ч. 17.

¹⁶. Українське Полісся. – 1942. – 9 січня. – Ч. 4 (23).

¹⁷. Там само. – 25 березня. – Ч. 35 (54).

¹⁸. Там само. – 10 квітня. – Ч. 40 (59).

¹⁹. Там само. – 15 квітня. – Ч. 42 (61).

²⁰. Там само. – 17 квітня. – Ч. 43 (62).

²¹. Там само. – 20 квітня. – Ч. 44 (63).

²². Там само. – 3 червня. – Ч. 62 (81).

²³. Там само. – 26 червня. – Ч. 71 (90).

²⁴. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сб. документов и материалов / Сост. С.М. Мельник. – К., 1978. – 419 с.

Корюківська трагедія

Історія України доби Другої світової війни фактично пишеться заново. Сучасні історики відзначають, що це – одна з особливо складних, неоднозначних і суперечливих сторінок в історії нашого народу. Незважаючи на прорахунки політичного керівництва та воєнного командування, громадяни України, як і інших республік СРСР піднялися на боротьбу проти фашистських поневолювачів, які ставили за мету завоювати панування над світом ціною знищення цілих народів, у тому числі й українського. Проте боротьба і вистраждана перемога коштували надто дорого. Стаття присвячена аналізу джерел і фактів про трагедію жителів районного центру на Чернігівщині – м. Корюківки. Крім оприлюднених свідчень, автор використала матеріали записів, які вона зробила на основі розмов із мешканцями Корюківки – Н. Громовою, Г. Іващенко, О. Корінь, М. Скрипкою, В. Скороход.

Вже давно відзначено, що для нацистів людське життя не мало жодної цінності. В наказі Верховного головного командування збройних сил Німеччини від 16 вересня 1941 р. прямо вказано, що “людське життя на Сході нічого не вартє” [4, 167]. В. Кейтель – начальник штабу збройних сил Німеччини – вимагав: “Платою за життя німецького солдата, як правило, повинна слугувати смертна кара 50 – 100 комуністів. Спосіб страти повинен збільшувати ступінь залякувального впливу” [4, 167].

Більше того, одна з цілей гітлерівської агресії якраз і полягала в поголовному знищенні одних, “расово неповноцінних”, народів та в біологічному ослабленні інших. Цілі країни підлягали спустошенню і перетворенню на пустелю [9, 272]. Задовго до нападу на СРСР Гітлер говорив одному зі своїх конфідентів: “Ми повинні розвинути техніку збезлюднення. Якщо ви запитаєте мене, що я розумію під збезлюдненням, я скажу, що маю на увазі ліквідацію цілих расових одиниць і те, що я передбачаю здійснити, це, грубо кажучи, моє завдання... Я маю право усунути мільйони нижчих рас, які розмножуються, як черви” [9, 3]. Ці людиноненависницькі ідеї знайшли своє втілення і на практиці. Лише за планом “Ост” належало знищити 30 млн. слов’ян [9, 286]. Повною мірою відчули на собі всі наслідки злочинів проти людства прості люди.

За роки Другої світової війни нацисти закатували мільйони громадян різних держав, знищили тисячі міст і сіл. Осібним рядком у сумному мартиролозі мають постати населені пункти, які були спалені, а їх мешканці знищені, досить часто – спалені живцем. Це – шахтарське селище Лідіце у Чехословаччині, де гітлерівці, звинувативши жителів у переховуванні чеських патріотів, які 27 травня 1942 р. вчинили замах на протектора Богемії Р. Гейдріха, розстріляли усіх чоловіків старших за 15 років, жінок і дітей відправили в концтабори, а селище спалили дощенту [10, 677]. Це – Орадур-сюр-Глан – населений пункт у південно-західній Франції, в якому 10 червня 1944 р. загін есесівських карателів розстріляв усіх чоловіків, а жінок і дітей заживо спалив у церкві. З 648 жителів загинуло 642 [11, 568]. Про не менш трагічну долю мешканців с. Хатинь у Білорусі у радянські часи багато говорилося. Менш відомою є інформація, що в Україні повністю або частково спалених з жителями сіл нараховується понад дві з половиною сотні. На окупованій фашистами території України було знищено 790 партизанських населених пунктів, а 260 спалено разом з людьми. Тільки на Чернігівщині замордовано майже 128 тис. чоловіків, жінок та дітей [14, 2].

Я народилася у м. Корюківка, для жителів якої перші березневі дні – дні скорботної пам'яті. Біль корюківської трагедії вмістив у собі 49 білоруських хатиней, 41 чеську лідіце, 12 французьких орадурів. Згідно з висновком Корюківської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників від 2 вересня 1944 р. у місті було по-звірячому закатовано майже 7 тис. чоловік, спалено 1390 дворів [15, 99]. Персональним обліком вдалося встановити імена лише 1388 жертв, решта так і залишилися не ідентифікованими [15, 99].

Корюківка – це єдиний районний центр, єдине місто, яке було знищене дощенту, буквально стерте з лиця землі. Чому? А тому, що Корюківщина – це партизанський край.

Почалося все 27 лютого 1943 р. Партизанська розвідка повідомила, що у корюківській тюрмі окупанти утримують кількасот місцевих жителів, яких мають розстріляти. Серед в'язнів знаходилися Мишко та Петро Ступаки – сини одного з партизанських командирів Феодосія Ступака. Командування з'єднання вирішило звільнити людей. Для проведення операції було виділено кілька загонів, у тому числі під командуванням Ф.І. Короткова та Д.І. Рванова. Біля в'язниці розгорівся запеклий бій. Ф. Ступак підбіг до дверей тюрми і намагався їх відчинити. Але не судилося йому побачити своїх дітей: його застрелив німецький солдат, який засів у приміщенні лікарні. В результаті партизанської операції був розгромлений ворожий гарнізон, звільнені арештанти.

Після цього місто наче вимерло, причаїлось, немов чекало біди. І вона не забарилася. 1 березня німецькі карателі оточили місто і почали криваву розправу. Під виглядом перевірки документів людей заганяли до приміщень ресторану, їдальні, клубу, інших громадських закладів і там розстрілювали. Методично обходячи подвір'я за подвір'ям, карателі убивали господарів, а будівлі підпалювали. Якщо хтось намагався сховатися, то його живцем кидали у полум'я [15, 98]. Про ці звірства розповідають свідки тих страшних подій. Житель м. Корюківка Л. Тихоновський згадує: “Все почалося з крайніх вулиць. Кати заходили до хат, де збирались люди (у гурті не так страшно). Вбивали всіх. Йшли від хати до хати, а за ними йшли ті, які підпалювали все” [12, 6]. “Мені було тоді 10 років, – розповідає Віктор Семенович Анапрієнко, ще одна з жертв трагедії, – дитина ще, але те лихо, мені запам'яталося на все життя... Одного весняного вечора почули шум у лісі. Коли це їде машина. Вийшли німці з автоматами. Загнали в хату всіх. Душ, мабуть, 70. Баба мені каже: “Лізь під піч.” Та я не поліз. Зайшли до другої кімнати і почали стріляти. Мати впала на мене, захистила від кулі, а сама стікала кров'ю. Карателі справу свою зробили, вийшли з хати, потім підпалили...” [16, 6].

Люди до останньої миті, не вірили, що їх буде покарано за чийсь вину у такий жахливий спосіб. Очевидець трагедії Валентина Скороход (1929 р.н.) згадує: “Думали, що вбивають партійних. А потім бачимо – усіх. Дітей кидали у вогонь і дорослих. Вбивали усіх, а половина були поліцаї – свої, німців менше було. Були продажні шкури”. Люди кричали: “Паночки, ми нічого поганого вам не зробили, це якась помилка...”, – і скошені кулями падали на землю, як снопи [8, 8].

Кати не жаліли нікого, вбивали усіх підряд. Про долю свого дядька Андрія Михайловича Буханова розповідає Ніна Савеліївна Громова: “Побачивши німців у вікно, Андрій з дружиною Надею вискочили за хату, сховалися. У хаті залишилася мала дитина. Думали забрати її з собою, а Надя каже: “Дитину ж не вб'ють. Хай залишається у колісці, бо почне кричати і нас помітять”. Але, повернувшись, побачили застрелену дитину у колісці... Не віриться, що таке було, але ж... Ізверги”.

У Корюківці знищували всіх, не зважали, що це родич поліцая. Н.Громова розповіла про свою бабусю Наталію Іванівну Буханову: “Її німець поранив у ліве плече, навиліт. А вона, поранена, пішки дійшла аж до Милейок і розповідає: “Бачу, їде на коні німець і кричить: “В хату, матко, в хату!” А я стою і кажу: “Я старости мати”. (У неї зять був старостою – Авт.). А він, собашник, вистрелив у мене і поїхав”.

Три дні, 1, 2 і 3 березня 1943 р., багряна заграва висіла над Корюківкою. Горіли хати, повсюди – на вулицях, подвір’ях, городах лежали побиті дорослі і діти. Три дні карателі глумились над безвинними людьми. Вранці приїздили на автомашинах, а надвечір закінчували свою розбійницьку “роботу” і спокійно поверталися відпочивати до м. Щорс. Наступного дня знову приїздили добивати, допалювати. До речі, гітлерівський генерал Адольф Хойзінгер, за наказом якого Корюківка була стерта з лиця землі разом з жителями, навіть не постав перед судом у Нюрнберзі. Його віднесли до категорії “злочинець за письмовим столом”. Довгий час по війні він працював інспектором бундесверу, а потім обіймав керівний пост у НАТО з місцем проживання у США. Заробив солідну пенсію [2, 6].

Декому пощастило врятуватися з того страшного пекла, але, повертаючись додому, люди бачили жахливу картину. Згадує Лаврін Несторович Савченко: “Прийшов, відчинив двері сіней. Тихо. Ніде нікого. Бачу кров, кров, кров... Кров ллється рівчаком із дальшої кімнати. Ступаю по крові, відчиняю двері. О, Боже! Святий Спасителю! Те, що я побачив, не дай Бог нікому бачити. Всі, хто був у хаті, – постріляні. Кров’ю забризкані стіни, двері. Хто сидів, хто лежав – усі мертві! Бачу своїх: у старшого 14-річного сина прострелені груди, ще двоє лежать ниць, тесть за столом з розтрощеною головою, дружина з 2-річним сином сиділа під стіною. У синочка пробита голівка. Більше нічого не бачу...” [1, 1].

Чи можливо було уникнути трагедії? На моє питання: “Як ви думаєте, може б фашисти не спалили Корюківку, якби партизани не розгромили німецький гарнізон і не визволили в’язнів?” – очевидці, з якими я розмовляла, відповідали по-різному. Ольга Петрівна Корінь вважає: “Був в отряді із Тихоновичів мужчина, а його двоє дітей там сиділо (у тюрмі – Авт.). Надо було тюрму освободити, щоб дітей спасти, розумієте. От дело в чом. Я теж думала про це, но надо ж било дітей виручать. Може, конечно, якби партизани не напали, дак Корюковку не палили, но надо ж було нападати, надо било дітей спасать, розумієте. Я лічно так смотрю на це”. В. Скороход сказала: “Хто його знає. Знайшли б причіпку. Хоча тоді було так, що за одного німця вбивали всіх... А Коротков? Год просидів у куцах. А скільки людей погинуло через нього. А, може, нічим було воювати? Хто його зна”.

Таких звірств, які були вчинені у Корюківці, історія ще не знала. Корюківська трагедія дійсно сприймається як прояв політики тотального винищення. Ось що говорив генерал Шреєр, начальник охоронної поліції на території Київської області, на судовому процесі у січні 1946 р.: “Треба було під виглядом боротьби з партизанами знищити більшу частину українського народу, а тих, хто залишилися, переселити на північ. Взагалі треба було застосовувати драконівські закони проти населення України” [3, 59].

Але очевидно, що й партизани дошкуляли окупантам. Ще 13 травня 1941 р. уряд фашистської Німеччини затвердив директиву “Про військову підсудність у плані “Барбаросса” і про особливі повноваження військ”. Директива орієнтувала на знищення не тільки партизан, але й тих, хто їм допомагав [3, 38]. Наказ німецького коменданта Корюківки у цьому плані був однозначним: “Попереджаю населення сіл Гути Студенецької, Перелюба, Тихоновичів і Корюківки, що, коли воно не припинить

зв'язків із партизанами, названі села будуть спалені, а їхні мешканці розстріляні”[8, 8]. Подібні оголошення-попередження поліцаї розвісили у всіх населених пунктах округи. Що це була не пуста погроза, знали всі, адже ще 23 березня 1942 р. гітлерівці спалили с. Єліне разом з 296 жителями та с. Мостки, розташоване неподалік, 13 серпня – с. Клюси і 128 його жителів. Це зовсім поруч Корюківки – за 30 км [8, 8]. Свідок тих подій, мешканка м. Корюківки Галина Данилівна Іващенко згадує: “У кого в хаті побули партизани – німці не прощали”.

На сьогоднішній день ставлення до партизанських дій неоднозначне. Досить часто лунають голоси невдоволення та осуду. Мовляв, часто їхні дії були зайвими, занадто “геройськими”, що тягнуло за собою неминучі каральні акції з боку ворога. Мабуть, у цьому є доля правди. Особливо, якщо брати до уваги інформацію деяких новітніх публікацій. Зокрема, Ю. Краснощок у своїй книжці “Диявольська гра” говорить, що “ЦК партії більшовиків, НКВС, Штаб партизанського руху за наказом Сталіна стали вдаватися до різних провокацій, які викликали б жорстокі репресії окупантів проти мирного населення... Ці дії були спрямовані на підштовхування населення до помсти ворогу, а це вело їх масово в партизанські загони” [5, 196].

Природно, що самі учасники партизанського руху, особливо, з рядових, це заперечують. Варто процитувати слова партизанки, жительки м. Корюківка Марії Кирилівни Скрипки: “Штаб знаходився у Єлицьких лісах. І приходить развідка і каже: “Корюковку спалили!” А ми не знали, ми не знали, що Корюковку палили. Ми далеко були, в Єлицьких лісах. Зараз кажуть, що партизани знали, бачили. Не, ми не знали!”

Проте є й така версія: коли німці палили Корюківку, деякі партизанські загони були поруч – під хутором Високим, а це всього за 10 км від міста. Заграву не можна було не побачити. Крім того, карателі приїздили на розправу із Щорса, який розташований за 25 км від Корюківки, їхали вони лісовою дорогою, де можна було б організувати засідку [6, 5].

Показовим є також уривок з книжки спогадів знаменитого партизанського генерала О.Ф. Федорова. У ніч з 4 на 5 березня 1943 р. він, командир з'єднання, секретар підпільного обкому партії повернувся з Москви на Чернігівщину. Відразу після приземлення він наказав доповісти про останні події. Згідно з його мемуарами, перше, про що йому розповіли – поява в розташуванні з'єднання партизанського загону Лисенка, якого вважали ще рік тому зрадником [13, 500]. Після двох сторінок тексту про це – кілька промовистих речень: “Рассказали товарищи и о наиболее значительных боевых операциях, проведенных в наше отсутствие. Самым интересным и удачным был налёт на Корюковский гарнизон. Не забыли наши партизаны этот городок” [13, 501]. Жодного слова про трагедію міста, ніби це їх і не стосувалося. Через кілька годин О.Ф. Федоров приступив до виконання приємної місії – від імені Верховної Ради СРСР вручив партизанам ордени та медалі [13, 504].

Нам тепер важко судити про ті далекі події. Крізь призму багатьох років вони можуть виглядати викривленими то в один, то в інший бік. Це питання потребує подальшого всебічного і об'єктивного вивчення. Партизанський рух багато зробив для наближення Перемоги, але факт залишається фактом: сотні тисяч людей відповідали своїм життям за інколи малоефективні, але ефектні акції.

¹ Доропій І.О. Боже, святий Спасителю! // Маяк (Корюківка). – 2003. – 1 березня.

² Корнієвська Д. Цього вимагає пам'ять // Маяк. – 2003. – 19 квітня.

³ Корюківка – наша біль і любов / Ред. В.Є. Устименко. – К., 2003. – 140 с.

⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с.

⁵ Краснощок Ю. Диявольська гра: Документальний детектив. – К., 2002. – 528 с.

- ^{6.} Левенок І. Ціна крові // Сіверщина (Чернігів). – 2003. – 7 березня.
- ^{7.} Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В.Д. Конашевича. – К., 1996. – 586 с.
- ^{8.} Павленко С. Чорний понеділок // Голос України. – 2003. – 1 березня.
- ^{9.} Полторак А.И. Нюрнбергский эпилог. – М., 1969. – 560 с.
- ^{10.} Советская историческая энциклопедия / Ред. Е.М. Жуков. – М., 1965. – Т. 8.
- ^{11.} Советская историческая энциклопедия / Ред. Е.М. Жуков. – М., 1967. – Т. 10.
- ^{12.} Тихоновський Л. А насправді було так // Маяк. – 2003. – 29 березня.
- ^{13.} Федоров А.Ф. Подпольный обком действует. – К., 1986. – 784 с.
- ^{14.} Халіман І. Щоби миру повік цвісти // Маяк. – 2003. – 8 березня.
- ^{15.} Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сб. док. и материалов. – К., 1978. – 420 с.
- ^{16.} Яремчук Н. Від кулі мати захистила... // Маяк. – 2003. – 8 квітня.

Український національно-визвольний рух на Чернігівщині у роки Другої світової війни

Історія Другої світової війни попри гори джерельних публікацій, які побачили світ у різних країнах, неймовірно велику кількість наукових робіт – від масштабних полотен до скромних статей, таїть в собі чимало таємниць, білих і чорних плям, конкретних тем, до дослідження котрих у вчених часто не доходять руки. До цього долучаються фактори ідеологічного порядку, неподолані стереотипи, численні табу, пов'язані з монополією на істину, засилля догм, зрештою, достатньо поширена інертність щодо сприйняття незручної, непривабливої правди. Якщо судити, скажімо, виходячи зі змісту районної преси, то у нас в Україні нічого не змінилося – домінують все ті ж штампи радянських часів щодо історії Великої Вітчизняної війни.

Між тим серйозні дослідники – представники сучасної української історіографії – прагнуть внести новий струмінь у дослідження української історії 1939 – 1945 рр. І справа не в тому, щоб очорнити славне минуле, применшити подвиги радянських людей, як бідкаються ліві, – існує гостра, нагальна і вічно актуальна проблема проаналізувати добре відомі процеси і події під кутом зору інтересів українського народу. І не варто думати, що такий підхід народився щойно – досить згадати тільки безсмертні щоденникові записи Олександра Довженка. Звичайно, він ненавидів “бандерівців”, навіть великому провидцю несила була здолати стереотипи тієї доби. Але ще більш жорстко, проте переконливо й справедливо він судив сталінізм. “Світ буде здивований нашою силою, і міццю, і героїзмом. І самі ми забудемо своє страшне, безсоромне і огидне безладдя, і невміння, і свої зайві бездарні втрати через дурість, темноту, сатрапію і підлабузництво лукаве, і, випнувши груди, на кістках мільйонів погублених нами наших людей будемо вірити, і хвастатись, і підводити під усе вигідну діалектичну причинну базу, і буде все у нас по-старому, бо ми ж бо самі є давно вже не нові. Інерція висить на нас, як хвіст у крокодила, і двоєдушність, і брехолубіє, і величезна відсутність смаку, і підлабузництво потворне”¹. Важко повірити, що це писалося у 1942 р. Надто вже актуально звучить ця інвектива. Безумовно, думки великого українця про війну мають стати для нас “першоджерелами”, замінивши, нарешті, постанови ЦК ВКП(б) та виступи Й. Сталіна.

На щастя, ставлення до історії війни поступово змінюється, на перший план все-таки виходять наукові проблеми, які відзначаються актуальністю і приваблюють своєю новизною, знаходять відгук у громадськості, дають змогу вивчати історію України у контексті світових процесів. Добре, що не тільки іноземні історики нарешті звернулися до активної роботи над джерелами про національний рух Опору. У вступі до четвертого тому нещодавно виданої “Політичної історії України” стверджується: “Створення і діяльність ОУН та її збройного формування УПА, унікального за своєю суттю чинника, стало тією ланкою історичного процесу, яка забезпечила перманентність національно-визвольного руху українського народу за власну державність”².

Серед тем, які порівняно рідко потрапляють в поле зору дослідників на одне з перших місць треба поставити регіональний аспект діяльності ОУН-УПА. Чомусь вважається, що цей рух характеризує тільки західні області України, а на сході та півдні діяли лише радянські партизани. Насправді картина опору нацистському

“новому порядку” повсюди в Україні виглядала значно складнішою. Надамо слово американському дослідникові – історикові, який досить об’єктивно і навіть скептично оцінював шанси націоналістів. Дж. Армстронг зазначив: “Український націоналізм є лише одним з візерунків, що сплелися у гобелен Другої світової війни. Зважаючи на витіюватість цього візерунка, можна несвідомо перебільшити його значення. Треба постійно нагадувати самому собі, що активні учасники націоналістичних змагань були надто нечисленними у порівнянні з могутніми силами, що боролись за контроль над Східною Європою”, – але далі він продовжив: “Питання національного самоусвідомлення здається нам основним тому, що воно не носить тимчасового характеру, як проблеми, викликані зовнішніми (іноземними) силами. Націоналізм знаходить відгук в глибинах психології, в самій сутності людей; він здатний стимулювати такий ентузіазм, який не зможуть викликати більшість інших факторів”³. Отже, можна зробити висновок, що боротьба проти окупантів під українськими знаменами була явищем природним.

На Чернігівщині, славній своїми традиціями національно-визвольного руху, вона теж мала місце. Але, звичайно, далеко не в таких масштабах, як на Заході України. По-перше, трагічні тридцять років тяжко позначилися на долі краю. У ході жорстокої колективізації з її “розкуркуленням” і наступним голодомором величезних втрат зазнало залякане, зубожіле селянство. Додамо, що ці зловісні роки, апогеєм яких став 1937 р., не пощадили й багатьох відданих комуністичному режиму українців – представників партійної, радянської та військової номенклатури. Складається враження, що на Чернігівщині колоніальна більшовицька політика міжвоєнного часу винищила, задавила й залякала все свідоме, національне, самобутнє. Але, на щастя, це було не зовсім так. Українська ідея жила в серцях багатьох людей. По-друге, треба враховувати ситуацію, пов’язану з розгортанням радянського партизанського руху. Звернімося знову до аналізу, зробленого Дж. Армстронгом. Він писав: “Незважаючи на те, що радянська влада зважилася на партизанські дії відразу, як виявився масштаб німецького проникнення, складні деталі її планів все ще не достатньо ясні. У будь-якому випадку швидкість німецького просування до Дніпра зробили неефективною будь-яку систематичну спробу уможливити партизанський рух в Україні на західному березі ріки. На південь від гігантської смуги боліт і лісів, що простяглась від польських етнічних територій до серця центральної Росії, зусилля сформувати партизанські загони були, зазвичай, невдалими, тривалий час навіть нереальними. Тому початкові ініціативні спроби завершилися сталими успіхами лише в етнічно змішаних областях Лівобережжя, які межували з Білорусією і Росією – Чернігівській і Сумській. Радянські державні службовці, офіцери НКВС і функціонери Комуністичної партії, подібні до досвідченого першого секретаря в Чернігові Олексія Федорова, спромоглися підтримувати нестійку наступність радянської влади упродовж зими 1941 – 1942”⁴. Це, означає, між іншим, що саме до цих регіонів доступ для похідних груп ОУН був утруднений. Виходячи з цього, сучасні українські дослідники роблять висновок: у всеукраїнському масштабі ці фактори “перекреслювали надії на всенациональну революцію, що їх плекали лідери радикального крила націоналістичного руху перед початком війни”⁵.

Проте, хоча національно-визвольна боротьба місцевих патріотів за незалежну Україну і розгорталась в силу вищеназваних причин у вкрай несприятливих умовах, десятиліттями замовчувалася або фальсифікувалася, насправді, вона теж мала місце. Чернігівці зробили вагомий внесок у діяльність ОУН-УПА, котра трактується нами як національно-визвольний рух. Висвітленню даної теми і присвячена розвідка,

побудована на основі документів чернігівських архівів, зокрема, довідки місцевого відділення НКДБ від 9 серпня 1945 р. за підписом підполковника НКДБ Герасимова: “Про діяльність українського націоналістичного підпілля на Чернігівщині у період тимчасової окупації області німцями”, та деяких інших малодоступних джерел. Окрім того, в роботі використані й матеріали історичних досліджень, деякі спогади.

Підкреслимо, що під час нацистсько-радянської війни важливою складовою частиною національно-визвольних змагань ОУН та УПА була їхня діяльність на східноукраїнських землях.

Українські націоналісти ще плекали ілюзії щодо можливості в умовах окупації радянської України ведення роботи, котра, зрештою, приведе до незалежності Батьківщини. Тому, використавши легальні та напівлегальні шанси початку гітлерівської окупації області (вересень 1941 р.), члени похідних груп ОУН вели активну патріотичну пропаганду серед населення, влаштовувалися до місцевих окупаційних установ, органів самоврядування, допоміжної поліції, займалися створенням різних громадських організацій (Січ, “Просвіта” тощо). Контролюючи чернігівську газету “Українське Полісся”, редактор якої Ф. Піпа та частина співробітників були членами ОУН, вони вже у перших її номерах відверто заявили про мету своєї діяльності⁶. Так, у 1-му числі часопису від 2 листопада 1941 р. у статті П. Олійника “Україна вступає на новий шлях” було зроблено висновок: “Перед нами... перспективи... вільного розвитку і закладання державного будівництва”.⁷ А в 3-му числі газети від 9 листопада 1941 р. у редакційній статті “Україна і Європа” згадано про великих синів нації С. Петлюру і Є. Коновальця і підкреслено, що “своєю героїчною боротьбою Україна здобула собі право мати надію, що ввійде до складу нової Європи як великий і вільний народ, як майбутня Українська держава”⁸.

Члени ОУН спромоглися залучити до своїх лав частину інтелігенції та молоді, представників різних верств населення. За даними сталінської охоранки вони створили у Чернігові обласний провід ОУН, змогли “закласти в багатьох районах оунівські організації”⁹. У Ріпкинському та Любецькому районах серед поліцаїв проводили роботу по створенню з них збройних загонів. Так, у Ріпкинському районі, де провідником ОУН був начальник районної поліції Польовик, націоналісти збирали зброю і “проводили роботу по створенню із числа поліції збройної сили для боротьби проти радянської влади і німців”. Аналогічна робота, згідно з тим самим джерелом, проводилася і в Любецькому районі¹⁰.

Можна припустити, що ці націоналісти належали до мельниківського крила. Їхня заангажованість в українському громадському житті дорого їм обійшлася. Навіть вже згадуваний підполковник НКДБ Герасимов мусив визнати, що у січні – лютому 1942 р. німці здійснили репресії проти націоналістів, найактивнішу їх частину було розстріляно. Менш активні елементи, що перебували на службі в окупаційних установах, “стали на шлях активного пособництва німцям, займаючись зрадою партійно-радянського активу”¹¹. Фраза надто незрозуміла – чи йдеться про факти видавання радянських підпільників, чи це просто типовий для того часу пропагандистський зворот, бо важко уявити, щоб в окупаційних установах склався ще й радянський партійно-державний актив.

Набагато суттєвішою є інформація про те, що в березні – квітні 1942 р. бандерівці створюють у Чернігові в підпіллі новий обласний провід ОУН-Б. Активну участь у розбудові місцевої організації взяли члени Київського проводу ОУН-Б Остапенко та Савченко.¹² Подібна робота проводилася і в районах області. Так, у квітні – травні 1942 р. член ОУН, котрий мав фальшиві документи на ім'я Романа Геращенко і діяв

від Ніжинської організації ОУН-Б, заснував в Ічні групу, що складалася з трьох осіб на чолі з місцевим поліцаєм Володимиром Кметою. Ці скупі дані суттєво доповнюються інформацією з книжки краєзнавця В. Балабая. Автор твердить, що до Ічні 1942 р. прибув Архип Кмета – один із сподвижників легендарного ватажка повстанського руху доби Української революції Ангела. “За короткий час йому вдалося створити організацію ОУН. Невдовзі сюди привіз необхідну літературу агент ОУН з Києва. Гестапівці якимось чином дізналися про це, але виявити організацію та привезену літературу не змогли. До складу Ічнянської організації ОУН входили молоді хлопці: Володимир Кмета (племінник Архипа Кмети), Віктор Омельченко (син старої комуністки Г.С. Омельченко), Павло Шевченко, лікар з вищою ветеринарною освітою”¹³. Таким чином, ми бачимо, що у формуванні руху відіграла певну роль і пам’ять про боротьбу в роки Української революції. Очевидно, що юнаки, котрі утворили осередок, користувалися повагою серед молоді міста. Їм пощастило згуртувати навколо себе широке коло співчуваючих, в тому числі й артистів місцевого театру. Говорячи новим членам ОУН про необхідність ведення боротьби з радянською владою як основної мети українських націоналістів, Геращенко вказував, що практична діяльність ОУН повинна бути невідома німцям, адже з ними теж доведеться воювати, “тому що вони ніколи не погодяться створити самостійну Україну на чолі з українським урядом”. Він підкреслював, що їхнім завданням є боротьба за самостійну Україну, проти кого – байдуже.¹⁴

Нацистські окупанти, як відомо, жорстоко переслідували українське підпілля. У травні 1942 р. значна частина обласного проводу ОУН-Б була заарештована органами гітлерівської СД. У серпні зв’язковий повідомив ічнянський осередок, що “організація ОУН у Ніжині розгромлена, багатьох членів заарештовано і розстріляно Геращенко”. Наказ Проводу був – продовжувати роботу. У вересні 1942 р. другий та останній зв’язковий передав вимогу керівництва посилити діяльність.¹⁵ Цікаво, що над ічнянськими українськими підпільниками розправу вчинили радянські органи безпеки відразу ж після звільнення: В. Омельченко і П. Шевченко одержали по 10 років таборів. “Володимир Кмета був спійманий через кілька місяців у формі офіцера Червоної армії. Ревтрибунал у Києві виніс йому смертний вирок”.¹⁶

Доречно буде згадати і про організацію ОУН, засновану у Мені восени 1941 р. Поштовхом став приїзд до містечка представника похідної групи ОУН на псевдо Капенко. Очолив організацію О. Бабич. До неї увійшло ще 6 чоловік. Менські націоналісти “підняли блакитно-жовтий прапор на райуправі та клубі, виконували гімн “Ще не вмерла Україна”. Створили “Просвіту” і пропагували серед населення необхідність створення Української держави. Організували хату-читальню, бібліотеку, хор та оркестр, Українську автокефальну церкву”.¹⁷ Радянська влада жорстоко помстилася цим людям, хоча вони обмежувалися лише культурно-просвітницькою роботою. Вижив тільки О. Бабич, котрий і надіслав свої спогади до редакції чернігівської газети. До речі, він згадав і про конференцію ОУН, яка відбулась у Чернігові 4 – 5 червня 1942 р.¹⁸ Будь-яка інша інформація про цю подію відсутня, але ці спогади виступають значним стимулом до подальших пошуків.

Після вигнання гітлерівців з Чернігівщини та інших східноукраїнських земель боротьба проти сталінського режиму продовжується. Керівництво ОУН і командування УПА, незважаючи на складні умови переходу лінії фронту, криваві бої з радянськими каральними військами, докладали багато зусиль до відновлення й створення нових ланок підпільно-повстанської мережі на сході України. Так, у травні 1944 р. з Волині до Чернігівської та Сумської областей була направлена для підпільної

роботи група членів УПА чисельністю понад 20 осіб.¹⁹ Цікаво, що вона складалася з колишніх поліцаїв Чернігівщини та Сумщини, яких німці евакуювали восени 1943 р. в район м. Дубно. Там велика частина з них встановила контакт з представниками повстанських військ і перейшла до УПА. Треба підкреслити, що ті, хто хотів просто врятуватись, поїхали до Німеччини.²⁰ Члени цієї похідної групи отримали від командування УПА завдання йти на схід України з метою підготовки збройного повстання населення для боротьби за самостійну Україну. Їм треба було створити підпільні організації, підготувати таємні магазини продовольства для частин УПА, які повинні були надійти, за задумом керівництва національно-визвольної боротьби, із Західної України, “згуртувати там навколо себе маси – вербувати в УПА”, вести патріотичну агітацію, знищувати радянських, партійних працівників та активістів, співробітників репресивного апарату режиму. Вони повинні були руйнувати залізничні мости і шляхи, щоб перешкодити вивезенню до Росії хліба з України.²¹ Провід ОУН та УПА наказував зривати хлібозаготівлю, спалювати молотарки, розподіляти хліб між селянами. Але найважливішим завданням для учасників цієї та інших груп було поставлено “не давати ображати український народ”.²² Цікаву інформацію про одного з таких “бандерівців” – чи не останнього, що дожив до наших днів, знаходимо у статті С. Павленка.²³

З числа тих, хто зміг дістатися до своїх районів і не зрадив патріотичному обов’язкові, на Ічнянщині впродовж літа 1944 р. діяла невелика група (до 5 осіб) під проводом “Моряка” (Олексія Савченка). Вона, як зазначено в документах НКДБ: “провадить серед населення українську антирадянську націоналістичну агітацію, втягує в банду антирадянськи налаштованих осіб, грабує колгоспи”. Треба зауважити, що вираз “грабує колгоспи” показує, що члени УПА харчувалися за рахунок не населення, а радянської держави, що було в тих умовах більш небезпечно, ніж брати їжу у людей. Одним з напрямків діяльності повстанців було написання та розповсюдження листів і листівок до населення, в яких закликали підтримати боротьбу за самостійність України, забирати собі хліб після обмолоту. Вони попереджали, якщо голови сільрад будуть ображати населення, то їх чекає покарання, а також вели пропаганду проти колгоспів, вказуючи, що на Західній Україні їх нема і земля поділена серед селян. У серпні – жовтні 1944 р. ця група була повністю зліквідована.²⁴

Восени 1944 р. з Рівненських лісів на Вінниччину і далі на схід вирушила група під проводом “Баті” чисельністю до 50 осіб. В її складі були уродженці Чернігівщини та інших східних областей.²⁵

Про масштаби української визвольної боротьби на Чернігівщині певне уявлення дає донесення до Москви наркома держбезпеки УРСР Савченка від 5 березня 1944 р. У ньому повідомляється, що в області на даний момент виявлено шість осередків ОУН, 45 учасників ОУН, заарештовано – 15, “розробляється” – 22, розшукується – 8 чол.²⁶ З цього приводу один з перших дослідників феномену С. Павленко слушно зазначив: “В окремі тижні оперативні зведення про їх дії на Чернігівщині нічим не відрізнялися від зведень руху опору на Івано-Франківщині, Рівненщині”. Проте він же підкреслив ще одну регіональну особливість: “За своїм складом і політичною спрямованістю чернігівські збройні формування були дуже строкаті. Лише незначний їх відсоток у своїй діяльності керувався вимогами ОУН-УПА. Інші ж здебільшого не мали чіткої мети. З національно-визвольною ідеологією вони були не обізнані”.²⁷

Трагічні наслідки підступної операції НКДБ, яку чекісти провели 1944 р. у Дніпропетровській, Полтавській, Київській, Миколаївській, Сумській та Чернігівській областях, демонструють значний національно-патріотичний потенціал нашого краю.

Внаслідок вербування у фальшиву ОУН у так званій Конотопській окрузі “організації”, в агентурних центрах, які, зокрема, були засновані в Бахмацькому, Ніжинському, Борзнянському районах області, 35 свідомих українців потрапили до пастки.²⁸

Окремо треба зупинитися на проблемі діяльності у краї “Чернігівської Січі”.²⁹ Наявні архівні матеріали не підтверджують, що дане партизанське формування в основному боролось на території нашої області. Внаслідок з’ясування цього питання одним з авторів публікації під час особистої зустрічі в Чернігові з легендарним ветераном визвольної боротьби Яром Славутичем, прийшли до висновку: партизанське національно-патріотичне формування діяло на території північно-східної Київщини у Чорнобильських лісах, через Дніпро на Чернігівщину вояки переходили лише декілька разів під тиском гітлерівських каральних експедицій. Ці висновки узгоджуються і з інформацією про діяльність УПА, одержаною з преси партизанського руху. Так, друкований орган “До зброї” у серпні 1943 р. зазначав: “Сильні повстанчі загони діють в Чорнобильських, Чернігівських та Київських Наддніпрянських лісах. В місяцях червні та липні цього року загони УПА провели кільканадцять переможних боїв з червоними та німцями”.³⁰

У повоєнні роки, незважаючи на віддаленість від головних центрів визвольної боротьби, інформаційну блокаду та буквально тотальний терор, повністю “утихомирити” Чернігівщину владі довго не вдавалося. З документів частин Української Повстанської Армії, що збереглися у столичному архіві, дізнаємося про імена 99 уродженців Чернігівської області, які боролися в її лавах.³¹ Зрозуміло, що це далеко не вичерпна інформація. Із щойно оприлюднених документів дізнаємося про все нові факти активної участі наших земляків в українському русі Опору. Так, завідувач сільського медпункту на Рівненщині Федір Юхимович Кулик – уродженець “Серебрянського” (очевидно, мається на увазі – Срібнянський) району Чернігівської області “в період тимчасової окупації був головою медкомісії в ОУН з набору чоловічого населення на службу в ОУН-УПА”.³²

Таким чином, наведені вище дані свідчать про те, що на Чернігівщині під час нацистсько-радянської війни завдяки діяльності українських націоналістів, почали створюватися умови для розгортання національно-визвольного руху. Провід ОУН і командування УПА робили все можливе для розбудови бойового підпілля та захисту українського населення від окупантів. Проте наукове дослідження цієї проблеми дуже далеке від завершення. Подальші розшуки в архівосховищах, залучення спогадів, можливо, усних свідчень дадуть змогу повніше відтворити цю цікаву сторінку історії нашого краю.

¹ Довженко О. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941 – 1956). – К., 2001. – С. 267.

² Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та інші. – К., 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945 / Керівник тому В.І. Кучер. – С. 13.

³ Armstrong J.A. Ukrainian Nationalism. – Third Edition. – A Division of Libraries Unlimited, Inc. Englewood, Colorado, USA, 1990. – P. 278.

⁴ Ibid. – P. 95.

⁵ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Критика. – 2004. – Ч. 7 – 8 (Липень – серпень). – С. 11.

⁶ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-139. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 35 – 36.

⁷ Олійник П. Україна вступає на новий шлях // Українське Полісся. – 1941. – 2 листопада.

⁸ Україна і Європа // Українське Полісся. – 1941. – 9 листопада.

⁹ ДАЧО. – Ф. Р-139. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 36.

¹⁰ Там само. – Арк. 38.

¹¹ Там само. – Арк. 36.

¹² Там само.

¹³ Балабай В.І. На землі ічнянській. – Ніжин, 2004. – С. 215.

¹⁴ Архів Управління Служби Безпеки України по Чернігівській області (далі – Архів УСБУ по ЧО).

– ОФ. – Спр. 1878. – Арк. 43 – 47.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. Р-139. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 37.

¹⁶ Балабай В.І. Назв. праця. – С. 221.

¹⁷ Бабич О. Менський осередок ОУН // Сіверщина. – 1997. – 9 серпня. – С. 5.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Архів УСБУ по ЧО. – ОФ. – Спр. 1878. – Арк. 121 – 122.

²⁰ Там само. – Спр. 9808. – Арк. 37, 102 – 103.

²¹ Там само. – Спр. 9009. – Арк. 86 – 87.

²² Там само. – Арк. 96.

²³ Павленко С. Живе на хуторі Ченчики у “схроні” бандерівець дід Степан // Сіверщина. – 2003. – 14 березня. – С. 9 – 10.

²⁴ Архів УСБУ по ЧО. – ОФ. – Спр. 9009. – Арк. 102 – 103.

²⁵ Там само. – Арк. 38, 278, 39.

²⁶ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 366 – 367.

²⁷ Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944 – 1990 рр. – Чернігів, 1995. – С. 13, 15.

²⁸ Білас І.Г. Назв. праця. – С. 357 – 361.

²⁹ Див.: Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942 – 1952. – Львів, 1991. – С. 124, 244; та інші видання.

³⁰ Літопис УПА: Нова серія. – К. – Торонто, 1995. – Т. 1. – С. 41.

³¹ Сергійчук В. В УПА – вся Україна // Молодь України. – 1993. – 20 квітня; Воїни-бандерівці Чернігівщини // За Україну. – 1993. – 14 серпня.

³² Літопис УПА: Нова серія. – К. – Торонто, 2002. – Т. 5. – С. 252.

До історії Бахмацького підпілля 1941 – 1943 років

Понад 60 років віддаляє нас від часу закінчення найкровопролитнішої з воєн в історії людства, але не згасає інтерес до її вивчення. В пострадянських державах він посилюється у зв'язку зі зняттям табу з багатьох тем, отриманням можливості об'єктивного пояснення подій і явищ Великої Вітчизняної війни.

На нашу думку, однією з вигадок радянських часів є скрізь і всюди поширюваний постулат, що компартія була єдиним, безальтернативним організатором боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Так, у спеціальній постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 року “Про організацію боротьби в тилу німецьких військ” вказувалось на необхідність “розгорнути мережу ...більшовицьких підпільних організацій на захопленій ворогом території для керівництва всіма діями проти фашистських окупантів.”¹

Згідно з цією постановою в історію ввійшли як герої члени підпільних організацій, створених з ініціативи обкомів, райкомів партії, у першу чергу ті, які були викриті окупантами і знищені. Звичайно, вони герої і пам'ять про них священна, але слід віддати належну шану всім патріотам, незалежно від їхньої партійної належності.

У місті Бахмачі, вірогідно, існували дві підпільні організації, але більшість бахмачан знає про одну з них, виявлену фашистами. В 1941 році Бахмацький райком партії готував підпілля для боротьби з ворогом, для організації партизанського руху. “З цією метою в тилу ворога були залишені секретарі райкому партії Білан І.П. та Бурдюг Я.П., голова райвиконкому Федорченко І.Л., літературний працівник районної газети Жидік І.О., працівник МТС Науменко В.О. та інші. Але доля Бахмацького підпілля виявилася трагічною. Через недостатню конспірацію фашистам вдалось дізнатися про час та місце збору підпільників. Більшість з них загинула одразу або ж була схоплена і після зв'язаних катувань страчені. Лише Жидіку І.О., Науменку В.О. та ще декому вдалось врятуватись. Весь період тимчасової окупації вони зі зброєю в руках боролись з ворогом.”²

Крім цієї групи, цілком ймовірно, в Бахмачі існувала ще одна підпільна організація, значно чисельніша за першу. Створена вона була не з ініціативи райкому чи обкому партії. В Києві, у Центральному архіві громадських об'єднань зберігаються матеріали про її діяльність та про спроби домогтися визнання її партійними органами. Так, 10 грудня 1945 року члени цієї організації звернулися до ЦК КП(б)У із заявою такого змісту: “В октябрі місяці 1945 года представители Бахмачской подпольной организации были... по вопросу оформления этой организации. По вашему указанию мы обратились в бахмачский райпартком, где находится с 1943 года наш отчет о работе. Секретарь парткома обещал направить материалы со своими выводами. За это время переменялось два секретаря, с каждым мы говорили, и каждый обещал дать ход делу, оформит эту организацию. Тем не менее до сих пор положение не меняется... просим дать указание соответствующим лицам об ускорении оформления бывшей организации. Бей, Дядюн, Нечипоренко. Адрес: г. Бахмач Черниговской обл., ул. Советская, 2. Бей В.В.”³

До заяви був доданий звіт про діяльність підпільної організації. Судячи зі звіту, організація була оформлена у кінці 1941 року (листопад – грудень). Загальна

кількість підпільників – 51 чоловік. Головою комітету був Василь Васильович Бей, до війни – директор 49 школи (за свідченнями жителів Бахмача був людиною чесною, інтелігентною), заступником – Нечипоренко Данило Якович, до війни – головний агроном у с. Курінь (до речі, у списку організації і його син-десятикласник, який був знищений фашистами), члени комітету – К.Т. Ус, І.А. Нікель, Т. Партош, Ф. Ковач, Д.П. Стейч.⁴

Окремим членам організації доручалися завдання по створенню своїх груп. Для більшої конспірації персональний склад комітету всім членам організації не повідомлявся. Народи проводилися окремими групами, комітет-актив радився систематично.

Агітаційна робота велась за допомогою листівок та бесід. Для отримання інформації з Великої землі в будинку Д.Я. Нечипоренка в Курені був установлений радіоприймач. Переклади текстів листівок на німецьку мову робили В.В. Бей, А.О. Нікель, Т. Партош і Д.П. Стейч. Допомогу в поширенні новин Радянського Інформбюро надавали також громадяни – не члени організації (список їх додавався до звіту). Складені Шамілем Сафовичем Котлобулатовим, П. Рибою та іншими антигітлерівські гумористичні оповідання та поезії – “Візит до коменданта м. Бахмача гер Гауля”, “Повстань, Україно мила”, “Стань, Богдане” тощо – поширювалися серед населення шляхом переписування.⁵

Важливим документом тих часів став щоденник бахмачанина Толі Листопадова, що його скрупульозно вів тринадцятирічний хлопчик. Він підтверджує той факт, що в Бахмачі кимось велась агітаційна робота: “14 квітня 1942 року. По місту хтось розклеїв листівки. От поліцаї забігали! В листівках було намальовано, як німці йшли на Москву і як з Москви. Цікаво!”, “10 вересня 1942 р. По місту хтось розклеїв листівки із зведенням Інформбюро.”⁶ Можливо, згадані листівки – справа рук цієї підпільної організації.

Із солдатами проїжджаючих через Бахмач ворожих ешелонів також проводилась робота. Коли влітку 1942 року через місто їхали італійські солдати, які цікавилися умовами радянського полону, Ш. Котлобулатов провів роз’яснювальну бесіду з офіцером, що володів російською мовою. Робота по вербуванню нових членів організації проводилась і серед солдат інших національностей. Так, членом комітету був маляр Тізо Партош, який, очевидно, мав у своїй роті однодумців. Про це свідчить той факт, що, коли три роти маляр послали проти партизан у напрямку Курська, його рота майже вся перебігла на бік народних месників. Ця інформація, як зазначалось у звіті, надійшла від малярських солдат інших частин.

У складі підпілля діяла залізнична група на чолі з Петром Михайловичем Вовком. Очевидно, цей підрозділ був в організації найбільшим – 20 чоловік – адже фашисти перетворили Бахмач на один із центрів своїх комунікацій, тому головну увагу підпільники приділили саме транспорту. Члени організації, придбавши зброю і вибухові речовини, здійснили кілька диверсій на перегонах Бахмач – Рубанка і Бахмач – Макошине. На час написання звіту сліди від цих акцій ще зберігалися. Всього ж у 1942 – 1943 роках ними було влаштовано 27 диверсій.

Підривна робота на залізниці була вкрай небезпечною через те, що в місті розташовувались військовий гарнізон і гестапо. Однак, незважаючи на великий ризик, залізничники намагались завдати шкоди ворогові. Вже у 1941 році на залізничному вузлі почалися диверсії. Так, за спогадами Олександра Митрофановича Наїзжалога, коли йшли бої під Москвою, на Бахмачі-Київському зіткнулись два поїзди: один був навантажений німецькою технікою, а інший рухався порожняком назустріч першому.

Його батько, Митрофан Прокопович Наїзжалий, працював тоді стрілочником і саме він перевів стрілку, що призвело до аварії. Напарник устиг втекти, а Митрофан Прокопович був взятий в катівню гестапо. Після тортур фашисти викинули його як мертвого біля приміщення гестапо. Лець живого, паралізованого залізничника, який втратив мову, сховали на х. Острів. Помер Митрофан Прокопович 12 травня 1945 року. Олександр Митрофанович свідчив, що перед аварією до батька двічі приходив незнайомец, який інструктував щодо диверсії. Цей же чоловік приходив і після катування М.П. Наїзжалого, розповів матері, як усе сталося та де переховується батько.

Документи також свідчать, що на залізничних станціях Білорусі і України, в тому числі в Конотопі, Ніжині, Бахмачі підпільні диверсійні групи дуже ефективно використовували вугільні міни, за допомогою яких були виведені з ладу сотні паровозів.⁷ Очевидно, трагічні події в Бахмачі, коли в жовтні 1942 року гітлерівці спалили живцем 70 залізничників на вулиці Рокитки, а 15 березня 1943 року розстріляли приблизно 100 робітників залізничного вузла, слід розглядати у зв'язку з цими фактами.⁸ Дехто із страчених міг бути зв'язаним з підпіллям. Однак у Бахмачі діяли також члени київської організації “Смерть німецьким окупантам”,⁹ тому роботу обох груп важко розмежувати.

Значну увагу приділяли підпільники і сільському господарству, адже з Бахмаччини фашисти вивозили чимало продуктів. З метою перешкодити заготівлям продовольства для гітлерівської армії комітет доручав затримувати відправку, а де можна – і знищувати продукцію. Так, Павло Мефодійович Шимко, працюючи городником сільськогосподарської артілі, знищив ділянку капусти, призначену німецькою комендатурою для буртування. Він же зіпсував три вагони лікарських трав і затримав відправку 16 тонн меду до приходу радянських військ. Іллі Полікарповичу Дядюну (до війни – головний ветеринарний лікар, учасник Першої світової війни, нагороджений двома Георгіївськими хрестами, за спогадами бахмачан – надзвичайно чесний, справедливий, людяний чоловік) доручили видавати якомога більше довідок населенню району про хвороби корів, щоб у такий спосіб гальмувати заготівлю продовольства. Не обійшли своєю увагою підпільники і таке фашистське нововведення, як “земельний закон”. Коли його було проголошено і почали ділити землю, Василь Васильович Бей та Іван Михайлович Петренко (до війни працював землевпорядником) пояснювали населенню суть обману – в результаті комендантський план по с. Бахмач не був виконаний.¹⁰ (Судячи з розповідей жителів села Бахмач Петра Тимофійовича Руденка, Марії Іванівни Швачки, Любові Петрівни Галат, під час німецької окупації за селянськими дворами закріплюлася земля в полі, а також, хоча і не всім, надавалася додаткова площа біля хати. Частина врожаю, отриманого з цих ділянок, селяни повинні були здавати окупантам).

Бахмачька підпільна організація мала тісні зв'язки з партизанськими загонами імені М.О. Щорса, “За Батьківщину” Ніжинського району та з Дубровською групою партизан Ічнянського району. Туди переправлялися люди, які хотіли стати партизанами. Зв'язок із загonom імені М.О. Щорса здійснювався через Д.П. Стейча. У цей загін була перекинута група мадярських солдатів, які, вступивши до нього, брали участь у боях з німцями до з'єднання партизан з регулярними частинами Червоної Армії. Стейч був неодноразово нагороджений Радянським урядом за бойові заслуги під час виконання завдань Штабу партизанського руху і пізніше служив помічником начальника штабу югославської дивізії на території СРСР. Зв'язок із загonom “За Батьківщину” підтримував П.М. Шимко, а з боку партизан – А. Шимко

та М.М. Шимко, мешканці села Зруб Ніжинського району. Контакти з Дубровською групою здійснювалися через В.В. Бея, С.М. Гриненка, Мансура, Нормата. До цього загону переправили 19 військовополонених узбеків під командуванням Нормата.¹¹

У звіті згадуються також німецькі робітники, які перед звільненням Бахмача від окупантів вирішили йти з підпільниками і військовополоненими узбеками у партизани. План не вдався через недостатню підготовку та поранення керівника організації В.В. Бея під час пошуку зброї. На підтвердження можливої участі німців у роботі підпілля свідчать рядки зі щоденника Т. Листопадова від 21 лютого 1942 року: “Прислали до нас у Бахмач німців-тельманівців. Вони будують депо. Ходять і працюють під конвоєм. Значить, і в них є революціонери.”¹² Чи були вони в Бахмачі перед самим визволенням міста – невідомо, проте, за свідченням старожилів, серед солдат німецького гарнізону також були противники фашистської ідеології.

На нашу думку, на користь існування в Бахмачі підпільної організації В.В. Бея свідчить той факт, що інформацію, надану 51 її членом у перші роки після визволення, було досить легко перевірити, опитуючи жителів Бахмача, ніжинських та ічнянських партизан. Необхідні свідчення можна було отримати у Д. Стейча, Нормата, Мансура, які, судячи зі звіту, приїжджали у місто після 1943 року. Якби організації не існувало, це з’ясувалося б вже тоді.

Нині збирати докази діяльності цієї організації важко, адже не лишилося серед живих її членів, та й взагалі все менше стає свідків тих днів. Але дещо ще можна знайти. Так, про участь батька у бахмацькому підпіллі написав син І.П. Дядюна Юрій: “Я пам’ятаю, що батько вечорами досить часто йшов з дому. Ми з мамою переживали з цього приводу: патрулі, облави та ін. Коли прийшли наші, батько розповідав, що вечорами він ходив на зустрічі з керівниками підпільної організації (я запам’ятав тоді прізвище Бей), де обговорювалися плани діяльності організації, складались листівки і виконувались певні завдання.

Пам’ятаю кілька дуже сильних вибухів на ст. Бахмач-Київський (ми жили поблизу). Потім батько розповідав, що вибухи були результатом діяльності їхньої підпільної організації. Коли прийшли наші, батько відразу відправився у військкомат, Бей був поранений, а Нечипоренко чимось зайнятий і тому документи про діяльність підпільної організації були передані в Київ з оказією – якимось офіцером. У подальшому на всі запити підпільників з Києва надходила відповідь: “Документів про Бахмацьку підпільну організацію немає”. В результаті підпільників влада вважала самозванцями і відносила до них відповідним чином.”¹³

До речі, у вже згаданому звіті підпільників та в листі Степана Миколайовича Гриненка, який під час війни потрапив в оточення і, опинившись у Бахмачі, брав участь у роботі підпілля (до оточення він був членом колегії військового трибуналу), є згадка про те, що письмові матеріали про діяльність організації були передані уповноваженому ЦК КП(б)У і РНК тов. Борисову¹⁴, а зброя та друкарська машинка – комендантському взводу після визволення Бахмача.¹⁵

Про зв’язки свого чоловіка з братом-партизаном Миколою Мефодійовичем свідчила Марія Петрівна Шимко: “Бувало під час війни (1941 – 1943) у нашому будинку сходились Дядюн І.П., Бей В.В. ... для передачі інформації про рух поїздів на ст. Бахмач. Цю інформацію передавали моєму чоловікові, який був зв’язаний з ніжинськими партизанами. Його брат Микола Шимко брав участь у партизанському русі там (сам із с. Зруб).”¹⁶

Житель Бахмача Георгій Петрович Ільченко розповів, що за німецької окупації був присутнім на перегляді фільму у клубі по вул. Пролетарській, коли в одного з

німців пропав пістолет. Почався обшук, до початку якого в залі сидів позаду німців Шаміль Котлобулатов (член підпільної організації), а під час обшуку його вже не було у приміщенні.¹⁷ У цьому випадку можлива його участь у зникненні німецької зброї. Анатолій Іванович Кирей (м. Бахмач, вул. Робітнича, 12) бачив, як у 1943 році В.В. Бей, переглядаючи зброю, залишену мадярами у приміщенні школи, був випадково поранений нею. Зброю він, очевидно, підшукував для організації.

Наведені свідчення та ті, які ще можуть бути записані, потрібні для встановлення факту діяльності підпільної організації, яку не визнав Бахмацький райпартком у 1946 році: “Звіт про роботу підпільної організації під час німецької окупації м. Бахмача вважати неправдоподібним, тому що ніякої організації в м. Бахмачі не було, що підтверджує матеріал розслідування. Секретар Бахмацького райкому КП(б)У Четирус.”¹⁸

Тема Великої Вітчизняної війни неосяжна. Все нові й нові факти відкриваються і будуть відкриватися. Правда щодо діяльності Бахмацької підпільної організації тепер вже більше потрібна не учасникам тих подій, бо їх вже немає, а нам, їхнім нащадкам. Можливо нові документи, які ще вдасться виявити, і нові свідчення розставлять крапки над і.

¹ Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны. – К., 1987. – С. 30 – 31.

² Хатнюк Б.А. Бахмач. Историчний нарис // Радянське село (Бахмач). – 1969. – № 14; История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. – К., 1983. – С. 160.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 638. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Арк. 15.

⁵ Там само. – Арк. 16.

⁶ Дневник Анатолия Листопадова // Молодая гвардия. – 1967. – № 5. – С. 17, 20.

⁷ Война в тылу врага. – М., 1974. – С. 273.

⁸ История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. – К., 1983. – С. 160.

⁹ Кузнецов Г. Край непокоренный. Черниговщина. 1941 – 1945 гг. – Чернигов, 1995. – С. 115.

¹⁰ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 638. – Арк. 17.

¹¹ Там само.

¹² Дневник Анатолия Листопадова. – С. 17.

¹³ Лист Дядюна Ю.І. від 17.03.2005 // Бахмацький історичний музей (БІМ). – Інв. № КН-2 № 5060.

¹⁴ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 638. – Арк. 2.

¹⁵ Там само. – Арк. 21.

¹⁶ Спогади Шимко М.П. від 08.04.2005 // БІМ. – Інв. № КН-2 № 5061.

¹⁷ Спогади Ільченка Г.П. від 27.03.2005 // БІМ. – Інв. № КН-2 № 5062.

¹⁸ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 638. – Арк. 13.

Вітальні адреси українським послам Першої Державної думи як історичне джерело до вивчення революції 1905 – 1907 рр. в Україні

Столітній ювілей революції початку ХХ ст., безумовно, ще раз приверне увагу дослідників та громадськості до діяльності українських парламентських фракцій у перших двох Державних думах Росії (1906, 1907). Поза всяким сумнівом саме вона стала вершинним досягненням українського руху цієї доби. Свого часу В. Сарбей, високо оцінивши захищену 1991 р. у Гарвардському університеті США докторську дисертацію Ольги Андрієвської на тему: “Політика національної ідентичності: українське питання в Росії 1904 – 1912 рр.”, підкреслив важливість головного висновку дослідниці щодо того, що найвищої точки національного відродження до 1917 р. рух досяг своєю парламентською діяльністю [10, 41].

Метою даної роботи є аналіз змісту вітальних адресів, котрі надходили із західних та східних теренів особисто Іллі Шрагу як лідеру української фракції у Першій Державній думі. Вони відклалися в особовому фонді І.Л. Шрага у Державному архіві Чернігівської області, деяких інших архівосховищах. Таке специфічне джерело як вітальні телеграми і листи послам (депутатам) Думи, здається, ще не виступали об’єктом спеціального дослідження.

Всього збереглося 32 тексти телеграм. 20 із них передруковані на друкарській машинці, носять виразні сліди правок, очевидно, готувалися до друку. Це якраз ті телеграми-привітання, які, на думку упорядників, мають громадське значення. З них – із Західної України (в межах Австро-Угорщини) – 10. Терени Російської імперії представлені наступним чином: Баку, Кам’янець-Подільський, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Полтава (вітання адресоване М. Ковалевському) [4, арк. 13], Рівне, Холмська губернія, Чернігів, с. Щасливе (Счастливое) Херсонської губернії. Привертають увагу і привітання від приватних осіб, а також прохання про допомогу. Іллю Людвиговича вітали земляки: чернігівці Андрій Шелухин (Шолуха), Ілля Мачерет, киянин Марголін (можливо, Арнольд) [5, арк. 1, 12, 8]. Просили його про надання допомоги теж земляки: уповноважені від єврейської общини м. Клинців Суразького повіту та м. Березни благали захистити від можливості повторення погромів [5, арк. 5, 6]; із Дарниці (вона тоді адміністративно входила до Чернігівської губернії) дві жінки прохали посприяти звільненню з-під арешту їхніх чоловіків [5, арк. 7]. Представники родин Лисенків і Старицьких звернулися до Шрага допомогти Андрію Лисенкові (молодший брат Миколи Віталійовича), якого заслали до Вятки, а він хворий на туберкульоз, сліпне [5, арк. 11]. Іншими словами, навіть ці телеграми, які Ілля Людвигович вважав або надто інтимними, або малоцікавими, таять в собі важливу інформацію про добу, проблеми, що ними переймалися люди.

Можна припустити, що насправді подібних телеграм було значно більше. Свідченням цього може бути лист І. Шрага від 6 червня 1906 р. до Є. Олесницького – відомого західноукраїнського діяча, посла до галицького сейму і австрійського парламенту. Автор складає “щиру, сердечну подяку” за “ласкаве” привітання [8, 82]. Можливо, що лист Є. Олесницького був знищений в очікуванні неминучого арешту або ж вилучений під час обшуку.

Тексти адресів, надісланих із Західної України, за своїм змістом виглядають

своєрідною ілюстрацією до відомих спостережень М. Грушевського. В написаній 1906 р. статті історик прямо вказав на фактори, які сформували обличчя “Українського П’ємонта”. Тут “вироблялися засоби і форми економічної й культурної самопомоги населення (каси, споживчі товариства, просвітницькі й політичні народні клуби у вигляді т. зв. сільських читалень, “січей” і т. ін.). Розроблялись методи суспільного виховання придушених віковим гнобленням народних мас, засоби політичної агітації, техніка парламентської боротьби в центральному парламенті й місцевих сеймах. Відбувається перевірка на конкретних стосунках українського життя і пристосування до них соціальних та політичних схем і програм, з’ясовуються національні потреби й запити українського народу. Диференціюється шкала партій від правих, клерикально-урядових, до лівих, з різким відтінком соціальної й національної боротьби. Висуваються питання про необхідність національно-територіальної автономії з точки зору інтересів не лише національних, а й економічних, про політичну самостійність як логічний постулат національного розвитку, федеративний лад, як примирення цього постулату з існуванням ширших політичних комплексів” [2, 445 – 446]. Важливо підкреслити, що у даному тексті йдеться не тільки про здобутки національно-визвольного руху в Західній Україні, тут сформульовані цілі боротьби для наддніпрянців. Наразі ці пункти можна трактувати як поле для інтенсивнішого зближення громадських рухів обох частин України. У контексті нашої розвідки особливо важливо підкреслити поглиблення контактів у сфері парламентської діяльності. До революції для підданих російського імператора ця проблема носила у кращому випадку абстрактний характер. Тільки у ході виборів до Першої Державної думи вона набула особливої актуальності, але політичним силам, опозиційним самодержавству, бракувало досвіду, тому підтримка із Західної України мала важливе значення. З іншого боку, бурхливі події у Російській імперії революціонізували терени Галичини та Буковини. Посилення обмінів, взаємопроникнення преси, поживлення особистих контактів сприяло наростанню соборницьких настроїв. Слушним є спостереження сучасного історика, що “в ході революційної боротьби по обидва боки російсько-австрійського кордону чільні представники все більше усвідомлювали необхідність єднання всіх українців” [1, 112]. Одним з важливих, на думку авторів, аспектів цього процесу стали вітальні адреси, які надходили на ім’я відомих діячів української думської фракції із Західної України.

Життя та діяльність Іллі Шрага, ще не так давно по суті невідомої постаті української історії, тепер інтенсивно досліджується. Головні віхи його життя, яке найтіснішим чином пов’язане з нашим краєм, вже добре відомі чернігівським читачам [3; 13].

Важливо наголосити, що І. Шраг на час його обрання до Думи був достатньо популярним і в Галичині. У своїй “Автобіографії” він пише про поїздку до Львова, зустрічі з видатними українськими діячами [13, 56 – 57]. Ці контакти з часом переросли у щирі особисту приязнь. Про це свідчать листи від В. Гнатюка, Н. Кобринської, М. Павлика, А. Чайковського, які зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Привертає увагу запрошення на весілля доньки Олександра Барвінського, яке мало відбутися 6 лютого 1906 р., надіслане Шрагу [11]. Взагалі, складається враження, що для багатьох галичан український Чернігів уособлювався у двох іменах – М. Коцюбинського та І. Шрага. Достатньо лише переглянути листи до М. Коцюбинського, видані нещодавно у чотирьох томах, щоб переконатися, як часто через Михайла Михайловича передавалося вітання Іллі Людвиговичу. Особливо часто щирі привіти зустрічаємо в листах письменника і адвоката Андрія Чайковського [9, 238]. У той же час у листі до І. Шрага від

25 грудня 1906 р., у якому А. Чайковський допитувався у колеги – “пана товариша”, “що це за чудо ті ваші монопольки”, знайшлося місце і для поздоровлення добродія Коцюбинського [12].

Отже, з боку західноукраїнської інтелігенції вибір Шрага адресатом для повідомлень, яким надавали важливе значення, зовсім не випадковий. А селянські віча надсилали йому свої резолюції, бо читали пресу, довіряли українським діячам з числа інтелігенції. Природно, що й ступінь впливу українських партій, громадсько-культурних інституцій на село тут був значно вищим.

Ще один немаловажний аспект. Сам І. Шраг був переконаний, що діяльність української парламентської фракції – явище історичне, а відтак будь-яка інформація, найменша деталь, несуттєві, на перший погляд, подробиці не повинні зникнути без сліду. Унікальними у цьому плані є два листи до редактора “Украинской жизни” М. Славинського від 18 та 19 травня 1906 р. Вони містять ретельно скопійовані Шрагом “селянські листи” із Західної України. Привертає увагу приписка адресанта: “Вельмишановний Максим Антоновичу. Учора одержав цікавого листа з Косова; подаю його до редакції “Украинского Вестника” [6].

Розпочнемо аналіз змістової частини привітань з листа, котрий справив на Шрага таке велике враження. “До світлого Українського Клубу” від товариства “Січ” писали кошовий Михайло Якімюк та писар Никола Катрушек із Косова. Січовики-побратими зверталися передовсім до братів-мужиків у Першій Російській думі і “страшно утішалися, що в Росії найшлися люди, котрі уважають себе не Поляками, не Москалями, а правдивими Русинами-Українцями і котрі будуть стояти в обороні нас бідних хлопів, над якими так довго збиткувалися Поляки та Москалі”. У тексті підкреслюються визначальні для обох частин України поняття: наша земля, наш народ бідний, наші славні предки-козаки, наш Тарас Шевченко, як ті фактори, котрі єднають “бідних гуцулів” зі всією Україною. Чітко і недвозначно наголошується, що при єдності дій “не будемо боятися наших ворогів, так як у казці дуби не боялися сокирів без топорич”, “як будете обстоювати за своїм, то і нам pomoжете”. Ще один аспект вартий уваги: косівські січовики запевняють, що тішуться дуже, читаючи, “що багато нашої інтелігенції переходить на наш бік” [6]. З цим поетично піднесеним адресом різко контрастує лист до голови Українського парламентського клубу І. Шрага від селян Болшевецького судового округу Рогатинського повіту в Галичині, якого підписав доктор Іван Макух. Селяни на своїх зборах 27 травня (дати листів із Західної України тут і надалі подані згідно з григоріанським календарем) 1906 р. “засилають сердечний привіт і бажають як найгарніших поспіхів в борбі за права української нації” [7]. У цьому стислому документі, без сумніву, ключовим словом є термін “нація” у застосуванні до українства. Нація, як відомо, передбачає державність або усвідомлене прагнення до її здобуття. А будь-яка національна держава неодмінно мусить прагнути до об’єднання гілок народу.

Аналогічні тенденції знайшли своє відображення і в телеграмах, які зберігаються в Чернігівському архіві: “Три тисячі гуцулів-українців, зібраних на вічу дня 20 мая 1906 [року] в с. Ланчині (повіт Надвірна) в Галичині заявляє свою велику радість по причині основи клубу Українських послів ... і засилає свій сердечний привіт борцям за кращу [пропущене слово, можливо, долю – Автори] Україні” [4, арк. 18]. Відтак, ми знову констатуємо факт усвідомлення себе українцями у мешканців західноукраїнських сіл, розуміння того, що успіхи наддільців є й їхнім здобутком, бо вони працюють заради загальноукраїнських інтересів.

Безумовно, що такого порівняно високого рівня національної свідомості у

селян підросійської України не спостерігалось. Показовим у цьому відношенні є текст телеграми, що надійшла від громади одного з сіл Чернігівщини: “Общество крестьян села Жукоток Черниговского уезда ... шлёт сердечный привет Государственной Думе и желает полного успеха продолжать свою деятельность на пользу всего русского народа, который готов стат[ь] на защиту Думы, и слёзно просит вывести его из нищеты и бесправия. Сельский староста Афанасий Никитенко” [5, арк. 2]. Справа не тільки в тому, що текст писаний російською мовою, вітають І. Шрага як депутата від Чернігівської губернії, а не керівника української парламентської фракції, та й, судячи з усього, староста ідентифікує себе з усім російським народом, впадає в око і прикро вражає оте віковічне “слізно просить”. Подібні ноти відсутні в телеграмах західних селян. Вони не просять, а вимагають.

Таких різючих контрастів не можна знайти в адресах, що виходили з інтелігентських кіл. Проте в тексті адресів з Галичини та Буковини більший наголос робиться на такі визначальні поняття як нація (зокрема, цей термін вжито у привітанні від Народного комітету українців Буковини) [4, арк. 17 – 18], забезпечення прав українського народу, підкреслюється політичний характер Думи та історичне значення створення “Українського клубу” в ній.

Складається враження, що в Галичині мало хто з інтелігентської публіки залишився байдужим до заснування думської фракції. Вітальні адреси надходили різні за обсягом – від стислої телеграми з “сердечним привітом заступникам українського народу” від редакції “Україніше Рундшау” [4, арк. 18] – до розлогого побажання редактора “Артистичного Вістника” Івана Труша. Цей документ, безумовно, заслуговує на те, щоб його навести повністю: “Високоповажний Добродію После. Вчитавши в газетах приемну новину, що при Державній Думі склався клуб українських послів, спішу поздоровити Вас і Ваших українських товаришів в тій хвилі, коли із секти малоруських поетів та із любителів української етнографії і археології, із любителів малоруських пісень і вареників – зачина формуватися поважний політичний і суспільний український рух, свідомий національної мети. Нехай же Ваша і клубових товаришів енергія, політична розвага, розумінне наших спільних інтересів і любов до пригніченого упавшого народа товаришить Вам у боротьбі за національну самостійність. Вам і знаменитим репрезентантам українського народу мій сердечний привіт і поклін” [4, арк. 17].

Так у привітанні, надісланому видатним українським художником і громадським діячем, було сформульовано кінцеву мету політичної діяльності: боротьба за національну незалежність як вияв спільних цілей східних і західних українців. Можливо, для багатьох тодішніх громадських діячів така постановка питання видавалася надто радикальною, навіть утопічною. Доречно також припустити, що про це не писали з цензурних міркувань. Зокрема, керівництво Національно-демократичної партії (на бланку вказано: “Народний комітет. Начальна езекутива Народного (національно-демократичного) сторонництва”), привітавши І. Шрага та інших українських послів, побажали успіхів у реалізації стремління до “самоуправи України” [4, арк. 4]. Група правників, священників, вчителів у своєму листі-привітанні звернула увагу на потреби забезпечення прав української мови. В контексті нашої теми красномовно звучать наступні рядки: “Вже сам факт істновання посольського клубу українського в Думі додасть много віри українському народові в Галичині у власні сили в боротьбі против полонізаторських заходів з одної, а своїх таки неістинних “общерусских” з другої сторони” [4, арк. 17]. Усвідомлення спільності долі, доконечної потреби об’єднувати свої сили проти ворогів соборницької ідеї характерні для привітань в основному із

Західної України.

Наддніпрянські діячі зосереджують свою увагу на здобутті автономного устрою. Показовим у цьому плані є привітання чернігівських українців: “Щиро вітаємо клуб українських послів і, бажаючи поспіху в боротьбі за кращу долю України, висловлюємо надію, що в клуб увійдуть усі представники нашого краю і як один чоловік стануть за те, без чого неможливий добробут народу – за автономний лад на Україні” [4, арк. 11]. Без сумніву, наш край тут трактується не в розумінні сукупності губерній Російської імперії, водночас привертає увагу усвідомлення ролі єдності дій, а також пов’язування добробуту з політичними успіхами. Не менш важливим для діячів українського табору виступала і “освіта України”, як про це із зворушливою щирістю написали діячі “Просвіти” із села Щасливого Олександрійського повіту Херсонської губернії [4, арк. 7]. У телеграмі полтавців поєднуються сподівання на те, що “у найближчі часи буде забезпечена свобода школи, слова як пекуча потреба українського народу” із домаганням “краєвої автономії” [4, арк. 13].

Керівники української парламентської фракції добре усвідомлювали всі труднощі свого становища у Думі. У вже згаданому листі І. Шрага до Є. Олесницького Ілля Людвигович відверто писав: “Стан українців у парламенті вимагає багато обережності і такту, щоб поставити добре нашу справу; ворожі відносини з одного боку, неосвідомленість з другого примушують провадити справу обережно, поволі, але я певний, що ми здобудемо права національні; в якій мірі доведеться здобути їх, зараз не можна сказати, але, коли дійде черга до питань національного і до справи автономії, то ми поставимо їх якомога ширше”. За таких обставин допомога більш досвідчених, загартованих у парламентських баталіях, хитросплетіннях закулісних інтриг галичан була не просто бажаною, а навіть необхідною. Тому свого листа Шраг закінчує такими словами: “...не відмовте допомагати нам своїм досвідом; найтісніші звязки між Вами і нами тепер більш потрібні, ніж колинебудь, бо можуть обставини так скластися, що нам і в парламентській боротьбі треба буде єднатися; наші інтереси спільні і в Австрії, і в Росії” [8, 82 – 83]. Дані рядки є, по суті, декларацією соборницьких ідей, чие право на існування для діячів рівня Шрага вже не потребувало додаткових обґрунтувань, доказів корисності тощо. Вони стали складовою частиною світогляду української політичної еліти, а певне пом’якшення режиму і статус посла давав можливість говорити про це відкрито.

Аналіз змісту вітальних адресів, котрі надійшли І. Шрагу як знаному в Наддніпрянській та Західній Україні діячеві, депутатові Першої Державної думи і лідерові української парламентської фракції в ній, засвідчує достатньо високий ступінь національної свідомості різних (селяни, інтелігенція) верств населення австрійської України. Сам факт зацікавленості справами підросійської України, збирання віче, компонування і надсилання листів, телеграм, резолюцій уже можна трактувати як вияв соборництва. В більшості своїй у даних документах спостерігаються такі важливі ознаки цього феномену, як усвідомлення себе єдиним народом, розуміння спільності долі і кінцевої мети боротьби, як практичний висновок – потреба єдності та координації дій на різних теренах, з парламентською діяльністю включно. Натомість, привітання інтелігентських кіл Наддніпрянщини показують прагнення до забезпечення прав української мови, шкільництва, преси. Вершиною сподівань виступає усвідомлена потреба автономії України у складі очевидно оновленої Росії.

¹ Ботушанський В.М. Перегук революцій // Укр. іст. журнал. – 2005. – № 4. – С. 107 – 113.

² Грушевський М. Український П’ємонт // Твори у 50 томах. – Львів, 2002. –Т. 1: Серія: Суспільно-

політичні праці 1894 – 1907. – С. 444 – 447.

³. Демченко Т.П., Курас Г.М. І.Л. Шраг – “славний український діяч” // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 10. – С. 91 – 103.

⁴. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 5.

⁵. ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 6.

⁶. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – III, 67079.

⁷. ІР НБУВ. – III, 67080.

⁸. Ісаїв П. Недруковані листи Івана Франка та Іллі Шрага до Євгена Олесницького // Український історик. – 1967. – № 1 – 2 (13 – 14). – С. 81 – 83.

⁹. Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та коментарі В. Мазного. – Ніжин, 2003. – Т. IV. – 400 с.

¹⁰. Сарбей В.Г. “Українське питання” в Російській імперії початку і кінця ХХ ст. // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 2. – С. 35 – 46.

¹¹. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ал 59 – 26/603.

¹². ЧІМ. – Інв. № Ал 59 – 216/603.

¹³. І.Л. Шраг. Документи і матеріали / Упоряд.: В.М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997. – 166 с.

До історії надходження реліквій Леоніда Глібова в Чернігівський історичний музей. Листи Олександра Глібова до Марка Вайнштейна (підготовка до друку, передмова, примітки Г. Арендар)

У серпні 1925 р. Чернігівський державний музей отримав нове приміщення – колишній будинок Селянського банку (нині обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка), де розпочав створювати нову експозицію, один з розділів якої присвячувався українським письменникам (куточки Т.Г. Шевченка, П.О. Куліша, Л.І. Глібова, М.М. Коцюбинського).¹ Куточок поета-байкаря, видавця, громадського діяча Л.І. Глібова (1827 – 1893) був репрезентований його книгами та фотографіями.

Створена у вересні того ж року ювілейна комісія по вшануванню 100-річчя від дня народження Л.І. Глібова доручила члену комісії, директору музею М.Г. Вайнштейну доповнити новими експонатами музейний куточок байкаря, запропонувавши звернутися до сина письменника Олександра Глібова, який мешкав у с. Горби Кременчуцького повіту на Полтавщині (нині Глобинський район Полтавської області)². Між Вайнштейном і Глібовим зав'язалось жваве листування.

Про Олександра Глібова (1869 – ?) відомо небагато. Наприкінці 1868 р. Леонід Іванович вдруге одружується з Парасковією Василівною Барановою, усиновлює та виховує її сина Олександра.³ На прохання поета з 1890 р. сина зараховують до штату губернської канцелярії. Водночас зі службою Олександр допомагав батькові, який наприкінці вісімдесятих років втратив зір, працювати в земській друкарні. По смерті батька Олександр Леонідович очолив друкарню і підготував до друку повну збірку батькових байок, але через цензурні утиски спромігся видати лише 88 зі 107 творів.⁴ Згодом він залишив Чернігів, у двадцятих роках з родиною проживав у с. Горбах, де пройшли дитячі та юнацькі роки видатного байкаря.

Напередодні 100-ї річниці Л.І. Глібова, коли готувалось до друку повне зібрання його творів, Олександр Леонідович з притаманною йому наполегливістю долучився до цієї копіткої праці: “...мені бажається, як синові Л.І. Глібова, усіма засобами сприяти цьому виданню, щоб воно було найкраще”. Він консультував упорядників, надав батьківські рукописні твори зі своїми коментарями, віднайшов та скопіював першу батькову збірку “Стихотворения Леонида Глибова”, що побачила світ у Полтаві 1849 року.

Чотирнадцять листів О.Л. Глібова до М.Г. Вайнштейна привернули нашу увагу насамперед тим, що висвітлюють досі невідому сторінку з історії надходження поетових реліквій до музею. Олександр Леонідович з розумінням поставився до прохання музею передати батьківські раритети: “...мені бажалось-би як-можна більш підібрати для Музею матер'ялів і віддати Вам”, “таким речам тільки й місце в музеї”. Він, не вагаючись, згодився поповнити музей неопублікованими рукописними творами поета, оригінальними фотографіями, підшивкою “Черниговского листка”, особистими речами. Лише матеріальні нестатки, хвороби членів родини та мізерна пенсія змусили сина байкаря деякі із них продати музею: “тільки текуча потреба в коштах на життя примушує мене на це”.

На жаль, не всі реліквії Л.І. Глібова збереглися до сьогодні. Напередодні Великої Вітчизняної війни чимало з них експонувалось в музейному куточку Л. Глібова, який був облаштований у будинку по вул. Шосейній, 30 (тепер – проспект Миру), де з 1867 р. і до смерті мешкав поет. У серпні 1941 р., під час бомбардування фашистськими літаками міста, будинок згорів разом з реліквіями байкаря. (На його місці встановлено

пам'ятний камінь з меморіальним написом).

Листи О.Л. Глібова до М.Г. Вайнштейна до 1949 р. зберігалися в Чернігівському історичному музеї, а відтак були передані до Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського.

Листи подаються за оригіналом. Скорочені слова доповнено в квадратних дужках. Горизонтальними рисками підкреслено слова і словосполучення, виділені в авторському тексті. У 3-му листі втрачені літери та слова позначено трьома крапками або доповнено у круглих дужках (відзначені *).

¹ Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20 – 90-ті роки // Родовід. – К., 1996. – Ч. 2(14). – С. 47.

² Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського (далі – ЧЛМК). – Інв. № А 4712. – Арк. 3,12,21.

³ Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К., 1969. – С. 97 – 98, 135 – 136.

⁴ Там само. – С. 270.

№ 1

20/І-26 р.
с. Горби

*Вельмишановний
т. Вайнштейн!*¹

Я одержав від М.Х. Шевелева² листа, з якого з великою приємністю і радістю довідався про ласкаву постанову Комісії, яка вирішила підняти клопотання перед ВУЦВКом про призначення мені, як синові відомого письменника, персональної пенсії, а також звернутися до Харківського держвидаву з проханням використовувати мене по видавничому ділу. Від всього серця дякую Комісію in corpore і, особисто, Вас, як завідуючого Музеєм, за клопоти в справі вшанування 100-річчя до дня народження мого батька, а також і в справі що до матер'яльної піддержки мене старого з хворою дружиною. Дуже радий був повідомленню, що Ви одвідаєте мене в Горбах по справам пенсії та одержання рукописів та инш[их] речей, залишившихся після батька.

Відносно цього останнього завдання повинен повідомити Вас, що я чекаю повернення де-яких матер'ялів від аспіранта Харків[ського] Інст[итуту] Наросвіти тов. Капустянського³ (про що я Вам вже писав в попередньому листі), який має приїхати на ціх днях з Москви (з науч[ної] подорож[і]).

З огляду на те, що чимало паперів батьківських загинуло в Горбах з початку революції, коли я був у Києві, мені бажалось-би як-можна більш підобрати для Музею матер'ялів і віддати Вам. Тільки це і гальмує справу, яку Вам доручено негайно виконувати. Як-тільки одержу від т. Капустянського зазнач[ені] де-яки матер'яли (може бути, що я і сам поїду до Харківа за ними, аби швидче закінчити цю справу), – зараз-же повідомлю Вас рекомед[ованим] листом, в якому і дам Вам, між інш[им], маршрут до самих Горбів. А поки що будьте здоровеньки. Ще раз дякую Вас.

З щирим побажанням О. Глібів

А-4713

Чекаю відповіді на цей лист.

Адреса: с. Горби Кременюк на Полтавщині, поштов[е] від[ділення] О.Л. Глібову.

тов. Вайнштейн!

Я тиждень як повернувся з Харків, де, між-ин[шим], довідався, що т-во “Час”, у Києві, доручило Б.М. Шевелеву⁴ ювил[ейне] видання творів мого батька. Звичайно це видання повинно бути повним, а тому я й надислав рукописи (автографи і т[аке] ин[ше]) після батька в розпорядження Б.М. Шевелева (у Ніжин), якого прохав, по використанню цих матер'ялів надислати їх до Музею. Що ж торкається ин[ших] речей (срібло і т[аке] ин[ше]), то це усе привезе до Чернігова моя дочка Наталка, яка має приїхати в квітні; також я писав про це і М.Б. **(Б.М.-А.Г.)** Шевелеву. Ви, дорогий товаришу, певно знаєте, в якому тяжкому стані з матер'яльного боку я перебуваю з хворою родиною, а тому я бажав-би, щоб цінні ювил[ейні] подарунки батьку (срібло) Музей прийняв-би за гроші (поналеж[но]-відповід[ному] оцінюванню вартісти їх). Повірте, тільки текуча потреба в коштах на життя примушує мене на це. Я маю відомости, що, наприклад, цінні подарунки композ[итора] Лисенко,⁵ теж були закуплені Київ[ським] Музеєм. Прикладаю при цьому заяву (з належ[ними] документами) на ім'я Комісії про призначення мені персональної пенсії.

На жаль, метрики моєї (що я син Л. Глібова) у мене не маєть, певно, десь загинула в установах де я служив. Чи не можна було-б замість неї додати до моєї заяви посвідчення, що я дійсно син Л.Глібова, від таких, скажемо, старожилів Чернігова, як М.Х. Шевелєв (батько Б.М.) та А.В. Верзилов,⁶ вони знають мене дитиною? Будь ласка побалакайте безпосередне з ними про це. Скажіть, що я дуже прохаю їх допомогти мені в цій справі.

В Харкові, в сім'ї Мик[оли]⁷ та Олени Шрагів,⁸ згадували Вас теплим словом, як гарну, симпатичну людину і громад[ського] діяча, що й мені було дуже приємно слухати, бо Ви з Б.М.Шев[елевим] багато зробили для вшанув[ання] пам'яті мого батька і особисто для мене – старого.

Я був по де-яких літер[атурних] справах в Наркомосвіти (Харків), і вчений секретар тов. Дятлов⁹ сказав мені, щоб Ваша комісія клопотала про пенсію перед Наркомосвіти, а не ВУЦВКом.

Бувайте здоровеньки. Поспішаю на пошту здати цього листа.

Ваш вдячний О. Глібов.

A-4714

Високоповажний т. Вайнштейн!

Вашого листа я одержав, повернувшись з Харків, де мав прийняти посаду коректора при друкарні ДВУ (**Державне видавництво України — А.Г.**), але незабаром прийшлося зрестись від цієї посади: дуже важка для мого зрісту та недужих вже для цієї роботи очей, окрім того, на 75 карб[ованців] у самому місті, при страшній дорожнечі на помешкання та харч, не має рації служити, бо прийшлося-б жити біля Харків (а

се знов витрати грошей на поїздки по залізниці). І зараз я знов у “розбитого корыта”, як кажуть. Повірте, що мені залишатися тут, на селі, дуже тяжко з матеріяльного та морального (без освічених людей, літератури та инш[их] умов культурного життя) боку. Бажалось-би хоч перед кінцем життя пожити у місті, до якого я звик з-малечку. Чи не можна-б було влаштувати мене, хоч на яку-небудь невеличку посаду, у рідному Чернігові? Будь ласка повідомте мене, яка Ваша думка про це? Буду дуже вдячний. Ви знаєте мій службовий – громад[ський] стаж.

А тепер щодо справи з подарунками батьку (срібло і т[аке] ин[ше]), які я бажав-би звичайно передати до Музею... Хай Вас не лякає вартість їх, гадаю що вона буде приблизно до 200 карб[ованців], а може й менш (згідно відпов[ідному] розцінюванню). Моя дочка Наталка має їхати до Чернігова в кінці цього місяця, яка й може привезти з собою ці речі для розцінування та передачі музею, як-що на це Ваша буде згода?

Одночасно з цим листом я надсилаю Б.М. Шевелеву(у Ніжин) останні рукописи (автографи, фотографії т[аке] инш[е]) в додаток до тих, що надіслав йому у минулому місяці. У Харкові мені пощастило: при допомозі директора Науч[ної] Центр[альної] бібліотеки, мені вдалося одержати, для передруку, книжечку за юнацьких часів батька (гімназ[ичних]) “Стихотворенія Леонида Глѣбова. 1845 – 46 гг.”. Полтава. 1847 г. Изд[ательство] Сигизм[унда] Лещинскаго. Ця книжка звичайно дуже цінна для Музею і Б.М. Шевелева, яко редактора повного видання творів батька, доруч[еного] йому т-вом “Час”, у Києві. Ця книжка надіслана зазнач[еному] директору на недовгий час. Я загадав у Харкові передрукувати її (на маш[инці]). Вона має 103 стор. з 50 віршами (оглав я надсилаю Б.М. Ш[евелеву] і за передрук її треба виплатити 20 крб. (по розц[інках] від писч[ого] аркушу, яка існує у Харкові), я дав завдатку 5 карб[ованців], бо більш не міг дати за браком грошей. Я прохаю Б.М. Ш[евелева] яким-небудь робом “розстаратися”, як кажуть, на цю ост[аточну] суму, щоб я міг викупити друк[овану] копію з цієї книжки, бо, на-жаль, я не маю зайвих грошей на це.

Я проминув написати Вам (що Держ)*видав у Харкові, дав мені в(ідношення)* рекомендаційного характеру д(ля Кремен)*чуцької філії ДВУ про призначення мене на будь-яку роботу по видав[ничій] галузі. Ця філія пропонує мені прийняти на себе продаж книжок в пос[еленні] Крюкові (предмістя Кременчука), але на “контрагентских” умовах, цеб-то на % від продажу книжок, причому дає помешкання для крамниці (за невеличку ціну). На-жаль, я не можу згодитись на це, бо не маю майже і одного червінця зайвого, щоб, як кажуть розпочати цю справу ... усюди – гроші й гроші!

(... я)*к бачте дорогий т. Вайн(штейн ... м)*оє кепське становище (...с)*тарість!.. Одна надія – на пенсію, але “поки сонце зійде – роса очи виїсть”... Моєму знайом[ому] письмен[нику] В.Самійленко¹⁰ була призначена пенсія після того, як він помер.

З щирим побажанням О. Глїбів.

P.S. Я був у Наркомосвіти (Харків), де мені радили, щоб прохання про пенсію було обов'язково надіслано до нього. Майте на увазі. Повідомте мене, коли саме буде надіслано клопотання та за яким № .

Підпис.

A-4715

*Вельмишановний
тов. Вайнштейн!*

Насамперед – велика, сердешна подяка Комісії та окрвиконкому за клопотання про пенсію мені. У мене є знайомства по Наркомосвіти і я обов'язково буду прохати кого-слід про прискорення справи. Спасибі Вам за надсилку копії і за листа до т. Чуднівського,¹¹ але, здається, по Чернігівській філії ДВУ зараз не мається для мене відповідної посади, роботи, про що й казав мені у Харкові був[ший] завідуючий цією філією (забув його прізвище, він зараз служить у торговельному відділі Хар[ківського] ДВУ). Чи не знайшлася-б будь-яка (хоч невелика) посада, або тимчасова робота для мене у окрвиконкомі або взагалі де-небудь в іншому місці, у Вас певно є знайомства по ріжних установах Чернігова? Між іншим, я звертався до Б.М. Шевелева і запитував його, чи не можна було б хоч тимчасово улаштуватись у Ніжині, але відповіді я ще не одержав. Лихо та й годі з цією справою, мабуть я остогид вже людям!..

А тепер що до приїзда моєї дочки Наталки до Чернігіва. Вона гадає бути там 8 – 10 травня. Цінні ювіл[ейні] подарунки батьку (та ін[ші] речі для Музею (окрім надісланих мною у Ніжин Б.М. Ш[евеле]ву) вона привезе, але є тільки одно питання, а саме: чи не можна було-б їй одержати хоч 1/3 частину грошей за срібло після того звичайно як воно буде розцінено “спецами” й прийнято до Музею? Гадаю, що ці подарунки від Черн[ігова], Київ[а], та ін[ших], громад (з відповід[ними] написами – різба) повинні бути цікаві для “Кутка” мого небіжчика-батька. Таким речам тільки й місце у Музею.

Останні гроші за срібло Музей міг-би виплатити позмозі як Ви пишете. Річ у тому, як Вам відомо, зайвих грошей на подорож моєї дочки у мене, на-жаль, не мається. До Чернігова вона ще як-небудь добереться, а на зворотну подорож та на витрати на життя де-який час у місті вже не вистачить коштів. А тому будь ласка подайте до 8/V відповідь про це.

Дуже дякую Вас за все, вибачте за турботу. Буду чекати відповіді.

*Бувайте здоровеньки.
З побажанням О. Глібов.*

P.S. Як стоить справа з ювил[ейним] повним виданням творів батька? Ви мабуть заходили до т-ва “Час”, що Вам там казали?

Я зустрівся у Харкові з т.Сухенко¹² (з т-ва “Час”) і він казав мені, що питання з виданням творів батька – гостра через брак паперу і коштів взагалі. Як що се так, то – кепська справа! Я про це писав Б.М. Ш[евеле]ву, але він мовчить, хоч це його і торкається, яко редактора видання.

A-4716

№ 5

с. Горби
30/IV-26

В.-ш[ановний] тов. Вайнштейн!

Одночасно з цим надсилаю Музею Копію Книжки батька мого “Стихотворенія Леонида Глебова” (за юнацьких років) та інші копії віршів. Я одержав ці копії з Харківа і мені треба надіслати за передрук їх десять (10) карб[ованців], на яку суму і покладений платіж. Б.М.Шевелев прислав мені, що Ви згодні заплатити гроші.

З пов.О. Глібів

A-4735

№ 6

15/V-26
с. Горби

*Вельмишановний
тов. Вайнштейн!*

Надсилаю цього листа через свою дочку Наталку, котра везе до Музею ювілейні подарунки батьку і т[акож] ин[ші] речі.

Я писав Вам листа про її виїзд, але відповіді від Вас не одержав відносно того, чи не можна було-б одержати від Музею за срібло хоч 1/3 частину грошей поки-що?

Я одержав дуже сумну для мене звістку про хворість Б.М. Шевелева, котрий відмовився редагувати видання творів батька.

Акад[емік] С. Єфремов¹³ (Київ) писав, що Академія принципово нічого не має проти повного “научного” видання творів батька у Харкові (ДВУ).

З повагою до Вас О. Глібів.

P.S. Гроші 10 карб[ованців] за копію “Стихотвореній” одержав.

Дякую.

Підпис.

Незабаром надішлю останні матер'яли. Б.М. Шевелев передасть до Музею усе те, що я йому надіслав.

A-4717

№ 7

25/V-26 р.
с. Горби

*В.-ш[ановний] дорогий товаришу
Вайнштейн!*

Насамперед дякую Вас з влаштуванням справи з подарунками батьку (моя дочка пише, що Ви дуже люблязно прийняли її і що Музей своїм виглядом робить гарне враження). У мене залишилися ще де-які речі “из-обиходу” батька, а саме: гитара (дуже стародавня), подар[унок] батьку у день ювілею Ханенком¹⁴ – черніговцем, етнографом-археологом), годинник (для кишені), теж стародав[ній], по котрому проходило життя батька з юнацьких до останніх часів його, “преспапє” з “фигуркою”, стародавня картина (воли на полі), невеличка фотографія могили Шевченка¹⁵ (початковий знімок, до того часу, як був потім збудований великий пам'ятник у Каніві), у рямці. У колишній Чернігів[ській] земській друкарні (якою завід[ував] батько, а потім я) залишився письм[овий] стіл батька (про якого певно знає, де він подівся потім,

був[ший] зав[ідуючий] друк[арнею] Олексій Степанович Шевчук, мешкає він, як-що живий ще, на Лесковиці, у власній хаті, під – троїцькою горою), чи не можна було-б розшукати цей стіл для Музею.

Я маю надіслати ще до Музею “Черниговский Листок” за 3 роки (у палітурці), він знаходиться у Харкові, у проф[есора] Плевако,¹⁶ котрому я дав на де-який час для роботи по виданню творів батька; надішлю також де-які рукописи віршів і т[аке] ин[ше] батька, що теж знаходяться у Харкові. 15 років я не був у рідному Чернігові і мені страшенно бажається побувати на могилі батька та мамусі, щоб вклонитися їх кісточкам, а також одвідати могили Шрага,¹⁷ Коцюбинського¹⁸ (моїх добрих дорогих знайомих з котр[ими] я добре жив у Чернігові), але... у кишені – порожнеча... “рада душа в рай”, – проклятуші гроші не пускають...

От як-би Ви знайшли джерела для видачі мені на подорож до Чернігіва хоч невеличку допомогу, то я міг-би привезти до Музею зазначені речі, а також зняти копії для ювил[ейного] видання, з де-яких маючихся у вас матер’ялів та фотографій, про котрі мене запитують вже з Харківа.

Обміркуйте, дорогий товаришу, цю мою пропозицію, да й повідомте мене про наслідки. Буду дуже сердешно Вам вдячний, – зробіте добре діло особисто для мене та сприяєте музею що до влаштування “Кутка” мого батька.

Тепер – що до справи про пенсію мені.

Я одержав з Харківа листа, в якому мені пишуть: ... “Відношення про Вашу пенсію з Чернігова було розглянуто в юрид[ичному] відділі НКО-ти і відціля надіслано до Комісії по призначенню персональних пенсій Наркомсобезу 10/V за № 20749. В останньому мені сказали, що ухвалено прохати Кременчуцький Окрсобез до 10 червня надіслати: 1) Ваш життєпис, завірений парторганізацією чи трьома комуністами; 2) відомості про власність; 3) відомості про сім’ю; 4) свідоцтво про стан здоровля. Копію цього відношення буде направлено до Чернігова, Наросвіті. Очевидно, що справа в значній мірі буде залежати від Кременч[уцького] Окрсобезу. Наркомосвіти прохала Наркомсобез повідомити про час розгляду Вашої справи, щоб надіслати туди свого представника для захисту Ваших інтересів (правника). Одночасно було зазначено, що вона цілком підтримує Ваше право на персональну пенсію”...

Одержавши цього листа, я не зрозумів, навіщо від мене вимагають зазнач[ені] документи, коли вони були прикладені мною до прохання до Черн[ігівської] Комісії? Це якесь непорозуміння або “волокита” зайва.

Дочка моя пише, що Ви збираєтесь їхати до Харківа. Будь ласка – побувайте у Наркомсобезі, щоб докладно довідатись, що се за “оказія”? Може бути Наркомосвіта не надіслала до Наркомсобезу моїх документів, які були при проханню? Вибачте, що турбую Вас, але доведіть до кінця справу, велика буде від мене Вам подяка за все, все.

*З пошаною до Вас
вдячний О. Глібів.*

P.S. Я писав Б.М. Шевелеву, щоб він передав Музею маюч[і] у нього від мене матер’яли. Чи одержали?

A-4718

№ 8

30/V-26
с. Горби

*В-ш[ановний] дорогий товаришу
Вайнштейн!*

Мабуть я вже остогид Вам своїми листами? В додаток до свого останнього листа (від 25/V) повідомляю Вас, що мені пощастило: я роздобув у одного тутешнього земляка дуже цінну для “Кутка” батька фотографію його (як йому було 37 років) з власноручним віршем; окрім того, я знайшов ще у себе: стародавню коробочку-табакерку з худож[нім] малюнком, рогову пороховницю батька (він в свій час був охотником “по-Тургеневски”, себ-то як “любитель природи”; була ще й рушниця, але вона загинула за часів революції); усі ці речі я звич[айно] передам до Музею. От коли б тільки була Ваша ласка що до виконання мого прохання відносно надсилки мені хоч трошки грошень на подорож (на билети по залізниці, коштують вони коло 15 карб[ованців] в обидва кінця до Чернігова (я про це писав Вам у попер[едньому] листі), то я і привиз-би до Музею усі зазначені тут і попер[едньому] листі речі (пересилати їх не зручно, напр[иклад] гитару, картину і т[аке] ін[ше]). Може Ви знайдете будь-які джерела для цього з коштів Музею? Буду чекати від Вас відповіді. Вибачте, дорогий, за турботу. Тепер ще кілька слів що до посади або тимчасової роботи для мене у рідному Чернігові. Може Ви гадаєте, боїтесь, що я вже зовсім “рухлядь”, або, як кажуть земляки, – “стара перешниця”, то поміляєтесь, бо поки-що я здатний для відповідної моєму звич[айному] зрісту роботи. Доказом цього може бути те, що два місяця назад мене запрохував тут[ешній] Райвиконком на посаду тимчасов[ого] (до перевиборів) секретаря і я справився з цією не легкою роботою.

A-4719

№ 9

Горби, 17/VI-26

*В.-шановний
т. Вайнштейн!*

Дуже вдячний Вам що даєте мені змогу побувати у Чернігові. Буду чекати грошень від Вас на подорож.

Чи передав Вам Б.М. Шевелев матер’яли до Музею? Мені пишуть з Харківa, що є чутка буцім-то він знов прийняв на себе редагування видання творів мого батька. Чи се так, чи ні?

З пошаною О. Глібов.

A-4720

№ 10

30/VI-26
с. Горби

*В.-ш[ановний] дорогий
тов. Вайнштейн!*

Справа з пенсією мене вже турбує: нічого не чути а ні з Харківa, а ні з Кременчуку (від окрсобезу). Ви теж мовчите на мого листа у цій справі, а Ваша-б думка мені взагалі цікава була-б. Невже мені доведеться знов надсилати документи, які в свій час були мною прикладені до прохання? Чи це якесь непорозуміння, чи просто бюрократична

волокита? Мене вже сум бере: так добре почалася справа і так зараз замерзла! Довідайтесь у вашому Окрвику, чи нема там чого новенького? Буду дуже вдячний за все.

Ви, спасибі, пообіцяли надіслати мені гроши на подорож до Чернігіва, але я й досі не маю їх, хоч вже й минуло більш 2-х тижнів з визнач[еного] Вами терміну.

Може роздумали, то сповістіть мене, щоб я дарма не чекав?

Як стоїть справа з поновленням пам'ятника на могилі батька, дочка моя писала, що він занехаяний. Треба-б отремонтувати літом, бо у осені буде це незручно робити? Як здоровля тов.М.Б. (Б.М. – А.Г.) Шевелева? Вітаю його. Харк[івським] ДВУ будуть видані твори батька у 3-х томах, за редакцією проф[есора] Плевако.

Я дав свою згоду.

*З пошаною
та тов[ариським] привітанням
О. Глібів*

A-4736

№ 11

28/X-26 р.
с. Горби

*Вельмишановний
тов. Вайнштейн!*

Давненько я вже писав до Вас. Зараз маю до Вас прохання: будь ласка поруште тим або іншим робом справу про призначення мені, старому бідоласі, перс[ональної] пенсії, якою мене Харків “помазав по губах”, як кажуть, але реальних наслідків я і досі не маю. Я два місяці як надіслав, через Кременчуцький Собез, свій життєпис до Харк[івського] Собезу, після чого він замовк, і взагалі я не знаю як стоїть справа з пенсією? Боюсь, щоб не скоилось того, що було у прошлому, здається, році з моим приятелем (теж по Чернигову) поетом В.І.Самійленко (псевдоним “Сивенький”), якому вийшла пенсія від Собеза після ... його смерті.

Становище моє зараз – катастрофічне: голодуємо, холодуємо (нема теплої одежи на зиму) і зовсім бракує грошей... як далі жити – не знаю? Поратуйте ж (через Комісію по влаштув[анню] пам'яті батька) мене, старого, з сім'єю. На Вас та Комісію тільки й надія. Сум бере!..

Родина моя щиро вітає Вас.

Чекатиму від Вас звісточки.

З пошаною О. Глібів

A-4721

№ 12

8/XII-26
с. Горби

*Вельмишановний
Марко Григоровичу!*

Насамперед з приємністю сповіщаю Вас, що я вже нарешті одержав пенсію за листопад (40 карб.). Велике, сердешне спасибі Вам, як членові “Глібовської” Комісії (така-же подяка і їй in соgroга за вшанування пам'яті мого батька-страждальця і за усе те, що Ви з товаришами зробили для мене, старого, з хворою дружиною (дочка моя

широ вітає Вас, а дружина теж дякує). Тепер нам буде легше доживати віку, не будемо вже так бідувати, як досі...

А зараз у мене є до Вас, як завідуючого Музеєм, велике прохання, виконанням якого дуже порадуйте мене і допоможете в справі видання творів мого батька, редагувати яке узяв на себе обов'язок Харк[івський] професор М.Плевако, за допомогою аспіранта Харк[івського] ІНО Капустянського. Видання має вийти до ювілею у 3-х томах (повне), ілюстроване (фотогр[афії] і т[ак]е ин[ше]), друкуватиме його Харк[івське] ДВУ. І-й т. вже зданий до друку, готується ІІ-й том.¹⁹

Зазнач[ені] редактори пишуть мені, що їм доконче і негайно потрібні для видання ті фотографії, що я передав безпосередньо до Музею та через Б.Шевелева, а також і ті “метелики” (“Красный мотылек”, ”Говорун”, ”Удод”, ”Раёк”, ”На ёлку городских выборов”, ”Злоба дня”, ”Душа молодая” та ”Дуля”), що були видані батьком у Чернігові.

Чи не буде Ваша, М[арко] Г[ригоровичу], ласка надіслати ці речі (на не довгий час) мені, для пересилки у Харків? Здається, я надіслав до Музею фотографію 1-ої друж[ини] батька П.Х. Глібової²⁰ (вона грала відому роллю в житті пок[ійного] батька по “процесу Андрущенко²¹ и др.”) потім металичну (на сріб[ній] пласт[ині] фотографію мого діда, фот[ографію] похорону батька і картку (малюнок) с фот[ографії] батька для його ювілейного шанування 50-річ[чя] письменства. Може у Музею ще маються ин[ші] фотографії, яких у мене не було (з архиву А. Ханенко, М. Шевелева, Милорадовича²²).

Будь ласка надішліть (за мій рахунок пошт[ові] витрати) усе мені. За цілість та акуратність і повернення до Музею зазнач[ених] речей – даю свою поруку.

Ви розумієте, що мені бажається, як синові Л.Глібова, усіма засобами сприяти цьому виданню, щоб воно було найкраще.

Чекаю від Вас відповіді.

Ваш вдячний О. Глібов

A-4723

№ 13

14/II-27.
с. Горби.

*Вельмишановний
Марко Григоровичу!*

Вашого листа від 9/II я одержав... Відверто мушу Вам сказати, що я гадав приїхати до рідного Чернігова на святкування ювілею батькового народження, але я чекав офіційного заклику Комісії (на Ваш лист я дивлюсь, як на приємне обертання (*може – звертання – А.Г.*) приватне людини, яка взагалі співчувала і співчуває мені – велика Вам за це вдячність). З'явитись-же “непроханим гостем” для мене було-б “по-етике” – ніяково, як кажуть селяне, себ-то незручно.

Окрім того, мені незвісно і досі, на який саме день призначено святкування (батько казав, що він народився 19/II, а по метриці занутовано 21/II, про це я писав Б.М. Шевелеву, на його запитання з цього приводу) і чи не буде воно, по будь-яким причинам, відкладено надалі, що на практиці трапляється? Во всякому-ж разі скажу Вам, що чи доведеться, чи не доведеться мені бути тілом у цей великий, дорогий для мене і для пам'яті мого батька день, але душею я буду у Чернігові серед усіх вас...

Щирозсердечно дякую Вас за люблязність відносно кімнати, на випадок мого приїзду.

Тепер-що до решти речей після батька скажу Вам, що тим, або іншим робом я віддам їх до Музею, звичайно, воно було б краще привезти їх мені самому (наприк[лад], гитару пересилати на пошті небезпечно, позаяк у дорозі, на залізниці, її можуть потрошити при перегрузках). В-висновок мушу тож відверто сказати Вам, як дорогу (*дорогому – А.Г.*) товаришу, що й грошова справа тут грає свою роллю: на цю поїздку потрібується найменш 25 карб[ованців] (в обидва кінца подорож), “урвати” яких хоч я і можу з пенсії, але це буде важко для сім’ї з економічного боку... Рада б душа в рай, але”...

Ще раз щиро дякую Вас за присланого листа.

На усе добре!

З тов[ариським] привітанням та пошаною О. Глібов

P.S. Моя родина сердешно вітає Вас.

A-4724

№ 14

26/II-27.

с. Горби

*Вельмишановний
Марко Григоровичу!*

Дуже радий був одержати Вашого останнього листа. Обміркувавши, рішив не прохати авансу на подорож, будь-як доберуся до Чернігіва (а на подорож відтиля тим чи іншим робом розживусь на гроші, звичайно при Вашій ласкавій допомозі). Гадаю приїхати до Чернігіва 4-го або 5-го Березня,²³ щоб мати змогу відпочити після дороги, бо я став слабкий взагалі (доведеться не спати дві ночі, поки доїду) і з вокзалу прямо приїду з Вашого ласкавого дозволу, до Музею (об 11 год[ини] ранку). Привезу решту речей після батька (чекаю одержати де-яки рукоп[иси], фотографію батька та “Черниговский Листок” за увесь час його існування (переплетена книжка) з Харківа від проф[есора] Плевако та аспіранта Капустянського, яким вже написав). Я прохав-би Вас, як секретаря “Глібівської Комісії” послати запрохання на ювілейне свято і зазначеним особам, яко редакторам друк[ованого] вже ювілейного видання творів батька (вони обидва багато вклали праці в це видання). Я не знаю, нажаль, адреси проф[есора] Плевако М.А., але можна так зробити, щоб запрохання йому надіслати через І.Н. Капустянського на адресу: Харків, вул. К. Лібкнехта (був[ша] Сумська), буд[инок] наук[ових] робітників № 104 пом[ешкання] 30, Івану Назаровичу Капустянському.

Тепер що до обличча батька:

- 1) очі світло-кари, з глибок[ими] орбитами (впадинами).
- 2) волосся на голові – гарні (брюнет), гладк[і], мягк[і], довги, “продиль” – з боку (до самої смерті не було ни єдиного сідого волоска на голові)
- 3) кольор лица – “матовий” з легкою “болезенною желтизною”
- 4) вуси й бороду – брив, носив “баки” (де-хто казав, що він нагадував св[оїм] обличчам відом[ого] учен[ого] – педагога Ушинського²⁴)
- 4) ніс середний, правильний, як-будто виточений;
- 5) взагалі лице й голова сред[нього] розміру, прав[ильної] форми

б) враж[ення] від лица – м'яжке, приємне на-погляд.

Мабудь це усе Вам потрібно для партрета?
До побачення.

*З пошаною
та тов[ариським] привітанням
О. Глібов*

Родина вітає Вас.

A-4725

¹ Вайнштейн Марко Григорович (1894 – 1952) – живописець, графік, у 1925 – 32 рр. – директор Чернігівського державного музею. Уродженець Конотопа. Похований у Москві.

² Шевелев (Шевелів) Михайло Федорович (Хведорович) (? – 1926) – приятель Л. Глібова, залишив спогади про нього, поет присвятив йому два вірші.

³ Капустянський Іван Назарович (1894 – 1939) – український літературознавець, критик, бібліограф, упорядник двотомного видання творів Л. Глібова. Репресований 1939 р. Реабілітований посмертно.

⁴ Шевелев (Шевелів) Борис Михайлович (1893 – 1938) – історик, літературознавець, досліджував життєвий і творчий шлях Л. Глібова, син Шевелева М.Ф. Репресований.

⁵ Лисенко Микола Віталійович (1842 – 1912) – український композитор.

⁶ Верзилов Аркадій Васильович (1867 – 1931) – історик, краєзнавець, громадський діяч. У 1896 – 1917 рр. – чернігівський міський голова.

⁷ Шраг Микола Ілліч (1894 – 1970) – активний учасник Української революції, заступник голови Центральної Ради, останні роки життя – професор Львівського політехнічного інституту, син І.Л. Шрага.

⁸ Шраг (Чуднівська) Олена Іллівна (1892 – ?). У 1919 – 22 рр. – завідувачка 3-го радянського музею в Чернігові. Дочка І.Л. Шрага. Репресована у 1930-х рр.

⁹ Біографічні дані виявити не вдалося.

¹⁰ Самійленко Володимир Іванович (1864 – 1925) – український письменник.

¹¹ Можливо, йдеться про Чуднівського Василя Кіндратовича, чоловіка О.І. Чуднівської (Шраг). Репресований у 1930-х рр.

¹² Біографічні дані виявити не вдалося.

¹³ Єфремов Сергій Олександрович (1876 – 1939) – український політик, публіцист, літературознавець. У 1929 р. репресований. Помер у таборі.

¹⁴ Ханенко Олександр Іванович (1805 – 1895) – історик, археолог, громадський діяч, був у дружніх стосунках з Л. Глібовим. У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського зберігаються листи Л. Глібова до нього.

¹⁵ Шевченко Тарас Григорович (1814 – 1861) – видатний український поет.

¹⁶ Плевако Микола Антонович (1890 – 1941) – український літературознавець, бібліограф, упорядник двотомного видання творів Л. Глібова.

¹⁷ Шраг Ілля Людвігович (1847 – 1918) – український політичний і громадський діяч, адвокат.

¹⁸ Коцюбинський Михайло Михайлович (1864 – 1913) – український письменник і громадський діяч.

¹⁹ До ювілею Л. Глібова було видруковано двотомне видання його творів. Див.: Л. Глібов. Твори у 2-х томах. – Харків, 1927.

²⁰ Глібова (Бордонос) Парасковія Федорівна (? – 1867) – перша дружина Л. Глібова.

²¹ Андрущенко Іван Олексійович (1840 – 1865) – український революціонер-демократ, член московського відділення “Земля і воля”.

²² Милорадович Григорій Олександрович (1839 – 1905) – граф, генерал-лейтенант, історик, громадський діяч, меценат.

²³ Олександр Леонідович Глібов взяв участь в урочистостях, присвячених ювілею Л.І. Глібова, що проходили в Чернігові. 6 березня 1927 р., вітаючи урочисті збори, він зазначив, що вшанування пам'яті його батька, це дячне визнання ролі Л. Глібова в історії українського письменства, заслужене його стражданнями та творчою працею. Див.: Б[орис] Ш[евелів] Соті роковини народження Л.І. Глібова // Україна. – К., 1927. – С. 196.

²⁴ Ушинський Костянтин Дмитрович (1823 – 1871) – вітчизняний педагог.

До історії Чернігівського історичного музею у 20-х рр. ХХ ст.

Загибель архіву Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського довоєнного часу суттєво ускладнює відтворення цього яскравого і водночас драматичного періоду його розвитку. Бодай частково компенсувати цю прикру втрату можна тільки шляхом систематичного пошуку документальних і наративних джерел в архівосховищах України та Росії. З-поміж них на особливу увагу заслуговують епістолярні пам'ятки, завдяки яким історія музею набуває антропологічного виміру й людського обличчя. Це тим більш важливо, коли йдеться про музейників і учених, які “не розминулися” на своєму життєвому віку з бездушною машиною тоталітарної держави й раніше або пізніше, так чи інакше стали її жертвами. У такий спосіб, між іншим, ми відновлюємо історичну справедливість й повертаємо їхні імена із забуття, страшнішого за саму смерть...

Добірка документів, що публікуються нижче, складається з листів, виявлених в особових фондах С.С. Гамченка, П.І. Смолічева та В.А. Шугаєвського, що зберігаються у науковому архіві Інституту археології НАН України й Державному архіві Чернігівської області. Їх автори – співробітники Чернігівського історичного музею, відомі археологи П.І. Смолічев та С.Г. Баран-Бутович, які в середині 20-х рр. ХХ ст. активно і плідно вивчали вітчизняні старожитності.

Листи засвідчують інтенсивну працю дослідників і досить напружену атмосферу в музейних установах, що стали об'єктами усіляких експериментів, які ставили під загрозу саме їх існування як наукових установ, а також тісні неформальні взаємини у фаховій спільноті. Крім того, листи містять інформацію про участь чернігівських музейників в археологічних дослідженнях в інших регіонах України.

Документи друкуються мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами зі збереженням усіх стилістичних та лексичних особливостей авторського тексту. Граматичні помилки й описки виправлено без застережень, пунктуацію приведено у відповідність до сучасних вимог. У примітках наведено відомості про осіб та установи, що згадуються в листах.

№ 1

Лист П.І. Смолічева¹ до П.П. Курінного²

18 січня 1926 р.

Вельмишановний Петре Петровичу !

Вибачте, будь ласка, що турбую Вас своїм листом. Справа в тому, що один із наших музейних робітників, молодий, але ж, безумовно, преданий ділу, хоче поглибити свої знання, чого він не має змоги зробити у нас. Моя думка така, що найкраще їй перейти куди-небудь до Києва, де дійсно можна зробити більш ніж у Чернігові. Може вона й улаштується в Києві, але ж бажано було б, аби вона не втрачала зв'язок із музейною справою. Співробітник цей – Таїсія Миколаївна Головинська³, мій помічник, із яким я працюю вже 2 роки. Мені страшенно жаль втрачати такого помічника, але ж в даному випадкові я рахуюся не тільки зі своїми настрями, але беру на увагу й її інтереси. Для музейної справи взагалі – це робітник цінний й його потрібно зберегти,

бо такі люди не часто трапляються, але ж треба покерувати ним. Таїсію Миколаївну як робітника й людину добре знають Микола Омелянович Макаренко⁴ по роботі під час дослідів Спаського собору, і Моргилевський⁵. Знає її досить гарно й Лев Євгенович Кістяківський⁶, він, якщо потрібно, може дати докладніше, ніж можна написати в листі. Так от я й звертаюся до Вас, вельмишановний Петре Петровичу, повідомте, будь ласка, як стоїть в Вашому музеї справа з робітниками. Чи не можна буде Таїсії Миколаївні працювати в Вашому музеї? Гадаю, що головна матеріальна база її буде десь в іншому місці, але ж, повторюю, що можна зробити лише при умові, коли вона буде мати там хоч маленьку посаду. Не відмовте, будь ласка, повідомте, за що буду вельми вдячний Вам.

За себе поки що нічого не кажу – працюю потроху. Але ж боюся, аби умови роботи не змінилися в нашому музеї взагалі. Сьогодні повернувся з Харкова М.Г. Вайнштейн⁷ (наш завідуючий) і привіз не дуже гарні, на мій погляд, відомості, а саме – Чернігівський музей є думка повернути в соціальний, на зразок Полтавського. Такою ж жертвою намічається ще й Житомирський музей. Перехід до Головнауки, що до повної міри гарантувало б музей від таких експериментів, чомусь затримується, а на Вайнштейна нажимають, хоч к честі його треба сказати, що він особисто не поділяє погляду Головополітосвіти на будівництво соціальних музеїв на зразок Полтавського. Але ж я боюся, коли б він не здався, а тоді працювати буде важко. Можливо, що все це ще перемелеться, але ж в сучасний мент справа стоїть так. Я цілком розумію зараз і його становище, він, безумовно, не хоче псувати музей, але ж від нього будуть вимагати – становище тяжке. Але ж поживемо – побачимо.

Що нового в Києві? Як стоїть справа з пленумом Головнауки, коли відбудеться? Здається, не було б зайвим зняти й питання за скорший перехід музеїв до Головнауки.

Вітайте щиро Михайла Яковича⁸ і всіх киян, що причасні до музейної справи, всіх-всіх. Бувайте здорові, бажаю всього кращого.

Ваш П. Смолічев

м. Чернігів

18 січня 1926 року

Чекаю відповіді: Адреса моя або музей – Селянська, 3, або особистий – Пролетарська, 25.

*Науковий архів Інституту археології
НАНУ. – Ф. 6. – Спр. 43. – Арк. 1 – 2.*

¹ Смолічев Петро Іванович (1891 – 1955) – археолог та історик, протягом 1923 – 1931 рр. очолював історико-археологічний відділ Чернігівського державного музею.

² Курінний Петро Петрович (1894 – 1972) – археолог, музеєзнавець, з 1926 р. директор Всеукраїнського музейного містечка та Києво-Печерського заповідника.

³ Головинська Таїсія Миколаївна – співробітниця Чернігівського державного музею в 20-х рр. ХХ ст.

⁴ Макаренко Микола Омелянович (1877 – 1936) – археолог, мистецтвознавець, 1923 р. проводив археологічні розкопки в Чернігові.

⁵ Моргилевський Іполит Владиславович (1889 – 1942) – архітектор, археолог, протягом 1923-1924 рр. досліджував Спаський собор та Успенську церкву Єлецького монастиря в Чернігові.

⁶ Кістяківський Лев Євгенович (1904 – ?) – археолог, співробітник ВУАК, брав участь в археологічних розкопках на Чернігівщині.

⁷ Вайнштейн Марко Григорович (1894 – 1952) протягом травня 1925 р. – червня 1931 р. очолював Чернігівський державний музей.

⁸ Рудинський Михайло Якович (1887 – 1958) – археолог, досліджував пам'ятки доби кам'яного віку на Чернігівщині.

*Лист П.І. Смолічева до В.А. Шугаєвського*¹

14 вересня 1926 р.

Дорогой Валентин Андреевич!

Сегодня виделся с Грушевским² – речь идет о Вашей статье про план Чернигова 2-й половины XVIII в. и о церкви Михайловской на этом плане³. Статью о гривне Грушевский просит прислать. Передайте Владимиру Геннадиевичу⁴, что деньги на фотографии Грушевский обещал выслать⁵.

Сегодня выезжаю на Черкассы – меня ожидают поля похоронных урн⁶, боюсь, как бы и мне там не сложить своих костей. Поручают мне разыскать там же на Черкащине и триполье⁷, но я всячески отпираюсь, а то может моя поездка затянуться надолго.

В Киеве почти никого нет и в музеях, в частности Щербаківський⁸ вчера выехал в Крым, Куринного нет, Козловская⁹ выезжает в Борисполь, Макаренко – в Прилуки и на Подолию, Рудинский – на Полтавщину. Пока затишье. Но к 3-му октября, думаю, что соберутся, хотя и далеко не все. Если будете писать Вы или от музея, то пишите на адрес редакции “України” (ул. Короленко, № 37, кв. 12 а)¹⁰. Ну, будьте здоровы. Кланяйтесь всем.

Ваш П. Смолічев.

г. Киев.

14/IX – 26.

*Державний архів Чернігівської області. –
Ф. Р-5042. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 3 – 3 зв.*

¹ Шугаєвський Валентин Андрійович (1884 – 1966) – археолог, нумізмат, музеєзнавець, один з перших керівників Чернігівського державного музею, досліджував археологічні старожитності Чернігівщини. У 1926 р. переїхав до Києва, де працював у музейних установах.

² Грушевський Михайло Сергійович (1866 – 1934) – історик, академік Української Академії наук.

³ Йдеться про статтю В.А. Шугаєвського “Чернігів XVIII століття. Кілька подробиць його топографії”, що побачила світ у “Науковому збірнику за рік 1927” (К., 1927).

⁴ Дроздов Володимир Геннадійович (1879 – 1932) – історик, музеєзнавець, у 1925 – 1931 рр. завідувач відділу культур Чернігівського державного музею.

⁵ Очевидно, йдеться про фотоілюстрації до статті В. Дроздова “Датоване культове срібло XVII ст. в Чернігівському державному музеї”, що побачила світ у збірнику “Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали” (К., 1928).

⁶ Маються на увазі поховальні пам’ятки черняхівської культури.

⁷ Старожитності трипільської культури.

⁸ Щербаківський Данило Михайлович (1876 – 1927) – археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець.

⁹ Козловська Валерія Євгенівна (1889 – 1956) – археолог, музеєзнавець, досліджувала неолітичні старожитності на Чернігівщині.

¹⁰ Науковий часопис “Україна” видавався з ініціативи М.С. Грушевського протягом 1924 – 1932 рр.

22 березня 1928 р.

Вельмишановний Сергіє Свиридовичу!

Степан Гаврилович Баран-Бутович², який передасть Вам цього листа, сам остально розповість про свою угоду і термін, коли він зможе працювати на Дніпрельстані. Коли я балакав з ним, повернувшись із Києва, він цілком погодився й хоче на цю працю. Інші особи, про яких ми тоді розмовляли, також охоче згоджуються. Пам'ятаєте, я казав Вам про фотографів Вахгаузена і Праута³, так Вахгаузен погоджується працювати навіть увесь сезон, тобто з 1-го травня до 1 листопада. Він людина цілком вільна, нічим не зв'язана, й тому казав, що йому навіть буде краще, коли він буде знати, що може працювати місяців 5 – 6 не менш, а він вільний. Що ж до Праути, то він зможе працювати лише з 1-го вересня, тобто не більше 3-х місяців. Я гадаю, що й цього буде досить. Отож я й прохаю Вас, вельмишановний Сергіє Свиридовичу, не одмовте сповістити, хоч би через Степана Гавриловича Баран-Бутовича про Ваш погляд на це. Відносно Головинської, то вона охоче поїде працювати, єдина затримка – це справа з Музеєм, бо наш директор ясно буде проти цього, саме тут уже потрібно, щоб був певний порядок викликання робітників, пам'ятаєте, як ми говорили, – через Укрнауку.

Що до мене, то я, як і казав Вам тоді, зможу поїхати з 1-го травня, а працювати буду – скільки потрібно буде, бо справа негайна. Чи не маєте будь-яких звісток із Дніпропетровська, як там стоїть справа підготовки до наступної кампанії? Чи вживають будь-яких засобів, чи може сидять та чекають. Ох, як боюся я цього. Адже ж будемо сподіватися на краще. Отже взагалі чи доведеться Вам виїхати 1-го квітня, бо погода ще стоїть не сприятлива для розкопів.

Бувайте здорові, дорогий Сергіє Свиридовичу! Бажаю Вам усього найліпшого. Щиро вітайте всіх – Олексу Петровича⁴, Михайла Яковича (особисто) і всіх, всіх.

*З глибокою повагою до Вас
Ваш П. Смолічев*

22. III. 1928

*Науковий архів Інституту археології НАНУ. –
Ф. 3. – № 79. – Арк. 1 – 1зв.*

¹ Гамченко Сергій Свиридович (1859 – 1934) – археолог, проводив розкопки в районі будівництва Дніпрогесу (Дніпрельстану).

² Баран-Бутович Степан Гаврилович (1877 – 1944) – співробітник Чернігівського державного музею, проводив археологічні дослідження на терені Чернігівщини.

³ Вахгаузен і Праута Павло Костянтинович – фотографи, які брали участь в археологічних розкопках П.І. Смолічева.

⁴ Новицький Олексій Петрович (1862 – 1934) – мистецтвознавець, музеєзнавець, академік Української Академії наук, голова Всеукраїнського археологічного комітету.

*Лист С.Г. Баран-Бутовича до С.С. Гамченка*10 травня 1928 р.
10/V 1928*Вельмишановний Сергіє Свиридовичу!*

П.І. Смолічев, на підставі Вашого листа, повідомив, що для роботи на Дніпрельстані мене можуть викликати з 1/VI. На превеликий жаль, цей термін для мене не зовсім підходить. В ІНО¹ на останньому триместрі у мене лекцій нема, а в досвідній школі заняття продовжуються аж до 20 червня. Я викладаю в двох випускних групах, а тому мушу не тільки напружено працювати до кінця навчального року, але й дати прилюдний звіт за переведений досвід. Усе ж таки бажаю, щоб був час підготуватись до експедиції: переглянути план праці, ознайомити зі збірками Дніпропетровського музею. А тому я вдаюся до Вас із щирим проханням, щоб мене викликали, коли є можливість, на 1-е серпня, а в крайньому випадкові – не раніше 1-го липня.

До цього часу я не одержав ніякого повідомлення від Д.І. Еварницького². Може це слід так розуміти, що я зовсім не буду брати участь у праці на Дніпрельстані? А між іншого, повсталала ціла низка важливих питань, які необхідно розв'язати заздалегідь. Перше за все, коли почнеться робота та як вона плануватиметься? Ясно, що роботи не можна починати раніш спаду повені; крім того, заважатимуть засіви; це повинно відбитися на плануванні роботи. По-друге, як буде розподілено працю між окремими групами робітників: а) термін, б) розподіл територій. Далі, – це саме головне, необхідно уточнити характер праці, детально зазначити певні вимоги до робочих груп, інструктувати їх, щоб було погодження праці окремих груп:

а) що й як заносити до мапи;

б) що наносити на кресленики;

в) що фотографувати, замальовувати;

г) що, в якому обсязі та в якій формі занотовувати в щоденнику;

д) може слід би зазначити й самі методи праці, особливо зазначити місця в роботі реєстрації, розшуків та розвідок.

Постає питання й за самий склад груп. Ви правдиво зазначили, що від самого складу груп залежить і успіх роботи. Необхідно знати заздалегідь, з ким доведеться працювати, щоб знати, що може дати кожен зі співробітників, щоб вони теж підготувалися до праці. Необхідно обміркувати й забезпечення належним приладдям та матеріалами.

Зараз у нас в музеї повсталало питання про відпустки та досліди в межах чернігівської округи, і я не знаю, як мені розподілити свій час. Поки що веду підготовчу працю для власних археологічних розшуків.

Вибачте, вельмишановний Сергіє Свиридовичу, що я турбую Вас своїм листом, але гадаю, що ви цілком розумієте й моє становище, коли не знаєш, як планувати свою роботу на наступне літо. Коли Дмитро Іванович вже добрав іншого робітника на моє місце, це було б краще, бо у мене передбачається цікава праця по археологічним розшукам.

*З великою пошаною до Вас
С. Баран-Бутович*

На звороті адреса: Кичкас, Запоріжської округи, Дніпрельстан,
поштова скринька 114, Сергію Свиридовичу Гамченку
від С.Г. Баран-Бутовича
Чернігівський держ. музей

*Науковий архів Інституту археології НАНУ. –
Ф. 3. – № 99. – Арк. 1 – 1 зв.*

---

¹. Чернігівський інститут народної освіти.

². Еварницький (Яворницький) Дмитро Іванович (1855 – 1940) – історик, археолог, етнограф. З 1927 р. керував археологічними розкопками в районі будівництва Дніпрогесу (Дніпрельстану).

Матеріали родини Калачевських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Каталог

Нещодавно до Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського надійшли матеріали Клавдії Степанівни Калачевської (1873 – 1958). Документи, фотографії, листи, наукові статті були передані Р.М. Скорульською, директором Київського меморіального будинку-музею Миколи Лисенка та В.Г. Шапаровським, онуком К.С. Калачевської. Таким чином утворився фонд особового походження, який нараховує 93 одиниці зберігання і охоплює період від 1880 до 1937 року. Ліва частина архіву – це листи – 80 документів, серед яких 67 надійшло Клавдії Степанівні від чоловіка. Як і будь-яка інша подібна колекція, наше зібрання містить інформацію не тільки про фондоутворювача та її найближче оточення. Воно є важливим джерелом для вивчення історії відповідного періоду, надає подіям особистісного забарвлення, персоніфікує історію. Для нашого музею важливим є і те, що значна кількість фігурантів, пов'язані з Чернігівщиною.

Клавдія Степанівна народилася 6 серпня 1873 року в містечку Козельці Чернігівської губернії.¹ Її батько, ніжинський дворянин Степан Михайлович Голяка (1832 – 1901), тривалий час працював у 2-му окрузі управління акцизними зборами губернії.² Мати – Любов Прохорівна Мокрієвич (1844, за іншими даними 1850 – 1928) походила з відомого козацько-старшинського роду, а с. Гучин, куди адресована значна частина листів, було підтверджене за її пращуром – чернігівським полковим писарем Карпом Івановичем Мокрієвичем ще в 1658 році.³ У червні 1891 року Клавдія Степанівна з медаллю закінчила Ніжинську жіночу гімназію П.І. Кушакевич і того ж року отримала свідоцтво на звання “домашньої наставниці”.⁴ Певний час викладала у Гржимайлівських недільних класах для дорослих у Ніжині.⁵ Наприкінці 1890-х років стає дружиною офіцера В.К. Калачевського. За порадою чоловіка у 1899(?) році Клавдія Степанівна віддає документи до жіночих Лесгафтівських курсів у Санкт-Петербурзі,^{*} але у зв'язку із загостренням політичної ситуації у країні і висилкою зі столиці П.Ф. Лесгафта, який стояв на демократичних позиціях, забрала документи. Подальший перебіг подій тривалого періоду її життя, на жаль, поки що невідомий. Але, як свідчать документи, у 1920-х роках К.С. Калачевська вже працювала на посаді наукового

*Клавдія Степанівна
Калачевська*

Кінець XIX – початок XX ст.

* Жіночі курси, засновані у 1896 р. анатомом і педагогом П.Ф. Лесгафтом, готували керівників з фізичного виховання, але значна увага при навчанні приділялася також розумовому, моральному, естетичному та трудовому вихованню. Система підготовки на курсах за своєю формою і змістом була найпередовішою у світовій педагогіці. (Див.: Большая советская энциклопедия. – Изд. 2-е. – Т. 24. – С. 126).

співробітника Київського Акліматизаційного саду під керівництвом академіка М.Ф. Кащенко.⁶ Була автором наукових праць, займалась перекладами. Померла у 1958 році.

Чоловік Клавдії Степанівни Володимир Костянтинович Калачевський (1874 – 1922) у 1901 році закінчив Олександрівську військово-юридичну академію у Санкт-Петербурзі, працював військовим юристом у Києві, Полтаві, Житомирі, Вінниці, Новограді-Волинському, Рівному, Проскуріві, Харкові та ін.

В 1900 році у молодого подружжя народилася донька. Наталя Володимирівна Калачевська (1900 – 1964) закінчила Київський університет. Працювала у ньому доцентом, завідувала кафедрою романо-германської філології. Була одружена з Георгієм Митрофановичем Шапаровським (1901 – 1933), який після закінчення Київського інституту народного господарства (економіст за фахом) працював у “Діпромісті”, видав у співавторстві книгу “Планування міст”. Після розлучення з дружиною у 1932 році переїхав до Москви.

Онук Клавдії Степанівни Калачевської Володимир Георгійович Шапаровський народився 15 червня 1924 року в Києві, учасник Великої Вітчизняної війни, випускник Київського інституту кіноінженерів, працював звукооператором на Київській студії телебачення, інженером, 26 років віддав викладацькій діяльності у Київському інституті інженерів цивільної авіації, 3 роки був літературним редактором “Київського вісника”.

Досліджуючи архів К.С. Калачевської можна скласти певне уявлення про родину Калачевських, широке коло її родичів, друзів та знайомих, а також про деякі події суспільно-політичного життя Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., настрої інтелігенції в роки загострення політичної ситуації. Так, в одному з листів описана відома в історії маніфестація, яка відбулася 4 березня 1901 року в Санкт-Петербурзі: “Пришли мы к 12 часам к Каз[анскому] Соб[ору]. Народу масса и всё так вполне спокойно, стоит только у собора чуть ли не пол-Петербурга. В стороне так стоят полицейские в небольшом числе и скромно переговариваются. Надо сказать,

Любов Прохорівна Голяка

Фото Чарнецького.

Чернігів.

Кінець XIX – початок XX ст.

*Подружжя
Клавдія Степанівна
і
Володимир Костянтинович
Калачевські*

Кінець XIX – початок XX ст.

что и им да и вообще всем очень хорошо было известно, что в этот именно день, день объявления свободы назначена манифестация. Но вот появляется Клейгельс, едет в середину толпы, вылезает из экипажа и по-видимому начинает увещевать разойтись. В ответ несколько свистков и Клейгельс уезжает. В это время служба в соборе кончается, раздаются оглушительные крики и выбрасывается красное знамя, разбрасываются прокламации и т.п. В этот же момент со всех сторон выскакивают конные полицейские, жандармы и казаки в громадном количестве и рассекают площадь на участки. Главная сила манифестантов разместилась у самого собора на паперти в центре её и на это место была обращена главная масса войск. Сначала они стояли и ничего не делали, но затем по-видимому опустить знамя и не кричать отказались и казаки были пущены в рукопашный бой. Боже! Что там было! Если бы ты слышала тот неистовый вопль, который несся оттуда. Кричали женщины, которых лупили нагайками. Но вот знамя заколебалось и упало. Долго продолжалась свалка и долго надрывающие вопли неслись оттуда. Я думаю, прошло не меньше часу, пока удалось загнать манифестантов частью в собор, частью в [манеж]. И до самого вечера, чуть ли не весь Петербург был на Невском, который всё время охранялся войсками” (каталог № 32).

3-поміж інших подій, які хвилювали громадськість, у листах фігурують судова реформа 1900 року та її обговорення в юридичному товаристві; студентська маніфестація у Санкт-Петербурзі 19 лютого 1901 року на честь 40-річчя скасування кріпацтва; відлучення Л.Толстого від церкви та реакція на цю подію інтелігенції; збір підписів під адресом цареві; заворушення серед студентів Москви і Санкт-Петербурга у лютому 1901 року та закриття навчальних закладів; замах на міністра народної освіти М. Боголепова; розповсюдження прогресивних настроїв серед студентів Олександрівської академії; судовий процес, пов'язаний з економічною кризою 1900 – 1903 років; російсько-японська війна і ставлення до неї населення тощо.

Серед подій культурного життя в листах згадуються відвідування В.К. Калачевським вистав Александринського, Маріїнського та Малого театрів за участю Ф. Шаляпіна, М. Савіної, К. Станіславського; літературного вечора Л. Яворської, події, пов'язані з ювілеєм літературної діяльності М. Михайловського у Петербурзі; відвідування театру у Харкові та гастролей московської трупи у Полтаві.

Не лише істориків, але й мистецтвознавців може зацікавити висловлене в іншому листі захоплення від неповторної гри видатного російського актора К.С. Станіславського: “Ансамбль дійствительно у них (мається на увазі трупа Московського художнього театру – прим.авторів) дивный, но он вместе с тем служит прекрасным фоном, на котором положительно блещет дарование Станиславского – главного лица в этой труп[пе] – богатог[о] москвича, действительно по призванию ушедшего на сцену и создавшего это дело. Он играл доктора Штокм[ана] и представил прекрасный художественный образ старика – борца за правду. Выдержана роль от начала до конца им идеально” (каталог № 31).

В листах найчастіше згадуються наступні особи (для зручності їхні імена та прізвища розташовані в алфавітному порядку):

– Ал. Андр. – однокурсник Калачевського В.К., про якого, на жаль, не вдалося знайти ніякої додаткової інформації;

– Ал. Мих. – друг Калачевського В.К. по Петербургу, лікар, займався дослідженням нервової системи у тварин;⁷

– Беренс – знайомий Калачевського В.К., генерал, служив у Туркестані, восени 1900 р. перебував у Санкт-Петербурзі, очікуючи нового призначення;⁸

– Голяка В'ячеслав (Вячеслав, Слявка) – вірогідно, двоюрідний брат

Калачевської К.С., закінчив юридичний факультет університету,* після завершення навчання планував працювати до Київського військового окружного суду;⁹

– Голяка Зінаїда Степанівна (З.С., Зина, Зинаида Степановна) – сестра Калачевської К.С., працювала наглядачем у Ніжинській жіночій гімназії П.І. Кушакевич,¹⁰ клопоталася про місце класного керівника,¹¹ разом із Калачевською К.С. викладала у Гржимайлівських недільних класах,¹² у шлюбі – Жукевич, певний час разом із чоловіком і доньками мешкала у Харкові.¹³ Її чоловік – Жукевич-Стош Сергій Миколайович, штабс-капітан, казначей управління 5-ї артилерійської бригади, яка у 1890-х роках була розквартирована у Ніжині;¹⁴

– Голяка Любов Прохорівна (Л.П., Люб. Прох.) – мати Калачевської К.С.;

– Голяка Степан Михайлович (Ст. Мих., Степан Мих.) – батько Калачевської К.С.;

– Гутовський Анатолій (Гутоваша) – друг Калачевського В.К., учасник російсько-японської війни, капітан 6-ої Східно-Сибірської стрілецької артилерійської бригади,¹⁵ був нагороджений орденом св. Анни III ст.;¹⁶

– Добіаш-Рождественська Ольга Антонівна (Оля Добиаш) (1874 – 1939) – знайома Калачевських, закінчила Петербурзькі вищі жіночі курси, викладач історичного факультету Петербурзького університету, історик, дослідниця історії середньовічної Франції, доктор Паризького університету (1911), член Братства св. Софії (СПб., 1920);¹⁷

*Євген Костянтинович
Калачевський*

Фото Вільконського.
Ніжин.

Кінець XIX – початок XX ст.

– Калачевська (Шапаровська) Наталія Володимирівна (“Мышка”, Тутуся, Наташа, Наталочка) – донька Калачевської К.С.;

– Калачевський Борис Костянтинович (Борис, Борисик) – молодший брат Калачевського В.К., поручик, учасник російсько-японської війни (9-й Інгерманландський полк Петра I 3-ї Маньчжурської армії);¹⁸

– Калачевський Володимир Костянтинович (Вовка, Вл. Кон.) – чоловік Калачевської К.С.;

– Калачевський Євген Костянтинович (Євгеній, Женя) – старший брат Калачевського В.К., штабс-капітан. Народився приблизно на початку 1860-х років,¹⁹ помер не пізніше 30 січня 1912 року.²⁰ У 1890-х роках перебував у Ніжині на посаді діловода 3-ї батареї 5-ї артилерійської бригади;²¹

– Кулінченко Євген Олександрович (Кулінчин) – штабс-капітан, у 1899 році поступив, як і Калачевський В.К., до військово-юридичної академії у Санкт-Петербурзі, але, вірогідно, її не закінчив.²² Брав участь у російсько-японській війні у складі 6-ї Східно-Сибірської стрілецької артилерійської бригади, був нагороджений орденами св. Анни IV ст. та св. Станіслава III ст.;²³

* Беручи до уваги той факт, що Голяка В. неодноразово перебував у Харкові, можна припустити, що навчався він у Харківському університеті (див. каталог №№ 52, 63).

– Ліневич Василь Олександрович (Вася Лин.) – друг Калачевського В.К., штабс-капітан. Народився 1860 року у с. Чорнотичах Сосницького повіту Чернігівської губернії,²⁴ у 1890-х роках перебував у Ніжині у складі 5-ї артилерійської бригади (обіймав посаду завідуючого господарством 3-ї батареї),²⁵ влітку 1900 року – у складі російських військ, направлених до Пекіна у зв'язку з боксерським повстанням;²⁶

– Ліневич Микола Олександрович (1855* – 1908) – генерал-лейтенант. Народився і похований у с. Чорнотичах Сосницького повіту Чернігівської губернії. На час згадуваних у листах подій – директор II-го Оренбурзького кадетського корпусу; до нього звертався Калачевський В.К. з приводу працевлаштування по закінченні академії.²⁷ Брат В.О. Ліневича;

– Лобаси Іван та Марія Авакумівна (Мар. Ав.) – друзі Калачевського В.К., мешкали у Петербурзі. Марія Авакумівна** була пов'язана з с. Нехаївкою Сосницького повіту Чернігівської губернії;²⁸

– Михайловська Ольга (Оля Мих.) – друг родини Калачевських, можливо, донька викладача Ніжинських чоловічої і жіночої П.І. Кушакевич гімназій Михайловського Івана Миколайовича;²⁹

– Михайловський (Митичката) – навчався разом з Калачевським В.К. у військово-юридичній академії, по закінченні якої (1901) був направлений до Умані;³⁰

– Нечаєв Володимир Миколайович – поручик лейб-гвардії Ізмайлівського полку,³¹ навчався разом із Калачевським В.К. у військово-юридичній академії, по закінченні якої (1901) був направлений на службу до Москви.³² Його найближчі родичі: батько – Нечаєв Микола Павлович, генерал-майор, мати – Лідія Іванівна, дружина – Веселовська Варвара Яківна;³³

– Пантюхови (Пантюхи) Микола Іванович та його дружина Ольга (О.А.) – знайомі Калачевських, мешкали у Санкт-Петербурзі на Ліговському проспекті, були знайомі з О. Михайловською, з якою разом їздили за кордон, вірогідно, бували в Гучині;³⁴

– Петро Павлович – однокурсник Калачевського В.К., по закінченні військово-юридичної академії (1901) отримав призначення до Варшави;³⁵

– Саббатовські (Собачата) Петро та Любов – знайомі Калачевських, мешкали у Коропі.³⁶ Петро – це, ймовірно, Саббатовський Петро Васильович, відомий як нотаріус у Коропі.³⁷ Весною 1903 року Саббатовські мешкали неподалік Шостки;³⁸

– Тессен Марія Георгіївна – родичка Голяк, донька відомого у Чернігові лікаря Георгія Васильовича Тессена та Марії Микитівни Тризни, двоюрідної сестри Д.Р. Тризни;³⁹

– Тризна Дмитро Романович (Митя Тризна) – двоюрідний брат Голяки Л.П., у 1892 – 1910 роках був головою Чернігівського повітового земства;⁴⁰

– Шпильов Василь Іванович (Шпиль) – друг Калачевського В.К., штабс-капітан, бригадний ад'ютант 5-ї артилерійської бригади, яка у 1890-х роках була розквартирована у Ніжині.⁴¹ У вересні 1900 року був направлений до Петербурга для формування кулеметної батареї.⁴²

На жаль, окремих, згаданих в листах персонажів, пов'язаних з родиною Калачевських, поки що ідентифікувати не вдалося.

В листах також зустрічаються імена політичних і громадських діячів, діячів

* На могильному постаменті зазначено рік народження 1854.

** Можна припустити, що Лобас М.А. була донькою лікаря Куриленка Авакума Петровича, який свого часу обіймав посаду земського начальника у Кролевецькому пов. Чернігівської губ. (див.: Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II. – Ч. 6. – С. 141; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. III. – С. 542).

культури та мистецтва кінця XIX – початку XX ст. Серед них:

урядовці – М.П. Боголепов (1846 – 1901), у 1898 – 1901 роках міністр народної освіти (каталог № 27, 32); П.С. Ванновський (1822 – 1904), у 1901 – 1902 роках міністр народної освіти (каталог № 36, 37); М.В. Клейгельс, градоначальник Санкт-Петербурга протягом 1895 – 1904 років (каталог № 32); П.М. Мілюков (1859 – 1943), історик, публіцист, політичний діяч (каталог № 29, 30, 31, 58); К.П. Победоносцев (1827 – 1907), обер-прокурор Синоду в 1880 – 1905 роках (каталог № 32); П.Б. Струве (1870 – 1944) та М.І. Туган-Барановський (1865 – 1919), у 1890-х роках – представники “легального” марксизму (каталог № 34);

юристи – Є.Р. Каменський (каталог № 65, 68), В.О. Маклаков (1870 – 1957) (каталог № 55, 56), Ф.Н.Плевако (1843 – 1909) (каталог № 55, 56, 57), В.Д. Спасович (1829 – 1907) (каталог № 16);

викладачі Олександрівської військово-юридичної академії – Абрамович (каталог № 34, 36), Бессонов (каталог № 34), Вульфферт (каталог № 36), Гессен (каталог № 8, 10, 36), Косоротов (каталог № 8), Кузьмін-Караваєв (каталог № 15), Мікошин (каталог № 34, 36), Платонов (каталог № 14, 34), Штольц (каталог № 8);

просвітницькі діячі – П.Ф. Лесгафт (1839 – 1909), анатом, педагог, засновник Курсів вихователок і керівниць фізичного фіховання (каталог № 7, 8, 42);

письменники – О.М. Горький (1868 – 1936) (каталог № 36), О.М. Жемчужников (1821 – 1908) (каталог № 34), М.К. Михайловський (1842 – 1904) (каталог № 17, 18, 22, 31, 34), Л.М. Толстой (1828 – 1910) (каталог № 31, 32, 35);

художник – І.Ю. Рєпін (1844 – 1930) (каталог № 32);

театральні діячі – В.В. Барятинський (каталог № 15, 26, 27), А.Ю. Больська (каталог № 23), К.О. Варламов (1849 – 1915) (каталог № 11), Г.Г. Ге (1868 – 1942) (каталог № 11), В.М. Давидов (1849 – 1925) (каталог № 11, 22), І.В. Єршов (1867 – 1943) (каталог № 22), Казанський (Петро Смирнов) (каталог № 66), В.Ф. Комісаржевська (1864 – 1910) (каталог № 29), Ф.А. Корш (каталог № 66, 67, 69), Морской (каталог № 22), М.Г. Савіна (1854 – 1915) (каталог № 29), Ю.Г. Скороход (? – 1918) (каталог № 77), К.С. Станіславський (1863 – 1938), (каталог № 31), М.М. Фігнер (1857 – 1918) (каталог № 22, 23), Ф.І. Шаляпін (1873 – 1938) (каталог № 27, 55), Л.Б. Яворська (каталог № 15, 16, 19, 21, 25, 26).

Каталог складається із шести розділів. В кожному матеріали розміщені у хронологічній послідовності, зазначаються дата створення та назва документа, техніка виготовлення, кількість заповнених текстом сторінок, розмір (для фотографій, наклеєних на паспарту – розмір паспарту). Для епістолярної спадщини зазначається також адресант і адресат, подаються перші рядки тексту листа. Нумерація наскрізна.

¹ Каталог №1.

² Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 28а. – Спр. 396. – Арк. 11; Календарь Черниговской губернии на 1898 год. – Чернигов, 1897. – С. 111.

³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. III. – С. 570.

⁴ Каталог № 2, 3.

⁵ Отчет о Воскресных классах для взрослых, существующих в г.Нежине с третьего октября 1893 г., за 1894 – 1895 учебный год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 6. – С. 66.

⁶ Яременко Л.М. Науково-інформаційний бюлетень “Продукційні сили України” як джерело діяльності Комісії ВУАН для виучування продукційних сил України // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 252.

⁷ Каталог № 21, 25.

⁸ Каталог № 17, 26.

⁹ Каталог № 63.

¹⁰ Календарь Черниговской губернии на 1893 год. – Чернигов, 1892. – С. 256.

¹¹ Каталог № 47.

- ¹² Отчет о воскресных классах... // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 6. – С. 66.
- ¹³ Каталог № 52, 74.
- ¹⁴ Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – Чернигов, 1893. – С. 362.
- ¹⁵ Каталог № 60; Иллюстрированная летопись русско-японской войны. – СПб., 1905. – Вып. XV. – С. 14.
- ¹⁶ Иллюстрированная летопись русско-японской войны. – СПб., 1905. – Вып. XV. – С. 14.
- ¹⁷ www.rulex.ru.; Журнал: Санкт-Петербургский университет. – 2004. – № 23-23; www.mitropolia – spb.ru/vedomosty/n28/24 –.shtml; каталог № 15.
- ¹⁸ Каталог № 69, 85.
- ¹⁹ Каталог № 68.
- ²⁰ Ніжинський філіал ДАЧО. – Ф. 1221. – Оп. 1. – Спр. 510. – Арк. 3.
- ²¹ Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – Чернигов, 1893. – С. 362.
- ²² Каталог № 7, 21, 26.
- ²³ Иллюстрированная летопись русско-японской войны. – СПб., 1905. – Вып. XV. – С. 14.; СПб., 1905. – Вып. XVII. – С. 27; каталог № 60.
- ²⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. III. – С. 83 – 89.
- ²⁵ Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – Чернигов, 1893. – С. 362.
- ²⁶ Каталог № 13.
- ²⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. III. – С. 87 – 88; каталог № 28.
- ²⁸ Каталог № 24.
- ²⁹ Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – Чернигов, 1893. – С. 336; каталог № 2.
- ³⁰ Каталог № 51.
- ³¹ Каталог № 75.
- ³² Каталог № 41.
- ³³ Каталог № 75.
- ³⁴ Каталог № 74.
- ³⁵ Каталог № 41.
- ³⁶ Каталог № 15, 28.
- ³⁷ Календарь Черниговской губернии на 1898 год. – Чернигов, 1897. – С. 76.
- ³⁸ Каталог № 57.
- ³⁹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 5. – Вып. 2. – К., 1998. – С. 15; каталог № 5.
- ⁴⁰ Черниговское слово. – 1908. – № 341; каталог № 9.
- ⁴¹ Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – Чернигов, 1893. – С. 362.
- ⁴² Каталог № 13.

КАТАЛОГ

1. Біографічні документи Калачевської К.С. та членів її родини

1. 1880 р.

Свідоцтво про народження Голяки Клавдії.

Витяг з метричної книги Миколаївської церкви м. Козельця.

Ксерокопія 2 стор.; 29,5 x 21 см

Інв. № Вп-2160

2. 08.06.1891 р.

Атестат Голяки Клавдії про закінчення Ніжинської жіночої гімназії

Кушакевич П.І.

Рукопис, друк. 2 стор.; 35,3 x 44,3 см

Інв № Ад-3058

3. 09.12.1891 р.

Свідоцтво Голяки Клавдії Степанівни на право обіймати посаду домашньої наставниці.

Друк, рукопис. 1,5 стор.; 35,5 x 44,2 см

Інв № Ад-3057

4. Після 1899 р.
Візитка Калачевської К.С.
Друк.; 3,8 x 9,2 см.
Інв № Ад-3053

5. Травень 1934 р.
м. [Київ]
Лист Калачевської К.С. до невідомого з біографічними даними чоловіка,
Калачевського В.К.

“Глубок[оуважаемый Герм[ан] Бор[исович].
Я получила Вашу справку о покойном муже и страшно тронута оценкой, кот[орую]
Вы дали ему”.

Рукопис. 1,5 стор.; 31 x 20,2 см
Інв № Ад-3063

6. 1934 р.
Обгортка до карток на отримання хліба.
Належала Калачевській Наталії Володимирівні.
Друк, рукопис. 4 стор.; 15,3 x 10,4 см
Інв № Ад-3062

II. Листи до Калачевської К.С. від Калачевського В.К.

7. 20 – 23.08.1899.
Санкт-Петербург.
“Дорогой Кончик! Сегодня я совершенно благополучно добрался до Питера и в
настоящий момент сижу в квартире Ивана...”
Адресовано: Ніжин, Київська вул., буд. Лося, кв. ?
Рукопис. 6 стор.; 20,8 x 13 см
Інв № Ад-2976

8. 25.08.1899.
Санкт-Петербург. “Крюков кан., 7, кв. 21”
“Милый мой Кончик! Только что вернулся с экзамена (8 час) устал конечно
варварски...”
Адресовано: [Ніжин]
Рукопис. 7 стор.; 20,8 x 12,8 см.
Інв № Ад-2977

9. 17 – 21.06.1900.
Санкт-Петербург.
“Сегодня как раз неделя, как я в Петербурге и, клянусь, до сих пор я ровно никому
и ничему не нужен”.
Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин, маєток Л.П. Голяко.
Рукопис. 12 стор.; 20,8 x 12,7 см.
Інв № Ад-2978

10. 1 – 2.09.1900.
Санкт-Петербург.
“Скучаю я без вас, моя милая “неимоверно”. А тут проклятые экзамены над душой

висят”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см
Інв № Ад-2979

11. 7 – 10.09.1900.

Санкт-Петербург.

“Коксик, милый! Наконец-то спёр экзамены”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 11,5 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2980

12. 14 – 17.09.1900.

Санкт-Петербург.

“Кокочка! Совершенно неожиданно получил твоё письмо. Накануне играли мы в карты у Стерлигова...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 10 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2981

13. 18 – 23.09.1900.

Санкт-Петербург.

“Пантюховы меня надули – не были. Приходил один приятель и мы просидели вечер вдвоём...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 10 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2982

14. 28 – 30.09.1900.

Санкт-Петербург.

“Не знаю, моя дорогая, чем кончилась поездка Ст.Мих. в Довжик «без кучера» для него – надеюсь вполне благополучно, – но для меня не совсем...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2983

15. 2 – 7.10.1900.

Санкт-Петербург.

“Получил вчера твоё письмо, Коксик, но уже после отправки своего ...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 11,5 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2984

16. 10 – 15.10.1900.

Санкт-Петербург.

“Осталось 3/4 часа до сна и мне хочется поболтать с тобой, моя хорошая Кокочка!...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 11,5 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2985

17. 20.10.1900.

Санкт-Петербург.

“Письмо твоё, Кокочка, получил только вчера, а о колясочке ни полслова...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 4 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-2986

18. 22.10.1900.

Санкт-Петербург.

“Вам не скоплять, вероятно, надо сырость, а только измерять, поэтому не гигроскоп требуется, а гигрометр...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 4 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-2987

19. 27 – 29.10.1900.

Санкт-Петербург.

“Вчера получил твоё письмо, Коксик, а думал уже не получу...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-2988

20. 30.10.1900.

Поштова картка.

Санкт-Петербург.

“Вчера в воскресенье был у Лоб[асов], но М[арию] А [ввакумовну] уже не застал...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 0,5 стор.; 9 x 14,1 см.

Інв № Ад-2989

21. 2 – 5.11.1900.

Санкт-Петербург.

“Должен прежде всего оговориться, что матерьялу мало-мальски интересного не имеется, т.к. погружён в книги...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 6 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-2990

22. 6 – 12.11.1900.

Санкт-Петербург.

“Коксик! Вы на меня взвели напраслину и гадким меня выругали несправедливо...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 11,5 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-2991

23. 16 – 18.11.1900.

Санкт-Петербург.

“Дорогой мой Коксик! Проявляю дикую расторопность по части сочинения, но всё же...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2992

24. 30.11 – 1.12.1900.

Санкт-Петербург.

“Дорогой мой Коксик! Дошла и до меня очередь и вот уже несколько дней у меня инфлюэнца...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 6 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2993

25. 10.01.1901.

Санкт-Петербург.

“Вот, Коксик, я уже и в Питере. Как будто бы вчера только уехал. Изменений никаких”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2994

26. 12 – 18.01.1901.

Санкт-Петербург.

“Кокончик, [...]! Должен тебе писать опять отрывочками по дням...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 10,5 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2995

27. 22 – 25.01.1901.

Санкт-Петербург.

“Получил я твоё письмо, Коксик, и, несмотря на семейную сцену, был сильно им порадован”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 10 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2996

28. 28 – 31.01.1901.

Санкт-Петербург.

“Сегодня у нас свадьба. Нижняя Маша вышла замуж...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2997

29. 13 – 15.02.1901.

Санкт-Петербург.

“Кокочка! Что же это такое значит! Я просто теряю голову”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.
Інв № Ад-2998

30. 20 – 22.02.1901.

Санкт-Петербург.

“Ну, мои дорогие, как Вы там себя чувствуете теперь. Благополучно ли у вас там”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-2999

31. 24.02 – 1.03.1901.

Санкт-Петербург.

“Всегда, моя дорогая, я «жалею», что тебя нет со мной...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 12 стор. та четвертинка аркуша з обох боків.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3000

32. 4 – 8.03.1901.

Санкт-Петербург.

“В прошлом письме, я писал тебе, моя дорогая, что в Петербурге беспокойно”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 10 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3001

33. 12 – 15.03.1901.

Санкт-Петербург.

“Нахожусь в настоящее время в весьма [грустном?] расположении духа. Получил сегодня своё сочинение для подготовки к докладу и разговаривал по поводу его со своим профессором”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 4 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3002

34. 17.03.1901.

Санкт-Петербург.

“Сегодня именины Мышки! Целую её в мордочку и желаю ей всяческих благ”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 8 стор.; половинка аркуша; 1/3 аркуша – з одного боку.; 28,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3003

35. 22.03.1901.

Санкт-Петербург.

“Лес рубят! Молодой ещё, зелёный лес...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 4 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3004

36. 28.03.1901.

Санкт-Петербург.

“Ну, Коксик, ещё один экзамен ухнул”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 10 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3005

37. 4 – 5.04.1901.

Санкт-Петербург.

“Так занято время, мой Коксик, что положительно не могу каждый день записывать происшедшее...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3006

38. 12.04.1901.

Санкт-Петербург.

“Вчера спёр ещё один экзамен. Уголовное пр[аво] получено 11 баллов”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 6 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3008

39. 18 – 19.04.1901.

Санкт-Петербург.

“Накопилось у меня к тебе тут дел целая куча и пользуюсь моментом, чтобы поставить вопросы и ответить на твои”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., [Гучин].

Рукопис. 4 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3009

40. 2 – 3.05.1901.

Санкт-Петербург.

“Ну, Коксик, поздравляю Вас. Накануне прошлого экзамена (12 б.), т.е. в пятницу (27) пришли ко мне Пантюховы...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 6 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3010

41. 06.05.1901.

Санкт-Петербург.

“Целую тебя, моя хорошая, крепко на радостях, что уже вижу конец”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 4 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3007

42. 17.05.1901.

Санкт-Петербург.

“Коксик до сих пор ещё ничего не известно о том, когда наконец нас отсюда выпроводят. Ходит слух, что 22-го будем представляться государю...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 3 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3011

43. 4.06.1901.

Київ.

“Ты наверное уже поджидала письмо в понедельник, но даже и сейчас пишу наспех...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3012

44. 11.06.1901.

[Київ].

“Думал я Коксик получить от тебя во вторник письмецо, но увы! Почему нет?”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 4 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3013

45. 22.07.1901.

[Київ?]

“Так отделились, Коксик, от неприятности, грозившей нам и разумеется очень рады”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 13,4 см.

Інв № Ад-3014

46. 1 –3.08.1901.

Київ.

“Не смотря на отвратительнейшую погоду Александра Михайловна поехала со мной и поэтому дорога до Чернигова показалась сравнительно короткой”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3015

47. 11.08.1901.

Київ.

“Сегодня наконец получил твоё письмо, моя дорогая, а то волновался ужасно”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 8 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3016

48. 18.08.1901.

Київ.

“Прекрасно, Коксик, целую крепко тебя в мордочку. Явлюсь я за Вами в конце августа”.

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 4 стор.; 20,8 x 12,9 см.

Інв № Ад-3017

49. 12.09.1901.

Дубно.

“Уже мы сидим в Дубно и провели одно заседание. Началось в 10 ч. и кончилось в 4 ч.”.

Адресовано: Київ, Маріїнсько-Благовіщенська, 46, кв. 10.

Рукопис. 4 стор.; 20,5 x 12,9 см.

Інв № Ад-3018

50. 16.09.1901.

м. Дубно Волинської губ. (тепер Рівненська обл.).

“Получил твоё письмо, моя дорогая, и так захотелось домой, что хоть удирай”.

Адресовано: Київ, Маріїнсько-Благовіщенська, 46, кв. 10.

Рукопис. 4 стор.; 20,5 x 13 см.

Інв № Ад-3019

51. 24.09.1901.

Дубно.

“Дорогая Кокочка. Скоро уже, милая, я приеду.”

Адресовано: Київ, Маріїнсько-Благовіщенська, 46, кв. 10.

Рукопис. 4 стор.; 20,4 x 12,9 см.

Інв № Ад-3020

52. 3.11.1901.

Харків.

“Всё не собрался написать тебе, моя дорогая! Как то неудобно, нет места, а главное уединения...”

Адресовано: Київ, Маріїнсько-Благовіщенська, 46, кв. 10.

Рукопис. 4 стор.; 21 x 12,9 см.

Інв № Ад-3021

53. 23.11.1901.

Поштова картка.

Харків.

“Получил твою телеграмму, Кокочка и теперь успокоился, а то заволновался страшно”.

Адресовано: Київ, Маріїнсько-Благовіщенська, 46, кв. 10.

Рукопис. 1 стор.; 9 x 14,1 см.

Інв № Ад-3022

54. 1.12.1902.

Рівне.

“Сижу себе в Ровно и начинаю уже отчаянно скучать. Расскажу впрочем как уст[р]оился”.

Адресовано: Київ, Маріїнсько-Благовіщенська, 46, кв.[10?]

Рукопис. 4 стор.; 20,9 x 13,3 см.

Інв № Ад-3023

55. 2.03.1903.

Харків.

“Мы уже в Харькове и одно заседание от[было], причём судьи проявили...”

Адресовано: Київ, М[аріїнсько] -Благовіщ[енська], 46, кв. [9].

Рукопис. 4 стор.; 21 x 13 см.

Інв № Ад-3024

56. 9.03.1903.

Харків.

“Что ж это Вы, мой друг, оставляете меня без унимания”.

Адресовано: Київ, М[аріїнсько]-Благовіщ[енська], 46, кв. 9.

Рукопис. 4 стор.; 21 x 13 см.

Інв № Ад-3025

57. 15.03.1903.

Харків.

“Письмо твоё я получил через три часа после отправления своей телеграммы...”

Адресовано: Київ, М[аріїнсько]-Благовіщенська, 46, кв. [9].

Рукопис. 3,5 стор.; 21 x 13 см.

Інв № Ад-3026

58. 22.03.1903.

Харків.

“Не везёт с симфоническими. Что же делать! Хотя ты не пишешь, как они...”

Адресовано: Київ, М[аріїнсько]-Благовіщенська, 46, кв.9.

Рукопис. 4 стор.; 16,5 x 13,6 см.

Інв № Ад-3027

59. 26.10.1903.

Поштова картка.

Проскурів (тепер Хмельницький).

“Сижу в Проскурове. Спокойно. Погода ужасная”.

Адресовано: Київ, Фундуклеївська, 51, кв. 15.

Рукопис. 1 стор.; 9 x 14,1 см.

Інв № Ад-3028

60. 18.02.1904.

Вінниця.

“Приехал я в Винницу в воскресенье и Кошелева не застал – он был на следствии...”

Адресовано: Київ, Іванівська, 65, кв. 19.

Рукопис. 4 стор.; 20,7 x 13,1 см.

Інв № Ад-3029

61. 27.02.1904.

Вінниця.

“Дорогой мой Коксик! Я так запоздал написать тебе, потому что по приезде из Киева накопилась пропасть дел...”

Адресовано: Київ, Іванівська, 65, кв. 19.

Рукопис. 4 стор.; 20,7 x 13,1 см.

Інв № Ад-3030

62. 4.03.1904.

Вінниця.

“Вчера получил твоё письмо. Приветствую Вячу. Третьего я вернулся из Старо-Константинова”.

Адресовано: Київ, Іванівська, 65, кв. 19.

Машинопис. 4 стор.; 21,2 x 13,4 см.

Інв № Ад-3031

63. 6.04.[1904].

[Житомир].

“Собственно говоря дело по приисканию квартиры идёт медленно”.

Адресовано: [Київ].

Рукопис. 4 стор.; 20,7 x 13,2 см.

Інв № Ад-3032

64. 6.12.[1904].

Київ.

“Ужасно ты, моя милая, необстоятельная женщина! Квартира уже нанята...”

Адресовано: Житомир, Іларіонівська, 17.

Рукопис. 4 стор.; 30,5 x 13,8 см.

Інв № Ад-3033

65. 4.03.1905.

Полтава, Поштамтська, 12.

“Сегодня только я устроился окончательно. Приехали мы...”

Адресовано: Київ, Паньківська, 10, кв. 2.

Рукопис. 4 стор.; 18 x 11,5 см.

Інв № Ад-3034

66. 8.03.1905.

Полтава, Поштамтська, 12.

“Посылаю тебе повестку. Здесь всё спокойно...”

Адресовано: Київ, Паньківська, 10.

Рукопис. 4 стор.; 18 x 11,5 см.

Інв № Ад-3035

67. 13.03.1905.

Полтава, Поштамтська, 12.

“Кочка! Недавно я получил от Гречки ругательное письмо за то, что 1-ой книги Рус[ское] Бог[атство] он не получил до сих пор”.

Адресовано: Київ, Паньківська, 10.

Рукопис. 4 стор.; 18 x 11,6 см.

Інв № Ад-3036

68. 17.03.1905.

Полтава.

“Продолжаю ежедневно ходить в театр и сегодня наконец насладился представлением”.

Адресовано: Київ, Паньківська, 10, кв. 2.

Рукопис. 4 стор.; 21,1 x 13,4 см.

Інв № Ад-3037

69. 22.03.1905.

Полтава.

“Ужасно я рад, Коксик, что Борисик наш отозвался”.

Адресовано: Київ, Паньківська, 10, кв. 2.
Рукопис. 4 стор.; 21 x 13,4 см.
Інв № Ад-3038

70. 29.03.1905.

Поштова картка.
Полтава.

“Если нужны деньги, то пойді в надзор, вызови Евг.Вас.Котова...”

Адресовано: Київ, Паньківська, 10, кв. 2.
Рукопис. 1 стор.; 9 x 14,1 см.
Інв № Ад-3039

71. 2.04.1905.

Поштова картка.
Полтава.

“Вчера приехал из Харькова. Видел Вальца...”

Адресовано: Київ, Паньківська, 10, кв. 2.
Рукопис. 1 стор.; 9 x 14,1 см.
Інв № Ад-3040

72. 3.10.1905.

Проскурів (тепер Хмельницький).

“Письмо твоё получил, Тобсик, и благодарю. Уж очень скверно то, что не минула нас...”

Адресовано: Київ, Фундуклеївська, 51, кв. 15.
Рукопис. 3,5 стор.; 21 x 13,5 см.
Інв № Ад-3041

73. 28.10.1905.

Проскурів (тепер Хмельницький).

“Получила ли ты мою открытку, я от тебя ничего не получила...”

Адресовано: Київ, Фундуклеївська, 51, кв. 15.
Рукопис. 4 стор.; 21 x 13,5 см.
Інв № Ад-3042

III. Листи до Калачевської К.С. від інших осіб

74. [жовтень 1900].

Санкт-Петербург.

Лист від Пантюхової Ольги.

“Милая Кокочка. К сожалению не смогла тебе купить корсет...”

Адресовано: м. Ніжин, Чернігівська губ., будинок Лося, кв. Голяко.
Рукопис. 4 стор.; 18,2 x 11,6 см.
Інв № Ад-3043

75. 8.10.1900.

Санкт-Петербург.

Лист від В.М. Нечаєва на бланку запрошення на весілля.

“Уважаемой и милой Клавдии Степановне с благодарностью за живое участие к моей судьбе...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.
Друк. 1 стор. Рукопис. 1 стор.; 10,2 x 16,5 см.
Інв № Ад-3044

76. 22.12.1900.

Ніжин.

Лист від невідомої.

“Дорогой мой Кокончик! Поздравляю Вас с днём Вашего ангела, моё милое дитя...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., с. Гучин.

Рукопис. 4 стор.; 17,5 x 10,9 см.

Інв № Ад-3045

77. 8.05.1901.

Ніжин.

Лист від невідомої.

“Кокончик, моё милое, дорогое дитя! Неужели Зина Вам ещё ничего не сообщила о нашем великом переселении в Самарканд?”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., [с.Гучин].

Рукопис. 7,5 стор.; 20,8 x 13 см.

Інв № Ад-3046

78. 31.05.1901.

Ніжин.

Лист від невідомої.

“Милое, дорогое дитя моё, Кокончик мой славный! Сейчас получила я письмо от Влад.Кон...”

Адресовано: ст. Довжик, Чернігівська губ., [с.Гучин]

Рукопис. 2,5 стор.; 20,8 x 13 см.

Інв № Ад-3047

79. 26.03.190[4].

?

Лист від Михайловської Ольги.*

“Христос Воскрес! Дорогая Кока! Не знаю Вашего нового адреса, но думаю, что письмо моё будет тобой получено...”

Без конверта і адреси.

Рукопис. 4 стор.; 17,3 x 10,8 см.

Інв № Ад-3048

80. ?

?

Візитна картка-записка від Отроковського В.М.

“Глубокоуважаемая Клавдия Степановна! К искреннему своему огорчению...”

?

Рукопис. 1 стор.; 6,8 x 10,5 см.

Інв № Ад-3049

---

* Вкладений в лист № 63.

81. Не раніше 1927 р.

Поштова картка.

Батумі.

Лист від невідомої.

“Дорогая Клавдия Степановна, все мои старания достать семена риса не увенчались успехом”.

Адресовано: м. Київ, В. Підвальна, 14, кв. 42.

Рукопис. I стор.; 10,5 x 14,9 см.

Інв № Ад-3050

82. Не раніше 1932 р.

Поштова картка.

?

Лист від невідомого.

“Дорогая Клавдия [Степановна], письмо Ваше...”

Адресовано: [м. Київ], Ворошилова, 14, кв. 42.

Рукопис. I стор.; 10,5 x 15 см.

Інв № Ад-3051

83. 18.08.1937 р.

Київ.

Лист від Калиновського.

“Дорогая Клавдия Степановна, поздравляю Вас с днём рождения и шлю самые искренние пожелания...”

?

Рукопис. 2 стор.; 15,5 x 11,8 см.

Інв № Ад-3052

IV. Кореспонденція до членів родини Калачевської К.С.

84. [1904 р.]

Записка Калачевській Наталії від Дусі.*

“Дорогая Наташа, приезжай к нам...”

Без конверта і адреси.

Рукопис. I стор.; 13,2 x 10,5 см.

Інв № Ад-3054

85. 15.03.1905.

м. Сипінгай (тепер м. Сипін, Китай).

Телеграма Бориса Калачевського до Володимира Калачевського.

“Здрв Пришлите мухобоя...”

Адресовано: Київ, Паньківська, 10.

26 x 21,8 см.

Інв № Ад-3055

86. 04.09.[1914 – 1918].

?

Лист невідомого з діючої армії до Наталії Калачевської.

---

* Вкладена в лист № 63

“Твоє, дорога Наташа, письмо меня обрадовало, тронуло и сконфузило...”
Без конверта і адреси.
Рукопис. 2,5 стор.; 21 x 13,2см.
Інв № Ад-3056

V. Фотографії Калачевської К.С. та членів її родини

87. Калачевська К.С.
Кінець XIX – початок XX ст.
Фотодрук, паспарту, золочене тиснення.; 16 x 10,7 см.
Інв № ФТ-2103

88. Калачевський В.К. та Калачевська К.С.
Кінець XIX – початок XX ст.
Фотодрук.; 6 x 10,8 см.
Інв № ФТ-2104

89. Калачевський Є.К.
Кінець XIX – початок XX ст.
Фотодрук, паспарту.; 10,6 x 6,4 см.
Інв № ФТ-2105

90. Мокрієвич Л.П.
Кінець XIX – початок XX ст.
Фотодрук, паспарту, золочене тиснення.; 10,5 x 6,4 см.
Інв № ФТ-2102

VI. Документи наукової діяльності Калачевської К.С.

91. Стаття “Казанлыкская роза и её культура в Киевском Акклиматизационном саду”. 1931 р.
Машинопис. 20 стор.; 29 x 20,3 см.
Інв № Ад-3059

92. Стаття “Казанлицька троянда і її культура в Київському Акліматизаційному саді”. 1931 р.
Друкарський відбиток. 8 стор.; 25 x 17,6 см.
Інв № Ад-3060

93. Стаття “Из жизни Киевского Акклиматизационного сада”.
1933 р.
Машинопис. 15 стор.; 29 x 20,3 см.
Інв № Ад-3061

В. ЗАЙЧЕНКО

Старовинні коштовні пояси у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Каталог

Пояс – один з найнеобхідніших предметів одягу в Україні. Пояси розрізняються за матеріалом, технікою виготовлення та складністю орнаментів. Темою даного дослідження є коштовні шовкові та шовкові, заткані золотом і сріблом пояси, якими прикрашали своє вбрання представники української козацької старшини в XVII – XVIII ст. В численних тестах, описах та реєстрах майна того часу зустрічаємо і свідчення про пояси, що дають уявлення про матеріал, місце виготовлення, а інколи і про їхній декор та вартість.

Найдавніші з виявлених друкованих джерел датовані кінцем XVII (?) – першою чвертю XVIII ст. (1719 – 1723), згадують “кушакъ персицкой шолковой...”, “кушакъ персицкой два рубля”.¹ Ймовірно, ці пояси були чисто шовковими, однобічними чи двобічними, однолицевими чи дволицевими. Вони ткалися на широких (60 – 70 см) або на вузьких (30 – 35 см) станах і тоді зшивалися по всій довжині.² Привезені з Персії (Ірану), Туреччини, інших країн, вони мали загальну назву – “східні”. В залежності від ширини ці пояси ще називалися “шалевими” (широкі) та “напівшалевими” (вдвічі вужчі). За характером орнаменталізації вони розподілялися на три частини – середник, кінці та облямівку. Середник декорувався дрібними мотивами або затикався поперечними смугами, заповненими орнаментом чи без нього. Кінці орнаментувалися окремими квітами, букетами, вінками, інколи – розетками, які ритмічно чергувалися. Облямівка часто доходила до кінців. Хоч подібні пояси були досить дорогими, судячи з документів, їх могли купити і люди середнього достатку.

Набагато дорожчими були перські та турецькі шовкові пояси, заткані золотими або срібними смугами. Такий пояс мав син Павла Полуботка Андрій, про що свідчить запис у “Книге пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка...”. Запис – “пояс красный турецкой, концы затканы золотом” – дає чітке уявлення про річ.³ Про ціну подібного пояса дізнаємося зі щоденника Якова Марковича за 1727 рік: “купилъ у секретаря Толмачова персидский съ серебромъ поясъ за 20 рублей”.⁴ Ще одну згадку про такий самий пояс знаходимо в описі речей бунчукового товариша Григорія Фридрикевича, що помер під час подорожі в 1720-х роках. У переліку одягнутого на покійного вбрання “пояс зелёный с засновами золотыми”.⁵

Перські та турецькі пояси малинового, зеленого, коричневого кольорів з тканими срібними або золотими нитками смугами на кінцях та суканими з ниток основи торочками побутували в середовищі української козацької старшини з початку XVIII, а може і з кінця XVII століття. Підтвердженням цьому є пояс з колекції ЧІМ (И-5395), який належав прилуцькому полковнику Гнату Галагану (1714 – 1739). Вони були популярними й за часів гетьмана Кирила Розумовського: “Козаки при дворе Разумовского в Батурине обматывали животы многометровыми персидскими поясами, сохранили парчовые жупаны, жены старшин щеголяли в кунтушах и корабликах своих бабушек”.⁶

З описом східних “кушаков” схожий пояс (И-489) з музейної колекції, який заслуговує на особливу увагу. Це шовково-золотно-срібне полотнище із середником,

затканим різної ширини смугами у малинових та зелених тонах, заповненими геометризваними або геометричними мотивами. На кінцях пояса – по шість стилізованих дерев, на кожному з яких – по чотири ананаси, а на верхівках – пари пташок. Вздовж країв – широкі малинові, оточені вузькими смугами, облямівки. Ці ознаки дозволяють припустити, що пояс має східне походження і датується початком XVIII ст.

Цікаві свідчення про іноземні пояси знаходимо у статті “Один из предметов старинного малороссийского щегольства”. Крім шовкових та затканих золотом і сріблом турецьких поясів автор пише про пояси китайського виробництва. Завдяки густоті і щільності тканиня пояси з тонких вовняних ниток можна було протягти крізь обручку. Вони були чисто білі, зелені, помаранчеві або червоні і прикрашалися тільки на кінцях чудовими квітами.⁷

Імпортні східні пояси довгий час побутували в Україні, Московській Русі, Білорусі. Вони слугували прототипами для виробництва поясів московських і случьких, поширених на цих самих територіях у другій половині XVIII ст.

Спочатку “кушачне” виробництво виникло в Астрахані, яка була центром транзитної торгівлі Росії зі Сходом. Там у 1752 році була заснована мануфактура вірменина Ревиза Залієва, а 1760 року – мануфактура братів Буніатових. Подальшого розвитку виробництво шовкових поясів набуло в Москві та її околицях.⁸ Через відмову дворянства від російського національного одягу, шовкові пояси майже виключно побутували серед купецтва та заможного селянства. Це визначило орієнтацію у виготовленні поясів на широкого споживача: такі вироби не вражали розкішшю.

Однією з найстаріших московських мануфактур було підприємство Данила Земського, переведене в 1745 році в село Купавно під Богородськом. З 1775 до 1803 року Купавнинська мануфактура була державним виробництвом, а з 1803 до 1833 року нею володіли князі Юсупови.⁹ Збірка музею має два пояси цієї мануфактури (И-460, И-467).

До найбільших виробництв належала фабрика Якова Карпова, відкрита 1792 року в селі Хомутові. Великими підприємствами були й шовкоткацькі фабрики Кондрашева, Григорія Кирнякова, Івана Колокольникова. В селі Покровському Московської губернії в 70-х роках XVIII ст. почала працювати фабрика Герасима Миронова, а також фабрика купців Дудишкіних. В Купавному, крім фабрики Юсупова, функціонувала фабрика московської купчихи Зеніної, що також випускала пояси-“кушаки”.¹⁰

На шовкових поясах російського виробництва в більшості випадків ставився товарний знак. Але інколи зустрічаються вироби без міток. Ймовірно, вони виготовлені дрібними кустарями, що працювали “безуказно”. Саме пояси без міток складають найбільшу групу російських поясів музейної колекції.

Торгівля східними поясами йшла також через Західну Україну. Купцями були переважно вірмени, турки та греки, тісно пов’язані торгово-підприємницькою діяльністю з Турцією та Персією. Оселившись у Львові, вони у другій половині XVIII ст. вели жваву торгівлю, скуповуючи пояси для ринку Речі Посполитої.

Великий попит та висока вартість поясів спричинили появу підприємств, що їх випускали, наприклад: фабрики польських вірмен Якуба Піатровича в Константинополі та Яна Марконовича у Львові. Набуває розвитку кустарне виробництво поясів у Бродах, Бучачі, чому сприяв протекціонізм магнатів.¹¹

Найбільш відомою була персіарня у Станіславі (нині Івано-Франківськ). В 40-х роках XVIII ст. тут оселився вірменин Миссіорович, що поклав початок виробництву

шовкових східних поясів. Особливо важливе значення для виробництва поясів у Станіславі, а потім і у Слуцьку мала діяльність Яна Мажарського. Станіславські майстри спочатку працювали за східними зразками, але невдовзі внесли зміни в розмір і структуру орнаментів, що базувались на місцевих традиціях. Виробництво шовкових поясів поширилось по всій Галичині, Поділля та Волині. На жаль, жодного пояса українських майстрів у колекції музею немає.

В 50-ті роки XVIII ст. князь Михайло Казимир Радзивілл, воєвода віленський, заснував фабрику поясів – персіарню – у Слуцьку. Спочатку на фабриці працювали майстрами турки та перси, які відтворювали східні зразки. Потім на навчання до Станіслава були направлені місцеві робітники, які перенесли у Слуцьк досвід Станіславської персіарні. 1758 року на чолі фабрики було поставлено Яна Мажарського, який 1778 року передав справи своєму сину Леону. В період діяльності у Слуцьку Яна Мажарського був створений тип пояса, котрий став відомим під назвою “слуцького”. Леон Мажарський ввів нові розробки середника пояса.

Слуцька фабрика працювала до 1844 року. Проте через заборону носити каптани (кунтуші) після приєднання Білорусі до Росії на початку XIX ст. потреба у слуцьких поясах зникла і їхнє виробництво припинилося.

Працювали персіарні і на території Польщі. Найбільш відомими були підприємства в Кобилках та Липковому під Варшавою, декілька виробництв у Кракові та Гданську. Вони перебували під значним впливом Слуцька. Персіарнею в Кобилках керував S. Filsjan, а з 1718 року технічне керівництво перейшло до F. Selimand, ткача з Ліона.¹² Збірка музею має один пояс цієї персіарні (И-4851).

Липківська персіарня належала Якову Пасхалісу, який у 1789 році передав керівництво виробництвом F. Selimand. У 1791 році Яків Пасхаліс отримав шляхетство та прізвище Якубович. Маркою на поясах став його герб у вигляді ягняти з червоним прапорцем на зеленому тлі.¹³

Коштовні пояси XVII – XVIII ст. зберігалися в родинах козацької старшини, передаючись від покоління до покоління, як і багато інших дорогоцінних тканин. Частина їх була вкладена до церков: там вони і зберігалися або використовувалися для церковного облачення, часто у переробленому вигляді, як, наприклад: два пояси з музейної колекції (И-507, И-1419). Перший перероблений у вузький пояс, з другого пошито епитрахиль.

У XIX ст. пояси стали предметом колекціонування. Їх збирали приватні особи, а в кінці XIX – на початку XX ст. і музеї. Часто власники колекцій передавали свої зібрання до музеїв, як це зробив відомий меценат Василь Васильович Тарновський. Зпоміж величезної кількості інших пам'яток, він передав Чернігівському земству і пояси, дев'ять з яких вдалося виокремити з колекції завдяки старим інвентарним номерам та каталогам.

Загальна кількість коштовних поясів XVIII – початку XIX ст. у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського становить 44 од. Колекцію можна розподілити на три групи:

1. Східні шовкові пояси переважно із золотними або срібними смугами на кінцях – 19 од. До цієї групи можна віднести також 1 пояс з квітковим орнаментом на кінцях та 2 шовково-золотно-срібні пояси східного виробництва – “шалевий” та “напівшалевий”;

2. Шовкоткані пояси російського виробництва – 10 од.;

3. Слуцькі пояси та пояси слуцького типу – 10 од., до них належать також речі польського виробництва.

Осібнo в цій колекції стоять два пояси, про які не вдалося знайти жодної згадки в літературі. Один з них (И-514) виготовлений з плетених шовкових малинових шнурів і, ймовірно, має східне походження. Другий (И-4722), плетений у вигляді рибальської сіті, як вовняні селянські пояси, з шовкових та срібних ниток, вірогідно, належить до виробів українських майстрів. Музейні інвентаризаційні документи свідчать, що цей пояс належав гетьману Івану Скоропадському.

В каталозі пояси розміщені по групах, нумерація наскрізна. Про кожний твір подано наступну інформацію: назва, час виготовлення, місце виготовлення, розмір, джерело надходження, сучасний інвентарний номер, старі інвентарні номери, опис із зазначенням матеріалу, стан збереженості, публікації. Як додаток до каталогу подаємо фабричні марки (мітки) поясів, які вдалося виявити в літературі.

Список скорочень:

Музей Гарновського В.В. – Музей українських старожитностей В.В.Тарновського

ЧЄД – Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей (древлехранилище)

ЧАК – Чернігівська губернська вчена архівна комісія

¹ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII – XVIII ст. // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – С. 340, 341, 347, 350.

² Яқуніна Л. Слуцкія паясы. – Мінськ, 1960. – С. 58.

³ Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 году майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым. Издана Григорием Милорадовичем. – [Без вихідних даних]. – С. 32.

⁴ Дневныя записки малороссийского подскарбія генерального Якова Марковича. – Москва, 1859. – С. 211.

⁵ Лазаревский А. Украинские исторические мелочи. – К., 1901. – С. 15.

⁶ Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. – Ленинград, 1981. – С. 192.

⁷ Киевская старина. – 1891. – Т. IX. – С. 485.

⁸ Яқуніна Л. Вказана праця. – С. 59 – 60.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 61 – 63.

¹¹ Там само. – С. 68, 69.

¹² Новодережкіна О. Шовкові пояси XVIII століття з колекції Музею українського народного декоративного мистецтва: Каталог виставки. – К., 2003. – С. 2.

¹³ Там само.

КАТАЛОГ

Східні пояси

1. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

500 x 40 см.

Надійшов з Прилуцького краєзнавчого музею.

Інв. № И-5395.

Старі інв. номери: № 1686; № 36; бирка з написом: “пояс червоний гетьманський”.

Пояс шовковий, малинового кольору, на кінцях – по три виткані золотними нитками смуги. Торочки сукані з ниток основи. Плями, дрібні дірочки. Належав прилуцькому полковнику **Гнату Галагану** (?).

2. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

500 x 33 см.

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-468.

Старі інв. номери: 528; 768.

Пояс шовковий, малинового кольору, на кінцях – по широкій, витканій золотними нитками, смузі. Торочки сукані з ниток основи. Тканина потерта, місцями зблякла.

Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського. – К., 1898. – С. 68, № 528.

3. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

432 x 33 см.

Надійшов з музею Тарновського В.В.

Інв. № И-493.

Старі інв. номери: “куплен 31/III – 1907, 836”; Ч.Д.М. Інв. 1935 р. № 1199.

Пояс шовковий, світло-малинового кольору, на кінцях – по широкій, витканій золотними нитками, смузі. Торочки сукані з ниток основи і сплетені у кіски. Тканина потерта, місцями зблякла.

4. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

300 x 11 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-456.

Старі інв. номери: ЧЄД № 22; інв. 1925 р. № 398; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1999.

Пояс шовковий, малинового кольору, на одному кінці зберігся фрагмент витканої золотними нитками смуги. Перешитий для потреб церкви, потертий, втрачені торочки та орнаментальні смуги.

Каталог виставки XIV археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – Церковные древности. – С. 165, № 1644 (?).

5. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

252 x 24 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-461.

Старі інв. номери: 12; IV-906; Інв. 1925 р. № 390; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 3460; 844.

Пояс шовковий, малинового кольору. Потертий, орнаментальні смуги і торочки втрачені.

6. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

230 x 33 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-469.

Старі інв. номери: ЧЄД № 20, 10; Ч.Д.І.М. 1935 р. 20, 951.

Пояс шовковий, малинового кольору, на кінцях – по витканій жовтим шовком смузі. Дрібні торочки сукані з ниток основи. Порваний, один кінець частково втрачений.

7. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

225 x 14,5 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-496.

Старі інв. номери: № 5; 387; Інв. 1925 р. № 387, 820; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1997.

Пояс шовковий, малинового кольору, на кінцях – по п'ять, витканих золотними нитками, смуг. Кінці втрачені, забруднення.

8. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

440 x 24 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-498.

Старі інв. номери: ЧЄД 25; інв. 1925 р. № 396; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1991.

Пояс шовковий, коричневого кольору, на кінцях – по широкій, витканій срібними нитками, смузі. Торочки сукані з ниток основи. Місцями потертий, частина одного кінця втрачена.

Каталог виставки XIV археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 41, № 971 (?).

9. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

320 x 36 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-509.

Старі інв. номери: ЧЄД XXXII-8; IV-902; 1908; Інв. 1927 р. № 388; Ч.Д.І.М.1935 р. № 1974; 883.

Пояс шовковий, малинового кольору, на кінцях – по три, виткані золотними нитками, смуги. Торочки сукані з ниток основи. Місцями потертий.

10. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

296 x 17,5 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-516.

Старі інв. номери: 11; 866; IV-905; Інв. 1925 р. 389; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1995.

Пояс шовковий, зеленого кольору, на кінцях – по широкій, витканій срібними нитками, смузі. Торочки сукані з ниток основи. Один край втрачений, майже повністю втрачені торочки на одному кінці.

Каталог виставки XIV археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 42, № 978 (?).

11. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

238 x 23 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-518.

Старі інв. номери: № 1; 839; Інв. 1925 р. № 386; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1994.

Пояс шовковий, зеленого кольору. Кінці з орнаментальними смугами та торочками втрачені.

12. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

250 x 10 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-519.

Старі інв. номери: ЧЄД № 19; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1998.

Пояс шовковий, малинового кольору, на кінцях – виткані жовтим шовком смуги. Перешитий для потреб церкви, потертий.

13. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

296 x 18,5 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-525.

Старі інв. номери: ЧЄД № 26, 64; IV-920; Ч.Д.І.М. № 1993; 959.

Пояс шовковий, малинового кольору, на кінцях – по широкій, витканій срібними нитками, смузі. Половина пояса обрізана вздовж краю, торочки втрачені, забруднення.

14. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

260 x 18 см.

Надійшов з музею ЧАК, куди був переданий священником Вознесенської церкви с. Роїще (нині Чернігівський район) Г.Левченком.

Інв. № И-463.

Старі інв. номери: № 3245; етикетка “Поясь мужской изъ села Роище Черниговского уѣзда. Получен от свящ. Г. Левченко в июлѣ 1905 года”.

Пояс шовковий, малинового кольору, на кінцях – по широкій, витканій срібними нитками, смузі. Обрізаний вздовж одного краю, порваний.

Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова: Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 84, № 3245.

15. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

265 x 18,5 см.

Надійшов з музею ЧАК (?), куди був переданий священником Вознесенської церкви с. Роїще (нині Чернігівський район) Г. Левченком.

Інв. № И-511.

Старі інв. номери: 875; 3240; 3241; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1971; етикетка “Поясь мужской слущкой работы изъ села Роище Черниговского уѣзда. Дар свящ. Г. Левченко”.

Пояс шовковий, малинового кольору, на кінцях – по широкій, витканій золотними нитками, смузі. Вздовж одного краю обрізаний, тканина потерта, торочки втрачені.

Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова: Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 84, № 3241.

16. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

305 x 18,5 см.

Надійшов з музею ЧАК (?), куди був переданий священиком Вознесенської церкви с. Роїще (нині Чернігівський район) Г. Левченком.

Інв. № И-523.

Старі інв. номери: 1908 р.; 886; 3244; етикетка “Поясъ мужской слущкой работы изъ с. Роище Черниговского уѣзда. Дар свящ. Г. Левченко”; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1959.

Пояс шовковий, малинового кольору, на одному кінці збереглася широка, виткана золотними нитками, смуга. Обрізаний вздовж одного краю, тканина потерта, на одному кінці втрачені торочки, на другому – торочки й орнаментальна смуга.

Черниговский соѣдиненный исторический музей городской и учёной архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова: Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 84, № 3244.

17. Пояс чоловічий (фрагмент)

Перша половина XVIII ст.

30 x 15 см.

Надійшов від Шугаєвського В.А.

Інв. № И-567.

Старі інв. номери: етикетка “От В.А. Шугаевского 15/IX-28 г.”; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 19956.

Пояс шовковий, малинового кольору, на одному кінці – залишок витканої жовтим шовком смуги. Фрагмент з обтріпаними краями.

18. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

260 x 24,5 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-633.

Старі інв. номери: 13, XIV.

Пояс шовковий, малинового кольору, на одному кінці збереглася частина витканої золотними нитками смуги. Зшитий з двох деталей, кінці втрачені.

19. Пояс чоловічий

Перша половина XVIII ст.

370 x 16 см.

Надійшов з музею Тарновського В.В.

Інв. № И-524.

Старі інв. номери: 335, 1973, 501.

Пояс шовковий, малинового кольору, на кінцях – по широкій, витканій золотними нитками, смузі. Підшитий вздовж краю, потертий, торочки пошкоджені.

20. Пояс чоловічий

XVIII ст.

265 x 45 см.

Надійшов з ЧЄД (?), куди був переданий священиком Вознесенської церкви с. Роїще (нині Чернігівський район) Г. Левченком.

Інв. № Вр-2930

Старі інв. номери: етикетка з текстом “Поясь женский шолковый из с. Роища Черниговского уѣзда. Даръ свящ. Г. Левченко”.

Пояс шовковий, малинового кольору. На кінцях – по широкій смузі квіткового орнаменту з п'ятьма квітками, обрамленій потрійними орнаментальними смугами, орнамент виконано блакитним та бежевим шовком. Торочки сукані з ниток основи. Порваний, один кінець втрачений до орнаментальної смуги.

21. Пояс чоловічий (“шалевий”)

Початок XVIII ст.

230 x 84 см.

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-489

Старі інв. номери: 531, 1807.

Пояс шовковий, з використанням золотних та срібних ниток. Середник у поперечних смугах малинового, гірчичного, зеленого, коричневого кольорів з натканим по них орнаментом з розеток, шестикутних зірок, восьмикутників з розетками в центрі та ін. Жодна орнаментальна смуга не повторюється. На кінцях – по широкій смузі орнаменту, укладеного з шести стилізованих деревоподібних мотивів з ананасами та парами пташок на верхівках. Вздовж країв – широкі малинові смуги облямівки. Торочки, сукані з бежевих ниток, пришиті пізніше. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Реставрований у 1992 р.: слабкі місця продубльовані тканинами в тон пояса.

Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 68, № 531.

22. Пояс чоловічий (“напівшалевий”)

Друга половина XVIII ст.

257 x 44,5 см.

Надійшов з музею культів.

Інв. № И-472

Старі інв. номери: 9167.

Пояс шовковий, місцями золотно-срібний. Середник декорований п'ятьма поздовжніми хвилястими лініями рослинного орнаменту з великими гвоздиками рожево-білого кольору та дрібними квітками тих самих кольорів. Гілки виткано зеленим шовком. Одна половина пояса має бежеве шовкове тло, друга – шовково-срібне. На кінцях – широка смуга з п'яти стилізованих букетів, обрамлена потрійним орнаментальними смугами, центральна з яких має гірлянду стилізованих квітів. Кінці завершені широкою смугою смугасто-вертикального простого орнаменту в малинових тонах та вузькою орнаментованою смугою. Краї середника відділені вузькою зеленою смужкою облямівки з гірляндою квітів вздовж неї. До кінців пришито бежеві шовкові торочки. На одному кінці, на смугастій смузі – маленький невиразний мотив, можливо, мітка. Зворотний бік має негативні зображення. Потертий, реставрований.

Пояси російського виробництва

23. Пояс чоловічий

1745 – 1775 рр.

Мануфактура Данила Земського, с. Купавно Московської губернії.

240 x 54 см.

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-460

Старі інв. номери: ЧЄД ХХХІІ-3; М.К.IV-897; інв. 1925 р. № 377, 814; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1989.

Пояс шовковий. Середник у поперечних смугах білого, блакитного, зеленого кольорів зі світло-коричневим орнаментом на них. На кінці – чотири великі плоскі квітки, оточені дрібними рослинними мотивами. Вздовж країв – облямівка у вигляді бежевої смуги зі світло-коричневим орнаментом. На кінці пояса в кутах виткано мітку “ДЗ”. Торочки сукані з ниток основи. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Порваний, латаний. Один кінець втрачений.

24. Пояс чоловічий

Друга половина XVIII ст.

Мануфактура не визначена.

300 x 35,5 см

Надійшов з музею Тарновського В.В.

Інв. № И-527

Старі інв. номери: “№ 436 п.кн.пок. 29/XII-1914 г. Купл.”

Пояс шовковий. Середник у поперечних смугах бежевого, гірчичного кольору, що чергуються зі смугами з рослинним орнаментом коричневого кольору. На кінцях – широкий орнамент з чотирма круглими мотивами з рослинними відростками, обрамленими знизу і зверху хвилястими орнаментальними смугами. Вздовж країв – облямівка з рослинних мотивів, яка переривається недекорованими кольоровими смугами середника. До кінців пришиті різноколірні шовкові сукані торочки. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Дірочки, плями.

25. Пояс чоловічий

Друга половина XVIII ст.

Мануфактура не визначена.

290 x 45 см

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-473.

Старі інв. номери: 1908; ЧЄД-7, 29, 845; Інв. 1925 № 374; IV-923; 19/374; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 3464.

Пояс шовковий. Середник у поперечних смугах бежевого кольору з коричневим та синім орнаментом, які чергуються між собою та з вузькими коричневими смужками. На кінцях – перекинуті вниз голівками букети, які чергуються з групами торочкоподібних мотивів. Вздовж країв – облямівка з рослинного орнаменту. Торочок немає. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Дуже порваний.

26. Пояс чоловічий

Друга половина XVIII ст.

Мануфактура не визначена.

240 x 45 см

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-495.

Старі інв. номери: 7658.

Пояс шовковий. Середник бежевого кольору, заповнений у шаховому порядку дрібними геометризваними хрещатими квітками з двома листками. На кінцях

в обрамленні смуг кремового кольору – широкий орнамент з трьох чаш, на яких голівками до кінцівок розміщено по парі пташок, а над ними – по парі метеликів. Між чашами – “ламбрекени” та “світильники”. Торочок немає. Зворотний бік пояса має негативні зображення. У кутах кінців виткано мітки “ИС”. Дуже потертий, дірочки.

27. Пояс чоловічий

Друга половина XVIII ст.

Мануфактура не визначена.

296 x 42 см

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-478.

Старі інв. номери: 530; Ч.Д.М. інв.1935 р. № 19958; 882.

Пояс шовковий. Середник у поперечних смугах рожевого та блакитного кольорів, які чергуються з орнаментальними смугами. На кінцях – широкий орнамент з чотирма виконаними коричневим шовком вінками, в центрі яких – букети голівками до кінців. Вздовж країв – облямівка, яка переривається недекорованими смугами середника. Торочок немає. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Кінці порвані, кольори зблякли.

Каталог українских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 68, № 530.

28. Пояс чоловічий

Друга половина XVIII ст.

Мануфактура не визначена.

250 x 15,5 см

Надійшов з ЧЄД (?).

Інв. № И-507.

Старі інв. номери: 946; 2322 IV-73; інв. 1925 р. № 381.

Пояс шовковий. Середник у поперечних смугах бежевих та рожевих тонів, заповнених рослинними орнаментами, виконаними чорними та зеленими нитками. Вони чергуються з вузькими зеленими смугами з геометричним орнаментом. Вздовж країв – облямівка в тон середника. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Кінці втрачені, пояс зшитий уздовж, у середину вкладено смугу полотна. Перероблений для церковного облачення.

29. Пояс чоловічий (фрагмент)

Друга половина XVIII ст.

Мануфактура не визначена.

75 x 40 см

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-566.

Старі інв. номери: 960; 17; М-К IV-911; інв. 1925 р. № 375; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 3466.

Пояс шовковий. Середник у поперечних смугах бежевого кольору з темно-коричневим та яскраво-коричневим орнаментом, блакитного з бежевим орнаментом, подвійних смугах бежевого і блакитного кольорів та вузьких бежевих смугах з дрібним чорним орнаментом. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Кінці втрачені, порваний.

30. Пояс чоловічий

Друга половина XVIII ст.

Мануфактура не визначена.

260 x 50 см

Надійшов з музею Тарновського В.В.

Інв. № И-476.

Старі інв. номери: етикетка з написом “14/V 1910. Поясь. Даръ В.Н.Соколова (приобр. изъ церкви Козелецк у.)”; № 279 кн.пок.; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 1195, 852.

Пояс шовковий. Середник у поперечних смугах зеленого кольору з білим орнаментом, блакитного з бежевим орнаментом, жовтого з малиновим орнаментом та вузькими смугами, що їх обрамляють (на одному кінці). Другий кінець має такий самий орнамент на бежевих, зелених, жовтих поперечних смугах. На кінцях – широкі густі орнаментальні смуги з розміщеними у шаховому порядку бежевими тюльпанами та листям. На одному кінці вони розміщені на малиновому тлі, на другому – на білому. Вздовж країв – малинова смуга облямівки зі стилізованим рослинним орнаментом. Торочки сукані з ниток основи. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Потертий, забруднений, дірочки, торочки втрачені.

31. Пояс чоловічий

Кінець XVIII ст.

Державна мануфактура, с. Купавно Московської губернії (?).

285 x 50 см

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-471.

Старі інв. номери: ЧЄД XXXII-24; IV 918; інв. 1925 р. № 374; 846; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1988.

Пояс шовковий. Середник у поперечних смугах зеленого кольору, які чергуються з бежевими та жовтими, орнаментованими білим узором. На кінцях – чотири букети у вазах, ткани зеленим шовком на бежевому тлі. Вздовж країв бежева з білим орнаментом облямівка. Торочки сукані з ниток основи. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Порваний, плями, кольори зблякли.

32. Пояс чоловічий

1801 – 1803 рр.

Державна мануфактура, с. Купавно Московської губернії.

320 x 61,5 см

Надійшов з ЧЄД (?).

Інв. № И-467.

Старі інв. номери: 1908 г.; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1990.

Пояс шовковий. Середник у поперечних смугах світло-гірчичного кольору, які чергуються зі смугами, орнаментованими блакитним, зеленим, коричневим узором. На кінцях – по чотири з половиною деревоподібні мотиви, розміщені голівками до кінців пояса. Вздовж усіх країв – облямівка у вигляді різноколірної гірлянди. У кутах кінців виткано мітку у вигляді двоголового орла з монограмою Олександра І на тулубі. Торочки зв'язані з ниток основи. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Дірочки, розриви, плями.

Слуцькі пояси

33. Пояс чоловічий

1778 – сер.1780-х рр.

Слуцька мануфактура.

320 x 30 см

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-483.

Старі інв. номери: 525; Ч.І.М. інв. 1935 р. 7748.

Пояс шовковий, золотно-срібний. Середник у поперечних смугах малинового кольору, які чергуються зі срібними смугами, вкритими квітковим орнаментом гірчичного, рожевого, кремowego кольорів. На кінцях – на срібному тлі у фестончастих овалах по два букети квітів тих самих кольорів, що на смугах. Вздовж країв облямівка у вигляді срібної смуги з квітковим орнаментом. Зворотний бік пояса має смуги гірчичного кольору та негативні зображення. На одному кінці у кутах виткано мітки “MEFECH SLUCIA”. Пришиті срібні торочки.

Каталог українских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 67, № 525.

34. Пояс чоловічий (фрагмент)

Друга половина XVIII ст.

Слуцька мануфактура (?).

150 x 28 см

Надійшов з ЧЄД (?).

Інв. № И-564.

Старі інв. номери: 47; 527; 842; М-К IV- 907; інв. 1925 р. № 372; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1984.

Пояс шовковий, золотно-срібний. Середник у жовтувато-зеленуватих поперечних смугах з коричневими та блакитними квітками, які чергуються зі смугами з геометричним орнаментом. На одному кінці пояса збереглася велика квітка багатопелюсткової гвоздики з двома гілками. Вздовж країв – облямівка з орнаменту, укладеного з квіток, листя, ягід. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Порваний, кольори зблякли.

35. Пояс чоловічий (фрагмент)

Друга половина XVIII ст.

Слуцька мануфактура (?).

86 x 30 см

Надійшов з ЧЄД.

Інв. № И-565.

Старі інв. номери: ЧЄД № ...; XXII-4 IV-898; інв. 1925 р. (1) № 380; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1979; 889.

Пояс шовково-золотний. Середник у поперечних смугах зеленого кольору з дрібним рослинним орнаментом, які чергуються з червоно-коричневими, орнаментованими жовтим узором. Вздовж країв – широка зелена смуга облямівки з хвилястим рослинним орнаментом. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Краї втрачені, порваний, полиняв.

36. Пояс чоловічий

Кінець XVIII ст. (після 1785 р.)

Слуцька мануфактура.

360 x 35 см

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-480.

Старі інв. номери: 524, 9170.

Пояс шовковий, золотний, “литий”. Середник у золотних з білим та срібних з бірюзовим орнаментом смугах, обрамлених вузькими чорно-срібними у “шашечках” смужками. На кінцях – по два овальні мотиви, в центрі яких вміщені зубчасті овали з квітами, що відходять від них. Вздовж країв золотна облямівка з витканим синім шовком орнаментом з волошок та кетягів винограду. Зворотний бік пояса має негативні зображення на темно-коричневому тлі. До кінців пришиті сукані золотні торочки. У кутах кінців виткано мітки “ВЪ ГРАДЪ СЛУЦКЪ” у прямому і зворотному порядку та “Лео Мажарській”.

Каталог українських древностей колекції В.В.Тарновського. – К., 1898. – С.67, № 524.

37. Пояс чоловічий

Кінець XVIII ст. (після 1785 р.)

Слуцька мануфактура.

494 x 34,5 см

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-482.

Старі інв. номери: 522.

Пояс шовковий, золотно-срібний, “литий”. Одна половина середника у золотних та срібних смугах, на тлі яких синім, бежевим, зеленим, рожевим шовком виткано квітковий (на широких) та геометризований (на вузьких) орнамент. На другій половині частина смуг має негативний орнамент. На кінцях – по два овали, у центрі яких вміщено зубчасті овальні мотиви з квітами, що оточують їх. Вздовж країв – золотна смуга облямівки з рослинним, витканим кольоровим шовком, орнаментом. До кінців пришито золотні торочки. Зворотний бік пояса має негативні зображення. На одному кінці пояса виткано мітки “ВЪ ГРАДЪ СЛУЦКЪ” у прямому і зворотному порядку. Потерта тканина вздовж середньої частини пояса (на згині).

Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського. – К., 1898. – С. 67, № 522.

38. Пояс чоловічий

Кінець XVIII ст. (після 1785 р.)

Слуцька мануфактура.

336 x 35 см

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-481.

Старі інв. номери: 527.

Пояс шовковий, золотний, “литий”. Середник у золотних та срібних смугах, на тлі яких блакитним, рожевим, темно-зеленим шовком виткано квітковий, бежевим та коричневим – геометричний орнаменти. На кінцях на золотному тлі – по два великі букети на підставках, один з яких виткано бежевим, кремовим і темно-синім

шовком, другий – бежевим, світло-сірим і рожевим. Вздовж країв – золотна облямівка з квітковим орнаментом по її тлу. До кінців пришито золотні торочки. Зворотний бік пояса має негативні зображення, які частково по одному краю пояса на середнику чергуються з зеленими і бежевими смугами. На одному кінці пояса виткано мітки “ЛЕО МАЖАРСКИЙ” та “ВЪ ГРАДЪ СЛУЦКЪ” у прямому і зворотному порядку.

Потерта тканина вздовж середньої частини пояса (на згині).

Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського. – К., 1898. – С. 67, № 527; Половнікова С. Немеркнучий світ давнини: Старожитності Василя Тарновського у Чернігівському історичному музеї: Фотобуклет. – [Чернігів, 2002]. – С. 3.

39. Пояс чоловічий

Кінець XVIII ст.

Слуцька мануфактура (?).

305 x 30 см

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-475.

Старі інв. номери: 526.

Пояс шовковий, срібний. Середник у поперечних смугах з рослинним орнаментом, які чергуються зі смугами з геометризованим орнаментом. На одній стороні пояса смуги виткані оранжевим і зеленим шовком, на другій – оранжевим шовком та сріблом. На кінцях – по три деревоподібні букети з трьох квіток. Вздовж країв – вузька орнаментована облямівка. До кінців пришито короткі сукані срібні торочки. Зворотний бік пояса має негативні зображення. Потертий, у багатьох місцях зшитий, краї обтріпані.

Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського. – К., 1898. – С. 67, № 526.

40. Пояс чоловічий

Кінець XVIII ст. (після 1778 р.)

Фабрика в Кобилках. Польща.

490 x 38 см

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-485.

Старі інв. номери: 529; 763; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 19959.

Пояс шовковий. Середник у поперечних смугах: одна сторона пояса має коричневі з жовтим орнаментом смуги, які чергуються з жовтими, заповненими рожевим узором; друга сторона орнаментована коричневими смугами з жовтим узором, які чергуються з жовтими, заповненими блакитним узором. На кінцях – по два високі деревоподібні мотиви жовтого кольору на коричневому тлі. Вздовж країв – облямівка з квітковою гірляндою. Зворотний бік пояса має негативні зображення, тільки один тип смуги замість блакитного має зелений колір. До кінців пришиті жовті шовкові торочки. На кінцях у кутах виткано мітку “S H”. По краях трохи висипались нитки.

Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського. – К., 1898. – С. 68, № 529.

41. Пояс чоловічий (фрагмент)

Кінець XVIII ст. (після 1778 р.)

Фабрика в Кобилках. Польща.

150 x 35,5 см

Джерело надходження невідоме.

Інв. № И-1419.

Старі інв. номери: інв. 1925 р. (1); Ч.Д.М відд. культів. № 440 1927 р.; інв. 1935 р. 28820.

Пояс шовковий, золотно-срібний, “литий”. Середник у поперечних смугах. Одна половина пояса – золотна, друга – срібна, по цьому тлу виткано однаковий орнамент. Золотно-срібні смуги чергуються із зеленими та коричневими. На кінцях – по два великі букети з гвоздик, тюльпанів та великої багатопелюсткової розетки на верхівках, вміщені у фігурні вази. Букети ткані зеленим, рожевим, блакитним, жовтим шовком на металевому тлі. Облямівка золотно-срібна, з тканим зеленим, рожевим, коричневим шовком та золотним по срібному, срібним – по золотному тлу орнаментом з дрібних квіток. На зворотному боці одна половина пояса має рожеві і коричневі смуги з білим рослинним орнаментом, друга – коричневі і блакитні з таким самим орнаментом. На обрізаному кінці в кутах виткано літери “∞ 卍”. Краї у багатьох місцях відірвані вздовж строчки. Використаний для виготовлення епитрахилі.

42. Пояс чоловічий

1789 – 1791 рр.

Фабрика в с. Липковому. Польща.

380 x 33 см

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-484.

Старі інв. номери: № 523.

Пояс шовковий, “литий”. Середник у поперечних смугах синього кольору зі срібним орнаментом по них та срібними – із синім орнаментом. На кінцях на малиновому тлі – по два срібні деревоподібні мотиви, які вгорі завершуються кетягами калини. Вздовж країв – квіткова гірлянда на малиновому тлі. На зворотному боці по середнику чергуються сині і малинові орнаментовані смуги. Кінці мають негативні зображення. До кінців пришиті короткі сукані срібні торочки. У кутах пояса виткано мітки “Pascha lis”. Потертий.

Каталог українских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 67, № 523.

43. Пояс чоловічий

Початок XVIII ст.

330 x 100 см

Джерело надходження невідоме.

Інв. № И-4722.

Старі інв. номери: 775, 1952.

Пояс шовковий, срібний, плетений на зразок народних вовняних поясів у вигляді сітки. Кінці стягнуті і вправлені в дерев’яні, обшиті срібною тасьмою та обплетені сіткою, трубки. До трубок прикріплені великі шовково-срібні китиці. Шовк малинового кольору. Місцями полиняв, реставрований у 2005 р. **Належав гетьману Івану Скоропадському.**

44. Пояс чоловічий

Початок XVIII ст. (?)

Довжина 232 см.

Надійшов з колекції Тарновського В.В.

Інв. № И-514.

Старі інв. номери: 776; 521; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1950.

Пояс виготовлений з шовкових плетених шнурів малинового кольору, зібраних у два паралельні пасма по 33 шнури в кожному. Кожне пасмо у чотирьох місцях вправлене в ажурну трубку зі срібла. По центру пасма з'єднані за допомогою подвійної трубки. На одному кінці зберігся товстий шнур, закріплений біля металевої трубки, з нанизаними на нього чотирма срібними кільцями та зав'язаними вузликами. Шнур на кінці обтріпаний, другий кінець втрачений.

Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 67, № 521.

Мітки поясів російського виробництва

“Д.З.” (Даниил Земский)	– мануфактура Данила Яковича Земського в с. Купавно Московської губернії (1745 – 1775 рр.)
Двоголовий орел з монограмою Олександра I на тулубі	– державна мануфактура в с.Купавно Московської губернії часів Олександра I (1801 –1803 рр.)
“К.Н.Ю./К.Ф.”	– “князя Юсупова Купавинская фабрика” (1803 – 1833 рр.)
“Ф.К. К.Ф. Ш”	– “фабриканта Кирилла Кондрашова фабрика шелковая”, м. Москва
“М.К./Г.К.”	– “московский купец Григорий Кирияков”
“Р.Ш.Ф.С.М.К.Г.К.”	– “Российской шелковой фабрики содержатель московский купец Григорий Кирияков”
“И.С.”	– фабрика не визначена

Мітки слуцьких поясів

“Ioannes” Madzarski”	– “Ян Мажарский” (1766 – 1778 рр.)
“me fecit Sluciae”	– “мене зробив Слуцьк” (1766– 1778 рр.)
S Z L J V V C O K X	– початковий період діяльності Леона Мажарського (1778 – сер.1780-х рр.)

“СЦ” “SF” “S.F.” “Sluck fecit” “MEFECH SLUCIA”	– “Слуцьк зробив” (1778 – сер. 1780-х рр.)
“Wogradae Sluckae” “Лео Ма жарській” “Въ градѣ Слуцкѣ”	– “В граде Слуцке” (сер. 1780-х – поч.1790-х рр.)
Одноголовий орел з короною “Sluck”	– (1791 – 1792 рр.)
“Слуцьк”	кін. XVIII ст.

Мітки польських поясів

“Pascha lis”	– персіарня в с. Липкове під Варшавою, власник – Яків Пасхаліс
Ягня з прапорцем та літерами P.J.	– персіарня в с. Липкове під Варшавою, власник – Яків Пасхаліс (після 1791 р.)
“kobyłka” “wkobulce”	– персіарня в с. Кобилки під Варшавою (після 1778 р.)

Народний пісняр Григорій Пономаренко

Неможливо перерахувати всі приклади поєднання, взаємозбагачення, взаємообміну культур української та російської. Їх безліч. Немало відомих діячів літератури, музики, мистецтва поєднали у своїй творчості кращі здобутки двох слов'янських народів.

Яскравим прикладом такого взаємозбагачення є творчість композитора, народного артиста Росії та Радянського Союзу, українця Григорія Федоровича Пономаренка.

Співець “Росії з України”, “співець без російських”, “його пісні – це живий голос нашої рідної російської землі, джерело, витoki якого в глибинних пластах російської народної пісні” – і ще дуже багато подібних висловів можна знайти, знайомлячись з творчістю композитора, гортаючи спомини про нього відомих поетів, співаків, мистецтвознавців. На диво органічно поєднав Григорій Федорович у своїй щирій душі, доброму серці, природному, від Бога, таланті і мелодику рідного Придесення, і ритми промислового Запоріжжя, і суворі пісні-заклики Великої Вітчизняної війни, і, нарешті, російський фольклор, вивченню якого присвятив не один десяток років.

Так склалася доля композитора, що, народившись у мальовничому селі Моровськ тодішнього Остерського повіту (тепер Козелецький район) на Чернігівщині в далекому 1921 році, дитячі роки провів у Запоріжжі, а все своє доросле життя прожив у Росії. Музику полюбив змалку. А коли пішов на службу до Радянської Армії, то став вихованцем ансамблю пісні і танцю прикордонних військ. З цим ансамблем у буремні роки війни виступав на фронтах, тоді почалася його композиторська діяльність.

Сам митець трохи пізніше стверджував: “Як композитор я народився на Волзі, бо моя серйозна робота з російською піснею почалася в Жигулях, куди в 1952 році разом з великим теоретиком та знавцем російської народної пісні Петром Милославовим приїхав створювати Волзький народний хор”.

Десять років прожив наш земляк в м.Самарі (тодішній Куйбишев), працюючи музичним керівником згодом відомого хорового колективу. За цей період композитор створив десятки пісень. Найвідоміші з них: “Ивушка зелёная”, “Ох ты, Волга”, “Коля-Коля-Николаша”, “Золотаюшка”, “Оренбургский пуховый платок”.

Наступні десятиріччя з 1963 року Григорій Федорович живе і працює у Волгограді – художнім керівником народного хору на багатотисячному тракторному заводі. Його кращі твори тих років “Что было, то было”, “Подари мне платок”, “А где мне взять такую песню”, “Растёт в Волгограде берёзка”, “Русские матери”, “Снег седины”, “Ой, снег-снежок, белая метелица”. За кожною піснею мимоволі чуються голоси її кращих виконавців – Людмили Зікіної, Ольги Воронець, Клавдії Шульженко, Катерини Шавріної, Йосифа Кобзона; за кожною стоїть праця улюблених композитором поетів

*Народжується пісня
1988 р.*

*Г. Пономаренко та Л. Зикіна
1988 р.*

Віктора Бокова, Маргарити Агашиної, Василя Алферова, Євгена Євтушенка, Олександра Блока, Сергія Єсеніна.

Перша спроба доторкнутися до поезії С. Єсеніна відбулася ще в 1954 році, коли була написана пісня “Клєн ты мой опавший”, через десять років з’явилася ще одна “Не жалею, не зову, не плачу”, а невдовзі – найвідоміша пісня есенінського циклу “Отговорила роща золотая”.

На нашу думку, ці пісні стоять окремо від інших творів композитора. В них яскравість, чарівність, первозданність есенінських образів дуже вдало поєдналися з ліризмом і народністю обдарування митця. І багато слухачів, як свого часу і авторка цих рядків, дивувалися, почувши, що пісні не народні, а написані сучасним композитором, та ще й земляком.

З роками українець Григорій Пономаренко став великим знавцем найглибших струн російської душі, російського народного мелосу і зрозумів, що шлях до справжньої народної

пісні пролягає через складне мистецтво простоти і що саме в цьому криється секрет “довголіття” пісні.

За вікном початок ХХІ століття. Багато що змінилося в нашому житті, з’явилися нові музичні ритми, стилі, напрями, але кращі пісні ХХ століття вже давно увійшли до класики пісенного фонду. Достойне місце серед них посідають і пісні Григорія Пономаренка.

Більше двадцяти останніх років життя композитора пов’язані з м. Краснодаром, столицею кубанських козаків, нащадків славних запорожців. Тут він зустрівся з талановитими поетами Віталієм Бакалдіним, Іваном Варавою, Сергієм Хохловим і, головне, – зі своєю долею, майбутньою дружиною Веронікою Журавльовою, солісткою Державного козачого хору.

За споминами митця, то були щасливі часи, працювалося дуже плідно, зустрічі з жителями кубанських станиць наповнювалися радістю від приємного спілкування. “Хутора”, “Родная станица”, “Ехал козак за Кубань”, “Песня о кубанском море”, “Кубань, Кубань – широкие просторы...” – далеко не повний перелік пісень тих років. Працював і в інших жанрах. Створив музику до кінофільмів “Мачеха”, “Безотцовщина”, музичної комедії “Жемчужина России”, спектаклю Малого театру “Ураган”, інші твори.

Справою його життя залишалася напружена праця та зустріч з героями майбутніх творів на БАМі та на Сахаліні, на Уралі та в Тюмені, в Поволжжі та в рідній Україні. Неодноразово відвідував Григорій Федорович і Чернігів, виступав на сцені обласної філармонії.

Швидко плине час... Григорій Пономаренко готувався відзначити своє 70-річчя та 50-річчя творчої діяльності. Саме в ці передювілейні дні у жовтні 1990 року у велику, дуже охайну та затишну квартиру по вулиці Красній, що в центрі Краснодара, завітали і ми, співробітники Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Приїхали на запрошення Григорія Федоровича, домовившись

заздалегідь, поспілкуватися, взяти матеріали для музейної колекції, зібрати відомості про творчість композитора, як кажуть, з перших рук. Пройшло вже багато років, а я не можу забути свого здивування, коли вперше побачила митця. На вигляд він мав не 70 років, а щонайбільше 50. Невисокого зросту, з круглим, без зморшок, обличчям та проникливими карими очима. Дуже привітний, без натяку на зверхність, таким запам'ятовся мені Григорій Федорович. Тепло і привітно зустрічало нас, гостей із Чернігова, подружжя Пономаренків і це в той час, коли в домі було повно людей: артисти, кіношники з Москви, місцеві телевізійники, кореспонденти. Воно й не дивно: до ювілею готувався найвідоміший у країні композитор, автор пісень, які вже давно вважалися народними, нещодавно удостоєний звання народного артиста СРСР. Це неабияка подія в культурному житті країни. В Краснодарі мав відбутися ювілейний фестиваль. До міста очікувалися поважні гості: Зикіна, Кобзон, Трошин, хор Всеросійського радіо та телебачення під керівництвом народного артиста СРСР Миколи Васильовича Кутузова.

Сам Пономаренко працював у ці дні з подвоєною енергією. Довелося і нам, музейникам, на запрошення Григорія Федоровича поїздити по кубанських станицях з його концертною бригадою, яка складалася із самого композитора, його дружини, солістки Росконцерту, заслуженої артистки РРФСР Вероніки Журавльової та московського квартету “Иван да Марья”. То були незабутні враження: у кожній станиці митців зустрічали хлібом-сіллю; щира любов, повага, радість від спілкування з улюбленим композитором та виконавцями на кожному концерті. А Григорій Федорович, вітаючись з глядачами, з гордістю розповідав про те, що тут у залі знаходяться його земляки з Чернігівщини і що завітали вони до нього, щоб зібрати матеріали для обласного музею і, переходячи на українську мову, згадував про рідне село, про красуню Десну і про те, що рідна земля завжди надихала його на творчу працю. А потім співала Вероніка Журавльова. Її глибокий сильний голос був здатен звабити, підкорити слухачів, донести до них всю багатозвучну красу пісень Г. Пономаренка. Вже повертаючись додому, під Краснодаром, показуючи на тополі, що, як на параді, вишикувались у ряд, Григорій Федорович зазначив: “Бачите ті дерева на горизонті? Саме вони надихнули мене на створення пісні “Тополя, тополя, в город мой влюблённые..” Було дивно дивитися на ті історичні тополі і слухати таку просту розповідь композитора.

*Г. Пономаренко з дружиною
В. Журавльовою
1987 р.*

Ще одна цікавинка очікувала нас у місті: на будинку Краснодарського театру оперети висів величезний плакат – афіша до вистави “Лебединая верность”, музику до якої написав Г. Пономаренко: саме у ті дні відбувалася її прем’єра. До речі, це була вже третя робота маестро в жанрі оперети. Перші дві – “Старым казачьим способом” та “Оренбургский пуховый платок” – були написані для театрів оперети відповідно Ростова та Оренбурга.

Напередодні ювілею композитор звернувся до духовної тематики, написавши тринадцять творів, які склали цикл “Всенощные бдения”. Всесоюзна фірма грамзапису “Мелодія” тоді ж випустила два компакт-диски із записом пісень Г. Пономаренка

на вірші С. Єсеніна та О. Блока у виконанні Й. Кобзона. Це були перші диски композитора-пісняра. З великим хвилюванням передав Григорій Федорович музею рідного краю сімейну реліквію – свій перший баян, на якому грав ще в юнацькі роки. За твердженням митця цей баян змайстрував його дядько Максим Терентійович. Він же відіграв вирішальну роль у становленні тоді ще зовсім юного Григорія як музиканта. Справа в тому, що в сім'ї Пономаренків на музиці, піснях не розумілися. Один лише молодший брат батька Максим грав на гармошці, бубоні, а згодом став відомим в Україні майстром по виготовленню баянів. Саме в нього і навчився маленький Гриць грати на гармошці, обравши на все життя складний, іноді болісний, шлях митця.

Поповнилася тоді музейна колекція його рукописами, особистими речами, записами пісень, концертними афішами. Цікаво, що серед рукописів виявилися пісні “Мій Чернігів”, “Україна моя”.

З теплотою в серці залишали ми Кубанський край. Прощаючись з Григорієм Федоровичем у Краснодарському аеропорту, куди він привіз нас на своїй білій “Таврії”, домовилися про наступну зустріч у Чернігові, бачили сум в його очах, слухали слова про те, як скучив він за батьківщиною і що все частіше згадує рідні місця. Може щось відчував?

Через п'ять років страшна звістка про загибель композитора в автомобільній катастрофі на шляху до Краснодарського аеропорту пролунала як грім серед ясного неба. Невимовна туга охопила серця всіх шанувальників його таланту, всіх тих, хто знав Григорія Федоровича, спілкувався з ним. Та душа митця залишається у його піснях.

Понад сорок років у стрімкому розвитку російської пісенної культури Г. Пономаренко утримував одне з перших місць: його пісні співали і на парадах, і у сімейному колі, в селі і в місті, в Росії і в Україні, на теренах всього колишнього Радянського Союзу. Найбільш популярні з них були випущені фірмами грамзапису Англії, ФРН, Японії, Фінляндії, інших країн. Ліричний талант нашого славетного земляка був звернутий до Росії, наповнений образами російських жінок, матерів, вдів, російських полів та просторів, але, на нашу думку, глибинні витoki почуттів любові митця до людей, до природи, до життя криються в його родині, рідній українській землі.

Кролевчани у війні 1812 року

Про наполеонівські війни початку ХІХ століття написано безліч книжок найрізноманітнішого характеру. Цікавість до цих подій викликана в першу чергу тим, що вони торкнулися життєвих інтересів багатьох народів, у них вирішувалась доля різних країн Європи. Кульмінаційним пунктом цих подій була навала на Росію наполеонівської армії та її загибель.

Через кілька років після завершення Вітчизняної війни 1812 року в Росії вийшли перші твори про неї, а всього до 1912 року – близько 2400 праць. З'являються нові дослідження та науково-популярні праці і в наш час.

Та, на превеликий жаль, питання про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року майже не висвітлене в історичній літературі, хоч тема заслуговує уваги як одна з цікавих сторінок історії українського народу: він не тільки брав участь у розгромі ворога, а й намагався в ході війни повернути козацькі вільності, втрачені у ХVІІІ столітті.

До 1917 року цій темі присвятив кілька номерів журнал “Киевская старина”, трохи працювали над нею губернські архівні комісії, у 1950 – 1980 роках вийшли праці В. Стрельського “Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року” (Київ, 1953); Г. Гербільського “Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року” (Львів, 1953); Б. Абаліхіна “Український народ у Вітчизняній війні 1812 року” (Київ, 1962), інш. Як бачимо, дуже мало. Тож хотілось би, використовуючи ті мізерні дані, які вдалося знайти, розповісти про далеких предків-кролевчан, котрі брали участь у подіях майже 200-літньої давнини.

Напередодні війни 1812 року Україна фігурувала у військових планах і Франції, і Росії. Невдоволення українського народу політикою царського уряду не залишилося поза увагою Наполеона, який вирішив використати його у своїх інтересах.¹ Його радники із захопленням малювали ті вигоди, які здобуде Франція, перетворивши Україну на свою колонію. Вони прямо заявляли, що тут Наполеон знайде собі славу не меншу, ніж під пірамідами Єгипту. Керівництво Франції навіть розробляло плани використання матеріальних та людських ресурсів України для ведення війни за світове панування. Проекти перетворення регіону Чорного моря на внутрішній ринок Франції подавали географ Мальт Брюн, економіст Жан Дюбуа, політичний директор міністерства закордонних справ Франції Готерів. Крім того, планувалось 80 000 легкої української кавалерії відправити як допоміжний корпус в Індію.²

Російський уряд спочатку відводив Україні роль постачальника продовольства та фуражу. На її території були засновані продовольчі магазини та бази, де зберігалась велика кількість борошна, круп, вівса. Лише за кілька місяців до початку війни уряд почав піклуватись про захист південних губерній. У квітні 1812 року була сформована та розташована на Волині 3-я Західна армія генерала Тормасова (46 тис. чоловік, 164 гармати).³ Для посилення 3-ї армії було вирішено створити кінне козацьке військо. В червні розпочалось формування чотирьох козацьких полків у Київській та Подільській губерніях. Під Києвом будувалися укріплення.

Але Росія не встигла повністю підготуватися до війни. В ніч на 24 червня 1812 року наполеонівська армія перейшла кордон. Перевага ворога у живій силі змусила

царський уряд більш енергійно зайнятися формуванням поповнення. Імператор Олександр I видає рескрипт малоросійському генерал-губернатору Я.І. Лобанову-Ростовському про формування козачих полків у Полтавській та Чернігівській губерніях, які повинні були "...замінять Малоросії обыкновенный рекрутский набор, в прочих губерниях к осени приготавливаемый". Ці полки, а також рекрутські батальйони, зібрані у Стародубі, Новгороді-Сіверському, Конотопі, Ромнах, Сумах, Глухові, повинні були терміново вирушити до Тули та Калуги.

10 липня 1812 року на основі отриманого рескрипту Лобанов-Ростовський видає відозву до земських комісарів, найближчих начальників козачого стану про набір у полки. Основні положення відозви наступні:

1. Рекрутство для козаків відміняється, після завершення війни полки розпускаються, але козаки назавжди зараховуються до "Українського" війська і на перший виклик повинні з'явитися у полки. Офіцери отримують мундири та всі права уланських офіцерів, вони вважаються на службі і після розпуску полків. В цей час вони повинні наглядати за станом та заняттями своїх підлеглих.

2. В полки могли записуватися усі бажаючі та здатні до військової служби. Козак повинен бути на коні та мати при собі жупан, пару шароварів, пару чобіт, дві сорочки, шапку з китицею та сумку для патронів.

3. Кожен козак також повинен мати свою зброю, маленьку валізу, баклажку для води та сакви для фуражу. Козакам видавали спис, шаблю та пістолет, 16 рушниць на 50 вояків. Казна постачала харчі, порох, свинець.⁴

В кожному полку повинно бути 12 сотень, один полковий командир, два штаб-офіцери, два ад'ютанти, один скарбничий та штаб-трубач; на кожні 150 козаків – по одному ротмістру, поручику, вахмістру, два корнети, 10 унтер-офіцерів, два трубачі.⁵

Треба віддати належне російському уряду в тому, що він, вкотре вже, вдало зіграв на національних почуттях українського народу. В той час в Україні ще пам'ятали слова "козак", "козацтво", "козацькі привілеї". Повірівши в обіцянку уряду про відродження козацтва та бажаючи позбутися рекрутства й інших податків, українці почали записуватись до козачих полків.

На Чернігівщині було сформовано 6 кінних козачих полків: 1-й формував підполковник Семека в Чернігові; 2-й – полковник Потресов у Новозибківському повіті; 3-й – капітан Шапошников-Сахно у містечку Короп Кролевецького повіту; 4-й – майор Міклашевський у містечку Вороніж Глухівського повіту; 5-й – підполковник Шейнерт у Козелецькому повіті; 6-й – майор Турчанінов у Стародубському повіті.⁶

3-й Чернігівський козачий полк був сформований за місяць з козаків Кролевецького та Конотопського повітів. В полку нараховувалось 1200 бійців. Він складався з двох батальйонів по 4 ескадрони в кожному. Першим батальйоном командував сам полковий командир, другим – поручик Данченко. На чолі ескадронів стояли Каменський, Соломко, Демидовський, Демидов, Купенков та інші.⁷

На початку вересня було завершено формування усіх козачих полків на Чернігівщині.

Земське (піше) ополчення почало формуватися після царських маніфестів від 6 та 18 липня про створення ополчення для підкріплення армії та "защиты Отечества". Маніфест був розісланий по губернських містах, звідкіля в повітові міста були направлені відозви. Отримавши відозву, маршалок дворянства Кролевецького повіту зібрав дворянські збори. На них було ухвалено:

1. Виставити ратників та забезпечити їх харчами;
2. Із дворян призначити сотників та півсотників;

3. Якщо хтось із дворян не виставить ополченців, то мусить офірувати гроші на утримання ополчення.

Кролевецьким повітовим начальником ополчення було призначено капітана флоту другого рангу Степана Івановича Щитинського.⁸ Щитинські були польського походження і, як вказує О. Лазаревський, “за виходом в Россию пожалованы деревнею Щетинскою”. Іван Щитинський вийшов у відставку з військової служби у чині поручика 1769 року й, оселившись у Коропі, одружився з дочкою протопопа Ксенією Гловачевською. Його син Степан закінчив морський кадетський корпус, 1791 року одержав чин мічмана та направлення на Чорноморський флот. У 1800 році він вийшов у відставку й оселився на Кролевеччині. У 1834 році С.І. Щитинському належав хутір Барнгольм на Коропщині, у якому проживало 3 душі жіночої статі, та у самому містечку Коропі проживало 6 душ селян обох статей, які належали йому.⁹ Рід Щитинських занесено до родовідної книги дворян Чернігівської губернії. Востаннє ім'я С.І. Щитинського зустрілось автору серед документів за 1846 рік, коли “престарелый” капітан флоту подав до губернського правління супліку про надання йому безкоштовних ліків.

На допомогу С.І. Щитинському було призначено батальйонного начальника капітана Якова Ходата, ад'ютантів Г. Белякова, К. Дубницького, а також 13 сотників та 26 півсотників. Самих ополченців було спочатку близько тисячі чоловік. Серед ополченців 1812 року були: Іван Антоненко, Яким Оліфіров, Михайло Оболонський, Василь Терещенко, Іван Яценко з Кролевця; Яків Артеменко, Тихоній Момот з Реутенців; Іван Артеменко, Корнилій Комар з Обтового; Павло Бондаренко з Подолова; Павло Верба з Погорілівки; Федір Овсієнко, Пилип Марій з Грузького; Григорій Хилько з Бистрика; Василь та Максим Щербані з Мутина.¹⁰

В червні 1814 року маршалок дворянства Кролевецького повіту Григорій Бутович склав “Именной список Кролевецкого пешего ополчения штаб и обер офицерам” (44 прізвища) та “Именной список Кролевецкого ополчения защитников” (1205 прізвищ) і надіслав їх до губернського правління. Зараз ці списки разом зі списками ополченців інших повітів зберігаються у Державному архіві Чернігівської області.¹¹

В кінці липня 1812 року французькі війська підійшли впритул до північного кордону України, окремі загони просочилися на територію Чернігівщини. У повітах Мглинському, Суразькому, Новозибківському, Стародубському було створено селянські дружини самозахисту. Проникнення ворога в українські губернії стривожило командування російської армії, котра отримувала постачання переважно з півдня. Армія відступала до Москви і Головний штаб, не маючи змоги виділити війська для захисту України, поклав це завдання на українське ополчення.

2 серпня 1812 року генерал-губернатор Лобанов-Ростовський наказав повітовим маршалкам дворянства негайно вислати збройні команди для підтримки селян прикордонних повітів.

20 серпня 1812 року 540 ополченців Кролевецького повіту на чолі з Щитинським виступили до Новозибківського повіту. З 19 по 24 серпня ополченцям було видано 1162 пуди сухарів, 303 чверті борошна, 54 чверті круп.¹² Начальницький склад отримав 1200 карбованців платні. Інший загін кролевецьких ополченців у складі 646 чоловік під командуванням капітана Павла Вільчика виступив 3 вересня.¹³ На кордоні з Білорусією розташувалися й ополченці інших повітів. Кожен полк відповідав за певну ділянку і підтримував тісний зв'язок із сусідніми полками. Ополченці були озброєні списками і шаблями, вогнепальної зброї було обмаль. На кінець серпня близько 20 тисяч чернігівських ополченців охороняли понад 700 верст кордону.

Поруч з ополченцями діяли окремі частини російської армії. Тракт Могильов-Чернігів прикривав батальйон 26-ї гренадерської дивізії підполковника Кленовського. Згодом до цього батальйону були приєднані 3-й Бузький та 3-й Чернігівський козаці полки.¹⁴

Довідавшись про відсутність регулярних російських військ між Дніпром та Десною, французьке командування вирішило прорватися тут у південні губернії і у другій половині вересня розпочало наступ. Наступ вівся одночасно на двох напрямках: від Бобруйська на Чечерськ і від Ельні на Рославль – Брянськ – Мглин. Його вели 7 тисяч французів, чотири полки польської кавалерії та два батальйони німецької піхоти.¹⁵ За часом ці бої співпали з наступом головних сил французької армії під Малоярославцем, тому командування обох сторін надавало великого значення фланговим боям на південному напрямку.

Під тиском переважаючих сил ворога охоронці кордону почали відступати. Особливо жорстокі бої точилися навколо Чечерська, місто кілька разів переходило з рук в руки. Отримавши підкріплення, козаки, ополченці і гренадери після запеклих боїв звільнили Чечерськ та навколишні села.

Козаки та ополченці з честю витримали бойове хрещення. “Вверенный мне полк, – доповідав М.І. Кутузову командир 3-го Чернігівського полку Шапошников-Сахно, – учасував в сражениях, находился всё время на передовых постах и показал отличную храбрость и мужество”. Доповідаючи російському генералу П.П. Коновніцину про участь у боях свого війська, начальник Чернігівського ополчення М.В. Гудович 15 жовтня 1812 року писав: “Правда, что число рати велико, но ежели потрудитесь взглянуть на карту Черниговской губернии, то увидите, что от пункта Брянского уезда, где сходятся на углу Орловская, Смоленская и Могилевская губернии, держу цепь аж до Киевской губернии более чем на 700 вёрст расстояния; итак всё почти моё ополчение на часах, а не в оборонительном порядке. Нет же дня, чтобы меня не тревожили каким-либо Виктором Домбровским... Я дал отряду по требованию от Эртеля подполковнику Кленовскому 1000 чел. защитников в Чечерск, из коих, слышу только стороною, сотня была в деле, два защитника убиты и восемь ранено, а сего дня ещё требует от меня подкрепления, что я делаю и рад, но только чтоб меня хоча за какого-нибудь, но товарища и одноземца в подвигах считали...”¹⁶

За участь у боях під Чечерськом 34 козаки та унтер-офіцери 3-го Чернігівського козачого полку були нагороджені хрестом на георгіївській стрічці.

На початку жовтня французьке командування знову активізувало свої дії, збираючи під Рогачовом, Чечерськом і Рославлем великі сили. Начальник Чернігівського ополчення генерал-лейтенант Гудович теж концентрує війська. В перших числах жовтня в Чечерськ вступили три ескадрони 3-го Чернігівського козачого полку, 539 ополченців Кролевецького та 494 Суразького повітів. У Чернігівську губернію були направлені полтавські козаці полки – 1-й полк вступив до Кролевеця.¹⁷

В жовтневих боях ворог знову був розгромлений і почав відступати. Перед об'єднаним Чернігівсько-Полтавським ополченням Головний штаб поставив завдання визволити південну Білорусію, ведучи наступ на Могильов. У Могильові зберігалися великі запаси продовольства та медикаментів для французької армії. Наполеон планував закріпитися між Вітебськом та Могильовом і розпочати звідси новий похід на Київ чи Москву. Для здійснення могильовської операції Кутузов виділив, крім українського ополчення, частину калузького, партизанські загони Ожаровського, Сеславіна, Давидова.

2 – 4 листопада 1812 року виступили в похід загони Чернігівського ополчення,

які займали пости на кордонах Мглинського, Суразького, Новозибківського повітів. Подолавши опір ворога під Пропойськом, Журавичами, Биховом, вони підійшли до Могильова.

17 листопада Гудович доповів Кутузову про виконання завдання. У цьому поході масовий героїзм проявив особовий склад 3-го Чернігівського козачого полку. Його командир у рапорті на ім'я фельдмаршала просив відзначити знаком відзнаки військового ордена 14 козаків свого полку.¹⁸ Про те, як поводити себе воїни земського ополчення, збереглося свідчення майора Підгайського, командира 1-го Чернігівського пішого полку: “Следующи до города Могилева, – пише він, – узнал я как ревность к службе офицеров и рядовых защитников, так и нужды ими понесенные. Все они, кроме потерпенных нужд в переходах и не имея полтора месяца квартир, стоя на биваках не только не сказали ни малейшего неудовольствия, а находясь в действующей линии и быв некоторые в употреблении в дело блюли всю долженствующую дисциплину и послушание”.¹⁹

Як бачимо, завдяки відчайдушному опору ополчення, французькі війська не змогли оволодіти багатими губерніями півдня та поліпшити своє стратегічне становище.

Після завершення Могильовської операції Кутузов передислокував частину Чернігівсько-Полтавського ополчення, а також ополчення інших губерній на Волинь. Звідси вони розпочали свій закордонний похід. У квітні 1813 року Глухівський, Кролевецький, Конотопський, Новгород-Сіверський та Суразький піші полки, котрі відпочивали в цей час в Чернігівській губернії, отримали наказ розпочати закордонний похід. Наведемо лист командуючого Чернігівським військовим ополченням генерал-майора Якова Мусійовича Шемшукова до губернського маршалка дворянства Миколи Михайловича Стороженка, в якому йдеться про цей наказ.

“Милостивый государь Николай Михайлович! Остававшимся на местах в Черниговской губернии Глуховскому, Кролевецкому, Конотопскому, Новгород-Северскому и Суражскому пешим полкам, по повелению его светлости главнокомандующего всеми российскими армиями генерал-фельдмаршала князя Кутузова-Смоленского, предписал я сего числа выступить по получении повеления через 24 часа Варшавского Герцогства в назначенные каждому из них места... направление всем через Киев. А Вас, милостивый государь, покорнейше прошу на починку одеяния и обуви и чиновникам в жалованье выслать немедленно в Киев же нужное количество для каждого полка суммы...”

Шемшуков. ”²⁰

20 травня 1813 року Кролевецький піший полк уже був розташований на Волині в районі міста Луцьк. Звідси Щитинський відрядив полкового ад'ютанта К. Дубницького до повітового маршалка Г. Бутовича за грошима, конче потрібними для утримання ополчення, яке відбувало службу в тяжких умовах: не було навіть найнеобхіднішого. 22 травня 1813 року командир корпусу генерал С.П. Ратт доповідав начальству про тяжке становище Чернігівського та Полтавського ополчення: “Оное ополчение не имеет никаких средств и во всем много нуждается... в оном ополчении котлов для варения пищи совсем не имеется и денег для покупки оных также нет.”²¹

У документі від 20 травня 1813 року командир полку С.І. Щитинський рапортує Чернігівському маршалку дворянства Стороженку: “Сейчас полк находится в Волынской губернии, в коей продолжаются ежедневные дожди и ненастья. Обувь и одежда пришли в совершенную негодность и починить их невозможно... Прошу предписать Гр. Бутовичу выдать сумму полковому адъютанту Дубницкому,

командированому к нему от полка, и чтобы Дубницкий возвращался в полк в Герцогство Варшавское в местечко Лисовицы.”²²

Залишається тільки гадати, чому кролевчани так поставилися до постачання своїх захисників. Адже ще 28 березня 1813 року в Кролевці відбулися дворянські збори, на яких було вирішено видати платню Щитинському і Вільчику по 400 рублів, сотникам і півсотникам по 90 та 50, а кожному захиснику по 3 рублі за три місяці 1813 року (“генварскую треть”). Ці гроші були зібрані з поміщиків та громад, котрі виставили ополченців. Вони також повинні були надати чоботи та літній одяг замість зимового.²³

У другій половині 1813 року реорганізовані в армійські бригади чернігівські ополченці у складі корпусу генерала С.П. Ратта брали участь у блокаді польської фортеці Замостя. Ось яку оцінку їхнім діям дав генерал Ратт: “Малороссийское ополчение показало под стенами Замостья мужество и неустрашимость сверх того, которые можно было ожидать от людей, необыкших обращаться с оружием. Четыре недели перед сим они отражали всегдашние неприятельские нападения лучших польских войск, из коих составлен был гарнизон крепости Замостье. Священной обязанностью поставляю отдать искреннюю похвалу, заслуженную всеми офицерами, а особенно начальниками полков.”²⁴

В Чернігівському державному архіві зберігається “Ведомость о состоянии Черниговского военного ополчения под командою генерал-майора и кавалера Шемшукова. 26 декабря 1813 года”. З цього документа маємо можливість почерпнути дані про стан ополчення майже через півтора роки після його організації. Реорганізоване у чотири бригади та зведений батальйон (колишні 3-й та 4-й полки) ополчення входило до складу армійського корпусу генерал-лейтенанта С.П. Ратта. Першою бригадою командував майор артилерії Підгайський, другою – полковник Карпека, третьою – Борщевський, четвертою – майор Чернолуський. Бригади склалися з 25 батальйонів, в яких налічувалось 100 рот. Особовий склад бригад за штатом складала: 10 штаб-офіцерів, 501 обер-офіцер, 960 унтер-офіцерів, 310 музикантів, 15821 рядовий, 16 нестройових нижніх чинів, усього – 17743 осіб. У наявності було майже на 5 тисяч ополченців менше: штаб-офіцерів – 8, обер-офіцерів – 440, унтер-офіцерів – 899, музикантів – 294, рядових – 11150, нестройових – 16, усього – 12807 чоловік. Кролевецький піший полк під командуванням С.І. Щитинського входив до складу бригади майора Чернолуського. Під відомістю є дані про втрати ополчення у Польщі: загинуло – 32, втекло – 1762, померло – 2081 чоловік.²⁵

Наведемо два документи з Російського державного архіву, які яскраво висвітлюють роль С.І. Щитинського як командира пішого полку. Перший: “...Аттестата от армии генерал-майора Варшавского военного коменданта Левицкого 4 ноября 1814 года за № 4271 данного флота капитана II ранга Щитинскому, что во время нахождения его в городе Варшаве, с августа 1813 года по 1814 г. мая месяца, состоящая в ведении его команда содержит была в должном порядке, и чинимые разного рода поручения ему исполнял в точности с успехом и примерною деятельностью...”²⁶

Другий: “Такового же аттестата губернского начальника ополчения генерал-майора Шемшукова 15 января 1815 г. о данном ему же ... в ополчении поветовым начальником, где продолжая службу, находился при защищении границы разделяющей Белорусско-Могилевскую с Черниговской губернией, а по изгнании из России неприятельских войск 1813 августа 8 дня с ополчением Кролевецкого повета в заграничном походе в Герцогстве Варшавском и по сформировании в оном 1813

июля 8 дня Черниговского ополчения по армейскому положению в полки и бригады по повелению главного начальства, отряжен с отдельными командами в г. Варшаву и другие места для прислуги по госпиталям, где находился по день распушения ополчения в дома, исполнял возглавляемые на него по службе и другие препоручения с успехом, оказывая всегда особенную деятельность, аттестовался достойным.”²⁷ На наш погляд, ці два атестати характеризують не тільки Щитинського, а й дають детальніше уявлення про все ополчення загалом.

На військовій службі Чернігівське земське ополчення перебувало до вересня 1814 року. 4 вересня черговий генерал 3-ї Західної армії Собанєєв доповів керуючому військовим міністерством Горчакову про розпуск Чернігівського ополчення. Для більшої зручності воно було поділено на чотири колони, котрі вирушили кожна своїм маршрутом: 1-ша, полковника Карпеки, 2-га, майора Даниловича та 3-тя, майора Підгайського пересувались за маршрутом Володимир-Волинський-Житомир-Київ-Козелець-Чернігів; 4-та, полковника Борщевського – Брест-Литовський-Кобрин-Мозир-Чорнобиль-Чернігів.²⁸

До Чернігова колони прибули з 2 по 10 листопада 1814 р. Все ополчення вишикувалось перед Спасо-Преображенським собором. Після молебну прапори були покладені в храм на зберігання, зброю здано, а самі захисники відправлені на попереднє місце проживання. Враховуючи, що перші загоны були відряджені до діючої армії 20 серпня 1812 р., кралецькі ополченці відбували мобілізацію два роки і два з половиною місяці.

Регулярні Чернігівські кінно-козачі полки з дозволу імператора Олександра I були введені до складу діючої армії. Другий полк було предано до корпусу генерал-лейтенанта Єрмолова, перший та четвертий – до корпусу генерал-губернатора Герцогства Варшавського Ланського, частини розформованого п'ятого полку залишилися у Вільно при військовому губернаторі Римському-Корсакові.²⁹

Третій Чернігівський козачий полк під командуванням майора Шапошникова-Сахна був переданий генерал-інтенданту Канкріну, у складі Головної діючої армії брав участь у закордонному поході, дійшов до Франції.

Інформацію про це знаходимо і у формулярному списку про службу полковника Павла Андрійовича Огієвського, кавалера орденів св. Георгія 4 ст., св. Володимира 4 ст., св. Анни 3 ст. з бантом, св. Станіслава 2 ст., золотої шпаги з написом “За хоробрість”, медалей “В пам'ять Вітчизняної війни 1812 року”, “За взяття Парижа”, “За Перську війну”, “За Турецьку війну”.

Народився П.А. Огієвський у м. Кролевіці близько 1793 року. 3 березня 1809 року по серпень 1812 року працював у Чернігові в будівельній експедиції. 4 серпня 1812 року вступив на військову службу унтер-офіцером до 3-го Чернігівського козачого полку. Зі своїм полком “был в походах 1812 октября в Могилевской губернии в Белицком и Рогачевском уездах, на передовых аванпостах и разъездах бесменно по день занятия города Могилева, в сражении того же месяца 25 числа при селении Рудине, 1813 г. августа 22 в Варшавском Герцогстве, в Пруссии и Силезии, с 31 августа в Австрии, Богемии, Саксонии, Баварии, 1814 г. в Швейцарии и Франции в походах и сражениях, марта с 13 по 16 в преследовании неприятеля, 18 при городе Париже и занятии оногo, потом обратно через Германию до России”. Після французької кампанії продовжив службу в Арзамаському кінно-егерському та Грузинському гренадерському полках, брав участь у бойових діях на Кавказі. 8 червня 1844 року вийшов у відставку полковником, через кілька років купив невеликий маєток у селі Ображіївка Новгород-Сіверського повіту.³⁰

Влітку 1816 року до Чернігова надійшов імператорський указ, щоб "...распустили оных казаков по домам их, представя им полную свободу в недрах семейств своих заниматься хозяйственными упражнениями и оставя их мундирные вещи в награду службы их".³¹

В серпні – жовтні 1816 року 3-й козачий полк був розформований. У Кролевці відбувся огляд полку. Для подальшої військової служби було відібрано 100 коней і розподілено між козачими волостями повіту. Решта коней була продана на вересневих торгах у Кролевці та Коропі.

10 жовтня кролевецький городничий Пузиревський доповів у Чернігів, що він прийняв від козаків 3-го полку списи, шаблі, сідла та іншу військову амуніцію.³²

Після розформування козачих та земських ополченських полків дехто з офіцерів вирішив продовжити військову службу. Так, Степан Пузиревський, півсотник Кролевецького пішого полку, потім служив у Камчатському піхотному полку, вийшов у відставку капітаном 1822 року. Остап Моргацький починав службу у 3-му козачому полку, потім служив у Капорському піхотному полку, звільнився 1841 року підполковником. Іван Нечай після 3-го козачого полку служив у різних піхотних полках, пішов у відставку підполковником.³³

Наостанок хочеться сказати кілька слів і про іншу "війну" – війну дворян за нагороди. Річ у тім, що указом від 30 серпня 1814 року була запроваджена бронзова медаль для нагороди офіцерів, учасників закордонного походу, дворян та чиновників, котрі брали участь у формуванні ополчення або зробили пожертвування на армію. Медаль була на Володимирській стрічці, на одному боці зображено Всевидюче Око в сьайві та напис "1812 год", на другому – напис: "Не нам, не нам, а имени Твоему". Відразу ж з'явилося багато бажаючих отримати цю нагороду. Від Кролевецького повіту Бутович представив до нагороди 281 чоловіка та 34 жінки. Але до цього списку потрапили не всі і до Чернігова відразу ж "полетіли" скарги та прохання видати медаль. Пристрасті не могли вгамуватися ще років з десять. Якщо не допомагало губернське місто, зверталися у Санкт-Петербург.

В Чернігівському архіві вдалося знайти один вельми цікавий документ – лист-прохання кролевецького дворянина Луки Стожка про видачу медалі.³⁴ Лист написано на гербовому папері. З лівого боку напис: "Получено 16 декабря 820 года". Лист доволі цікавий, тому наводимо його повністю: "Всепресветлейший Державнейший Великий Государь Император Александр Павлович Самодержец Всероссийский Государь всемилостивейший, просит дворянин Кролевецкого повета коллежский регистратор Лука Андреевич Стожка. А о чём, тому следуют пункты.

Будучи в семействе старший и единственный сын умершего дворянина коллежского канцеляриста Андрея Стожка, находился по определению г. маршала дворянства Кролевецкого повета с 1812 года по 1814 год в принятии и здачи собираемого с души по 1 пуду с пропорцією круп и овса для продовольствия войск, в 1812 году сделал пожертвование на содержание милиции 25 руб., о чем с прилагаемого при сем свидетельства, выданного мне от господина маршала дворянства сего повета, благоусмотреть можно, но следуемой мне высочайше утвержденной для дворянства в память 812 года медали еще не получил, почему всеподданейше прошу высочайшим вашего императорского высочества указом повелено было, сие моё прошение приняв, записать следуемую мне высочайше утвержденную для дворянства в память 812 года медаль выдать.

Всемилоостивейший Государь, прошу Вашего Императорского Величества о сем моем прошении решение учинить. 1820 года октября 12 дня.

К подачі подлежит Его Превосходительству господину губернскому маршалу генерал-майору и кавалеру Шираю.

Переписал сие прошение с сочинения просителя канцелярист Василий Щербанев.

Дворянин коллежский регистратор Лука Стожко.”

Подальші подробиці цієї справи нам не відомі, але медаль Стожку таки видали.

Чекали на нагороду і козаки та селяни. Одні чекали повернення козацьких привілеїв, інші чекали маніфесту про волю і землю. Та не дочекалися. За вірну службу їм тільки оголосили “Его Императорское благоволение ... и что воинские труды их оканчиваются.”

Як бачимо, наші земляки зробили свій внесок у розгром наполеонівського нашествия. Вони не допустили загарбників на територію України, знешкодили майже 130 тисяч ворожих солдат, захищаючи підступи до Брянська, Калуги, ряду українських та білоруських міст. Вони дали змогу Кутузову підготувати контрнаступ і взяли діяльну участь у визволенні Білорусії та закордонному поході російської армії.

¹ Абалихин Б.С. Украинское ополчение 1812 года // Исторические записки. – Т. 72. – Изд-во АН СССР, 1962. – С. 90.

² Абаліхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1962. – С. 7 – 8.

³ Абалихин Б. С. Украинское ополчение... – С. 90.

⁴ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.: Зб. документів. – К., 1948. – С. 7 – 9.

⁵ Отечественная война 1812 года. Материалы ВУА. – Т. XVII. – СПб., 1911. – С. 363 – 365.

⁶ Абалихин Б.С. Украинское ополчение... – С. 95.

⁷ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1628. – Арк. 95.

⁸ Труды Черниговской губернской архивной комиссии (ЧГАК). – Вып. X. – Чернигов, 1913. – С. 110.

⁹ Державний архів Сумської області. – Ф. 818. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 28.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1208. – Арк. 522 – 591.

¹¹ Там само.

¹² Труды ЧГАК. – Вып. X. – С. 110; ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 5.

¹³ Гербільський Г.Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року // Наукові записки Львівського університету. – Т. XXV:Серія історична. – Вип. 5. – 1953. – С. 98; ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 5.

¹⁴ Абаліхін Б.С. Український народ... – С. 31; Абалихин Б.С. Украинское ополчение... – С. 101, 104.

¹⁵ Абалихин Б.С. О стратегическом плане Наполеона на осень 1812 г. // Вопросы истории. – 1985. – № 2. – С. 76.

¹⁶ Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г.: Сборник документов под ред. Л.Г. Бескровного. – М., 1962. – С. 435.

¹⁷ Там само. – С. 443.

¹⁸ Абаліхін Б.С. Український народ... – С. 51.

¹⁹ Гербільський Г.Ю. Вказана праця. – С. 103.

²⁰ ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 145.

²¹ Там само. – Арк. 255 – 255 зв.

²² Там само.

²³ Там само. – Арк. 178 – 179.

²⁴ Стрельський В.І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1953. – С. 29.

²⁵ ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 396 – 397.

²⁶ Російський державний історичний архів у СПб. (РДІА). – Ф. 1343. – Оп. 34. – Спр. 444. – Арк. 8 зв.

²⁷ РДІА. – Ф. 1343. – Оп. 34. – Спр. 444. – Арк. 9 – 10 зв.

²⁸ Труды ЧГАК. – Вып. X. – С. 136.

²⁹ Там само. – С. 135.

³⁰ РДІА. – Ф. 1343. – Оп. 26. – Спр. 3134. – Арк. 4 – 10.

³¹ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1628. – Арк. 14.

³² Там само. – Арк. 29, 102, 137, 370 – 395.

³³ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. I. – Ч. 2. – С. 454, 379, 393.

³⁴ ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 581, 942 – 953.

З М І С Т

Майборода Л.	Воїни-чернігівці у вирішальних битвах за визволення України.....	3
Журавльова С.	3-я гвардійська танкова армія в боях за Україну	13
Сологуб О.	Бомбові удари радянської авіації по військових об'єктах Берліна у 1941 – 1945 роках (за матеріалами виставки “Під крилами – Берлін”).....	20
Москаленко В.	Збирання реліквій Великої Вітчизняної війни та їх використання у військово-патріотичній роботі музею.....	24
Провозін П.	Реліквії Великої Вітчизняної війни у зібранні Новгород-Сіверського краєзнавчого музею.....	27
Пушенко В.	Тема Великої Вітчизняної війни у діяльності Бахмацького історичного музею.....	30
Світловська Л.	Почесні громадяни: відновлення традиції у другій половині ХХ ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського).....	33
Землянська С.	Зі щоденникових записів М.С.Баликіна.....	45
Гриценко Т.	Коропчани у Великій Вітчизняній війні.....	53
Мисько С.	До історії визволення Сосниччини від німецько-фашистських загарбників у 1943 р.....	57
Полетун Н.	Фільтраційні справи радянських громадян, примусово вивезених до Німеччина в роки Великої Вітчизняної війни, як історичне джерело.....	58
Горох М.	Чернігів 1941 – 1942: основні методи окупаційної політики німців.....	62
Рябченко О.	Корюківська трагедія.....	67
Бутко С., Демченко Т.	Український національно-визвольний рух на Чернігівщині у роки Другої світової війни.....	72
Стрикун Т.	До історії Бахмацького підпілля 1941 – 1943 років.....	79
Демченко Т., Кулінська С.	Вітальні адреси українським послам Першої Державної думи як історичне джерело до вивчення революції 1905 – 1907 рр. в Україні.....	84
Арендар Г.	До історії надходження реліквій Леоніда Глібова в Чернігівський історичний музей. Листи Олександра Глібова до Марка Вайнштейна.....	90
Коваленко О., Ясновська Л.	До історії Чернігівського історичного музею 20-х рр. ХХ ст.....	102
Ісаєнко О., Царенок А.	Матеріали родини Калачевських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського. Каталог.....	108
Зайченко В.	Старовинні коштовні пояси у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського. Каталог.....	129
Сергєєва С.	Народний пісняр Григорій Пономаренко.....	147
Козлов О.	Кролевчани у війні 1812 року.....	151

Про авторів

- Арендар
Ганна Петрівна – головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
- Бутко
Сергій Володимирович – начальник навчально-методичного відділу Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій
- Горох
Микола Володимирович – студент Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка
- Гриценко
Тамара Миколаївна – завідувача відділом Коропського регіонального історико-археологічного музею
- Демченко
Тамара Павлівна – доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка, кандидат історичних наук
- Журавльова
Софія Володимирівна – завідувача відділом Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років”
- Зайченко
Віра Володимирівна – мистецтвознавець, з 1968 р. по 1993 р. працювала в Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського, нині – на пенсії
- Землянська
Світлана Володимирівна – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
- Ісаєнко
Олена Іванівна – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
- Коваленко
Олександр Борисович – декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка, кандидат історичних наук
- Козлов
Олександр Миколайович – співробітник Державного архіву Сумської області
- Кулінська
Сталіна Юхимівна – старший викладач Черкаського національного університету, кандидат історичних наук
- Майборода
Людмила Олексіївна – завідувача відділом Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
- Мисько
Світлана Петрівна – науковий співробітник Сосницького краєзнавчого музею ім.Ю.С.Виноградського
- Москаленко
Валентина Василівна – директор Щорського районного історичного музею
- Полетун
Ніна Михайлівна – завідувача відділом Державного архіву Чернігівської області
- Провозін
Павло Володимирович – старший науковий співробітник Новгород-Сіверського історико-культурного заповідника “Слово о полку Ігоревім”

Пушенко Валентина Олексіївна	– старший науковий співробітник Бахмацького історичного музею
Рябченко Олена Миколаївна	– випускниця Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка
Світловська Леся Петрівна	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
Сергеева Світлана Миколаївна	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
Сологуб Ольга Андріївна	– завідувача сектором Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років”
Стрикун Тетяна Миколаївна	– директор Бахмацького історичного музею
Царенок Андрій Вікторович	– молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
Ясновська Людмила Василівна	– асистент кафедри історії та археології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

Збірник наукових праць

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Випуск 6

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (*голова*)

С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк,

С.М. Лихачова, С.О. Половнікова

Підп. до друку 22.12.2005 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Умов.-друк. арк. 19,0. Обл.-вид. арк. 15,74. Ілюстрації 1,38. Тираж 200. Запов. № 3577

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру
науково-технічної і економічної інформації
14000, Чернігів, вул. П'ятницька, 39
Свідоцтво Держкомінформу України серія ДК № 225 від 20.10.2000 р.

